

बहुतेक धर्मग्रंथ देशभाषेतच रचले. बौद्धांनीं जसे पाली भाषेत ग्रंथ केले तसे जैनानीं मागधी भाषेत केले, तरी त्यांनीं संस्कृतभाषेला वराच आश्रय दिला. अनेक काव्ये, इतिहास वगैरे ग्रंथ त्यांनीं संस्कृत भाषेत रचलेले आजकाल प्रसिद्ध आहेत.

याप्रमाणें जैनानीं जो ग्रंथसंग्रह केला तो आतांपर्यंत अगदीं गुप्त होता. हा प्रकार केव्हांपासून सुरू झाला हे खात्रीपूर्वक सांगता येत नाही, तरी या देशांतला राजकीय अधिकार जैनांच्या हातांतून गेल्यापासून किंवा भार्यलोकांच्या विदाकलांचा उच्छेद करणारे मुसलमान प्रबल झाल्यापासून जैनांनीं आपल्या ग्रंथांचा कारागृहवास किंवा अज्ञातस्थलनिवास भोगण्यास लावले असावे यांत कांहीं संशय नाही. जैनांनीं दुसऱ्याला न दाखवावे म्हणून ह्मणा किंवा वैदिकांच्या अथवा यवनांच्या भीतीनें ह्मणा, जे आपले ग्रंथ लपवून ठेवले ते बचावले. महंमदीयवर्षी यवनांच्या जाला त्यांचा लागण्या नाहीत हे फार चांगले झाले. नाही तर वैदिकधर्मा लोकांच्या कित्येक उत्तमोत्तम ग्रंथांप्रमाणेंच जैनग्रंथांचीही अवस्था शाली असती. पण ते भयानचे दिवस जाऊन निर्भय रितीनें बागण्यास ज्यांत मोकळीक आहे असे, पवित्र आत्म्याच्या भक्तांचें साम्राज्य सांप्रत या देशांत स्थापित झाल्यामुळे फार दिवस—लोकांचा तान्त्रूपी प्रकाश देणारे असूनही स्वतः अंधारांत पडलेले जैनांचे ग्रंथ हळुहळू आतां प्रकाशांत येऊं लागले आहेत. जैसलमेर, धौकानेर, खैराबाद व पाटण येथील जैनांचीं ग्रंथभांडारे फार प्रसिद्ध आहेत. डा० स्पुन्हर व डा० पीटरसन यांनीं जैनभांडारांत प्रवेश करून त्यांचे अज्ञात असलेले पुष्कळ ग्रंथ लोकांच्या दृष्टीसमोर आणले. पाटण हे श्रीमंत यडोदा सरकारच्या इलाख्यांत असून तेथील ग्रंथसंग्रह विद्याप्रिय श्रीमंत महाराज सरकारांनीं उजेडांत आणण्याचें श्रेय घेतले हे त्यांत मोठें भूषण आहे असें झटल्यावाचून राहवत नाही. असो.

१. जैनांचे धर्मग्रंथ मागधी भाषेतच होणकडे योग्य कारण काही समजत नाही. तथापि ग्रंथ म्हणजे साधन ज्याला बहार प्राप्त म्हणतात त्या देशात या धर्माचा प्रथम उदय झाल्यामुळे जैनांनीं त्या देशाची भाषा अर्थात् मागधी हिला पवित्र अथवा मुकर मानली असावी असें वाटते.

जैनलोकांनीं प्रतिसृष्टी करण्याचा आरंभ करून हजारों ग्रंथ केले असें वर सांगितलेंच आहे, तरी कांहीं थोडीं काव्ये वगैरे खरीजकरून त्यांचें धर्मग्रंथ वगळले असतां शास्त्रीय विषयांवर जे त्यांनीं ग्रंथ केले आहेत ते सर्व वैदिकधर्मा लोकांच्या ग्रंथांची नकल किंवा त्यांचें रूपांतर अथवा त्यांतून घेतलेले भाग असें झटलें असतां केवळ अयोग्य होईल असें वाटत नाहीं. जैनलोकांनीं न्याय, व्याकरण, ज्योतिष, अलंकार, वैद्यक, नीति वगैरे शास्त्रीय विषयांवर अनेक ग्रंथ केले आहेत, तरी वैदिकलोकांनीं या विषयांवर जे ग्रंथ रचले होते त्यांचेच ते रूपांतर आहे. कांहीं थोड्या ठिकाणीं अधिकउणा फेरफार असला झणून ते ग्रंथ स्वतंत्र आहेत असें मुळींच झणतां येणार नाहीं. जैनांत जे अनेक ग्रंथकार झाले त्यांत हेमचंद्र हा प्रमुख झाला. याच्या इतके अनेक विषयांवरचे ग्रंथ दुसऱ्या कोणत्याच जैनानें केले नसतील असे वाटतें. तरी त्याणें जे ग्रंथ केले आहेत त्यांत देशभाषेच्या संबंधानें देशीनाममाला इत्यादि जे त्याचे ग्रंथ आहेत ते व धर्मसंबंधी ग्रंथ वजा केले असतां व्याकरणादि त्याचे ग्रंथ बहुधा वैदिकधर्मां ग्रंथांच्या नकला किंवा निदान त्या ग्रंथांचा आधार धरून तरी ते रचले आहेत यांत संशय नाहीं.

प्रबंध, चरित्र, रास इत्यादि नांवांनीं प्रतिद्ध असलेलीं काव्ये वगैरे जैनांनीं स्वतंत्र रचलीं असून त्यांत कित्येक अनुपम आहेत. व त्यांबद्दल जैनग्रंथकार विशेष स्तुतीस पात्र आहेत हे प्रांजलपणें कबूल केलें पाहिजे.

येथंवर आम्ही जें विवेचन केलें त्यावरून जैनांच्या वाङ्मयाची उत्पत्ति, स्थिति व त्याचें स्वरूप वाचकाच्या लक्षांत येईल. आतां आम्हीं आपल्या मुख्य विषयाशीं वरील विवेचनाचा संबंध जोडतो. जैनांच्या वाङ्मयांत वैदिकांनीं ज्या शाखाची मूळ पीठिका रचलेली नाहीं अशा प्रकारच्या कोणत्याही शास्त्रीय विषयांवर ग्रंथ रचलेल्या आढळत नाहीं, असें जें आम्ही वर सांगितलें आहे तें बाकी सर्व अंदांनीं तरे आहे. पण ज्या ग्रंथाचा हा भाग उपोद्घात लिहीत आहों तो ग्रंथ, अर्थात् काव्यकव्यलता, याच्याविषयीं मान बाधित आहे हें कळविण्यास फार आनंद वाटतो.

सुमारें गेल्या अकरा वर्षांत जैनवाङ्मयाशी आमच्या जो परिचय झाला व त्यांच्या अनेक ग्रंथांचें अवलोकन झालें त्यांत हा वेळपर्यंत शास्त्रीय अगूनं वैदिकांनीं ज्याची पीठिका स्थापित केलेली नाहीं अशा प्रकारच्या विषयाचा ग्रंथ काय सो हा एकच आमच्या पाहण्यांत आला. या ग्रंथाचें स्वरूप पुढें विशद करून दाखविलेंच आहे, त्यावरून याला आझी कविताशास्त्र असें म्हणतों तें योग्य आहे, अशी मार्मिक विद्वानांची सात्री होईल. या शास्त्राचा मुख्य विषय छंदला म्हणजे कविता कशी करावी हें शिकविणें, हा होय. या विषयावर वैदिकांच्या वाङ्मयांत उपयुक्त ग्रंथ असल्याचें सांप्रत दिसून येत नाहीं. आतां हें खरें आहे कीं, यांत व्याकरण, अलंकार, रस इत्यादि शास्त्रांतले विषयच येथून तेथून भरले आहेत, यावरून जर कोणी असें म्हणेल कीं 'हा ग्रंथही वैदिकाचें उच्छिष्टच आहे, तरतें मात्र बिलकूल कबूल करतां येणार नाहीं. कारण कोणतेंही शास्त्र घेतलें तरी त्याचें मूलद्रव्य त्या शास्त्राच्या कर्त्यानें उत्पन्न केलेलें नसतें, हें अगदीं उघड आहे. उदाहरणार्थ व्याकरणादि शास्त्रें घेतां येतील. व्याकरणशास्त्र पाणिनीनें रचलें तरी भाषा व तींतले प्रयोग पूर्वींचे सिद्धच होते. याप्रमाणेंच गौतम आणि काणाद यांणीं न्याय, वैशेषिक शास्त्रें रचलीं तरी त्यांचें मूल जीं द्रव्यें तीं मूलचींच होनीं. मीमांसाशास्त्राचें मूल जीं वाक्यें तीं, वैद्यशास्त्रांतल्या औषधी, छंदःशास्त्रांतलीं छंदोवद्द काव्यें हीं किंवा दुसरींही मूलद्रव्यें त्या

१ हें तरी मवींशीं खरें म्हणता येत नाहीं. कारण प्रसिद्ध काश्मीरक महाकवि क्षेमेन्द्र यानें कविकण्ठाभरण नांवाचा याच विषयावर एक ग्रंथ केला आहे. यद्यपि हा ग्रंथ अगदीं नवान आहे तथापि त्यांत कविताशास्त्राचीं मूलतत्त्वां वर्णन केलेलीं असून त्यावरून बराच उपयोग होण्यासारखा आहे. क्षेमेन्द्र हा काश्मीरचा प्रसिद्ध राजा अनंतदेव याच्या परीं होता. अनंतदेव ख्रिस्ती ११ व्या शतकांत काश्मीरचें राज्य कर्ता होता, हें राजतरंगिणीवदन स्पष्ट होतें. पण ग्रंथाच्या मूल मूलाचा कर्ता अरिसिंह ११ शतकांत होता हें पुढें मूळांत सांगितलेंच आहे. यावरून कान्हाकृत पौर्वापर्यानें कविकण्ठाभरण हा ग्रंथ आधीं झाला हें उघड सिद्ध हें तें व केवळ बाह्य गमावावरच अवलंबून राहणाऱा, प्रकृत कविताशास्त्र हेंही वैदिकाचें उच्छिष्टच आहे असें म्हणेल. दोन्ही ग्रंथांतले विषयाची मांडणी वर्गरेच्या संबंधानें आग्दी जो विषय केला आहे त्यावरून, प्रकृत ग्रंथ हा कविकण्ठाभरणाची नकल अथवा त्याचाच निम्नतर म्हणता येणार नाहीं इतकें आम्हां एखादीं पूर्वेक सांगूं. तथापि क्षेमेन्द्राचा तो ग्रंथ अरिसिंहास किंवा अक्षरसंज्ञा, या ग्रंथाच्या रचनेच्या कार्या मार्गदर्शक झाला नाहीं. असें पार्थापूर्वेक सांगता येणार नाहीं.

त्या शास्त्राच्या रचनेच्या पूर्वीचीच आहेत हे विस्तारपूर्वक येथे सांगायचास नको. तेव्हां आमच्या या कविताशास्त्राचें मूलद्रव्य ह्या शास्त्रकारानें केलेलें नाहीं एवढ्यावरूनच जर या शास्त्राला उच्छिष्ट क्षणावयाचें तर वर सांगितलेल्या व्याकरणादिशास्त्रांलाही उच्छिष्टच झटलें पाहिजे, व आमच्या या शास्त्राचा कर्तो जर स्वतंत्र शास्त्रकर्तृत्वाच्या मानास योग्य नसेल तर पाणिनि, गौतम इत्यादिकांलाही तो मान देणें अयोग्य असें क्षणावें लागेल. तेव्हां एकंदरीत तसे आक्षेप घेणें यांत कांहीं अर्थ नसून हे आमचें कविताशास्त्र अगदीं स्वतंत्र आहे ही गोष्ट निर्विवाद आहे. या शास्त्राचें स्वरूप व यांनील विषयांची व्यवस्था वगैरे पुढे सांगण्यांत येईल. त्यापूर्वी याचा कर्ता वगैरे यांच्या संबंधानें थोडेंसे विवेचन करतों.

कविता कशी करावी व तींत वर्णन कसें असावे वगैरे प्रकार शिकविणारे जे हे कविताशास्त्र याचा मूल उत्पादक अरिसिंह हा होय. या शास्त्राचीं मूलगूत्रें या अरिसिंहानें केलीं, असें याचा वृत्तिकार याणें प्रारंभीच्या श्लोकांत झटलें आहे. याशिवाय दुसरे कांहीं आप्तरभूत असें वाक्य आढळत नाहीं. हा अरिसिंह केव्हां झाला, व तो कोठें होता, त्याणें कोणकोणते ग्रंथ केले, वगैरे गोष्टींच्या संबंधानें क्षणव्यापारची फारशी माहिती मिळत नाहीं. वैदिकधर्मी ग्रंथकारांनीं स्मृतिकथनाच्या संबंधानें जसें मौनाचें अवलंबन केलें आहे तसें जैनांनीं केलेलें नाहीं. जैनांच्या बहुतेक ग्रंथांच्या शेवटीं प्रशस्ति असल्याचें दिगून येतें. पण ह्या कविताशास्त्राचा गूत्रकार जो अरिसिंह त्याच्या घेयाला प्रशस्ति जोडल्याचें दिगून आलें नाहीं, अशा महाविद्वानाचा थोडाबहुत वृत्तांत समजला असता तर मोठा आनंद होत. पण त्याविषयीं निरूपाय आहे. आझी या संबंधानें अनेक जैनग्रंथ पुंडाळून पाहिले; पण त्याचा विशेष उपयोग झाला नाहीं. जैन ग्रंथ पाहतां पाहतां आसह नसिहून त्रिकर्मजरी या ग्रंथाची टीका गान्धर्व नांवाच्या आचार्यानें जाली आहे. तिच्या शेवटीं कांहीं थोटीशी माहिती मिळाली ती येथे देतों.

‘श्रीधित्तमाला नांवाचा पृथ्वीला अलंकारभूत व विष्णूगारगाम्यमीचे

वसतिस्थान, या प्रकारचा एक प्रसिद्ध वंश होता. त्या वंशाला आनंद देणारा कटुक राजा नामक मोठा जैन होता. त्याची, बुधासारख्या उत्तम पुत्राला प्रसवणारी चंद्राची जशी रोहिणी तशी अनन्तदेवी नांवाची स्त्री होती. तिच्यापासून त्याला आसड आणि जासड नांवाचे दोन पुत्र झाले. ज्यांनीं धर्मार्थ वहात असतां सन्मार्गाचें कधीच उलंघन केलें नाहीं. आसडानें कालिदासाची कीर्तिरूपिणी मशाल अशी जी मेघदूत नामक कृति, तिच्यावर टीकारूपानें स्नेहसेचन करून ती अधिक पेटविली. गुंगारादि नवरत्नांचा जीपासून स्त्राव होत आहे अशी आसडाची कविता ऐकून गुर्जर देशाच्या राजाच्या सभेतल्या लोकांनीं त्याला 'कविसभा-शृंगार' अशी पदवी दिली. आसडानें जिनांचीं स्तोत्रे गद्य आणि पद्यमय अनेक केलीं, तसेंच ज्यानें उपदेशकन्दली व आह्वानप्रकरण या ग्रंथांच्या मिष्टानें मोक्षमार्गांतल्या वाटसरांना अक्षय्य पायेय करून ठेविलें, आसडाच्या, शिवांच्या जशा गौरी आणि गंगा तशा पृथ्वीदेवी आणि जैतलदेवी अशा दोघी छिया होत्या. जैतलदेवीपासून राजड आणि जैत्रसिंह नामक दोघे पुत्र झाले. व पृथ्वीदेवीला अरिसिंह (या ग्रंथाचा सूत्रकार) नांवाचा मोठा उदार व ज्ञाता असा एकच पुत्र झाला. एवढा काय तो वृत्तांत मिळतो. यावरून अरिसिंह याचें घराणें मोठें विद्वान् असून ऐश्वर्यवान् होतें, हें उघड दिसून येतें.

ज्या ग्रंथावरून आह्मी वरील माहिती दिली तो ग्रंथ अर्थात् अरिसिंहाच्या पिता जो आसड त्याणें केलेल्या विवेकमंजरीची वालचंद्र कवीनें केलेली टीका; ती संवत् १३२२ अर्धान् सन १२६६ त लिहिलेली आहे. आतां हें खरें आहे कीं, ही टीका आसड हयात होता त्या वेळीं शाली किंवा त्याच्या पश्चात् झाली याचा निर्णय करण्यास कांहीं साधन नाहीं. तरी यावरून ख्रिस्ति नेराच्या शतकाच्या उत्तरार्धाच्या पहिल्या पादाच्या गुमाराम आमचा मूलसूत्रकार अरिसिंह हा होता, किंवा निदान त्याच्या पूर्वी तरी होना, अशा प्रकारचें कांहीं अनुमान करण्यास बराच आधार मिळतो. टीकाकार वालचंद्र याणें प्रारंभी जो उपोहान्त दिला आहे त्यावरून आसडाच्या संवत्तानें पुढील माहिती मिळते—

“इह हि महिनगुणमहिभुमुद्रहिमकरस्य मकरकेतुबाणचित्रमनजन-

परित्राणवत्तपञ्जरस्य गुर्जरवसुन्धरावदनमण्डलीनगरमण्डनश्रीमहावीर-
चैत्यप्रतिष्ठाकृतः मुकुतचरितचमत्कृतदेवेन्द्रस्य श्रीदेवेन्द्रगुरुणा स्वहस्तेन
स्वपदविनिवेशितस्य भुवनभद्रङ्करस्य श्रीभद्रेश्वरसूरिगुरोः पट्टनभस्त्रला-
लंकरणकिरणमालिना प्रतिवादिदैत्यहमनशौरिणा श्रीमदभयदेवसूरिणा
समुपदिष्टसकलसिद्धान्तसारः संसारवैराग्यरसप्रसस्पुष्टचेताः शिष्टसमय-
सरसिजवनीविकासनैकरविः श्रीभासडकविः 'कविसभाभूङ्गार' इत्य-
परनामधेयः" ।

यावरून अभयदेवसूरि हा भासडाचा मोक्षमार्गोपदेशक गुरू होता.
व त्यावरून भासड याचा पुत्र राजड अकाली वारल्यावरून त्याने त्या
दुःखाच्या बहरात अभयदेवसूरीचा आश्रय केला असावा, असे—

‘ पुत्रे राजडनाम्नि बालकंदलीकाण्डोपमे स्वःपुरीम्
यति बालसरस्वतीति विदिते तच्छोकमूढाशयः ।
सम्बुद्धो भयदेवसूरिसुगुरोर्वैरेव वावयैरसौ
तैरेवेदमसूत्रयत् प्रकरणं श्रीभासडः सत्कविः ’ ॥

या श्लोकावरून दिसून येते. भासड हा जति झाला नसावा असेही
याटने. व भासडाप्रमाणेच भरिसिंह हाही जति नव्हता असेच अनुमान
होते. कारण त्या पदवीचे सूचक 'सूरि, गणि, मुनि' इत्यादि शब्द
या उभयतांच्याही नावांला जोडल्याचें कोठें दिसून येत नाहीं. भासड
हा जसा नामांकित कवि होता तसाच त्याचा पुत्र अमरसिंह हाही ना-
मांकित कवि होता यांत संशय नाहीं. याच्या नावाला जेथे तेथे
'मुकवि' हें विशेषण जोडल्याचें दिसून येते. अतो, आमच्या या म-
हाविद्वान् पंथकाराच्या संबंधानें एवढीच कायती माहिती मिळते.

मूलगुरूंवर अमरचंद्र अथवा अमर याणें वृत्ति केली आहे. ह्या
वृत्तिकारानें आपल्या मंथाच्या शेवटीं पुढील श्लोक लिहिला आहे.

‘ श्रीमदायडगच्छवारिधिविधोः पादारविन्दद्वये
येन श्रीजिनदत्तसूग्मिगुरोः नृङ्गाभृङ्गायितम् ।
स श्वेताभारमौलिग्नयमगः श्रीवीरनीर्गद-
प्रहात्मा श्रुत काव्यकणलनिकाशसि सनां संमताम् ’ ॥

यावरून अमरचंद्र हा वायड नांवाच्या गच्छांनला होता. तो जैनांपैकीं श्वेतांबरपंथी असून जिनदत्तमूरीचा शिष्य होता, हे वरील श्लोकावरून उघडच होतें. या अमरचंद्राने पद्मानंदकाव्य अथवा जिनैंद्रचरित्र नांवाचा आठ हजार श्लोकांचा एक मोठा अंगी ग्रंथ केला आहे. याशिवाय द्वैपदीस्त्रयंवर, छंदोरत्नावलि, अलंकार-प्रबोध, काव्यकण्ठलतापरिमल व प्रकृत ग्रंथ अर्थात् कविशिक्षा अथवा काव्यकल्पलतावृत्ति हे ग्रंथ याणें केव्हांचें समजून येत. यांनले शेवटचे दोन ग्रंथ बहुतकरून एकाच विषयावरचे आहेत. काव्य-कण्ठलतापरिमलांत या वृत्तीपेक्षां विशेष माहिती दिली आहे. असो. अमरचंद्राच्या संबंधानें यादून अधिक कांहीं माहिती मिळत नाही. आम्हांत मिळालेल्या या वृत्तीच्या पुस्तकांपैकीं 'छ' पुस्तकाच्या शेवटीं संवत् १४८४ आषाढ वद्य ४ बुधवार घातला आहे. त्यावरून तें पुस्तक १५ व्या शतकाच्या चवथ्या चरणांत लिहिलें गेलें. तेव्हां यापूर्वी वृत्ति जाली असलीच पाहिजे हें उघड आहे. तरी तिचा बरोबर शक मिळत नाही.

येथवर सूत्रकार व वृत्तिकार या उभयतांच्या संबंधानें चोटक माहिती मिळाली ती दिली. आतां या ग्रंथाच्या संबंधानें कांहीं सांगतां. कोणताही ग्रंथ—मग तो लौकिक अथो किंवा शास्त्रीय असो—त्याला अनुबंधचतुष्टय हें असलेंच पाहिजे. त्याप्रमाणें या ग्रंथाचें अनुबंधचतुष्टय दाखविलें पाहिजे. विषय तर प्रसिद्धच आहे, व त्याचा प्रतिपाद्यप्रतिपादकभाव हा संबंधही स्पष्ट आहे. उत्तम कविता करतां यावी हें याचें प्रयोजन सहज ध्यानांत येण्यासारखें आहे. आतां आम्हांत मुख्यतें सांगावयाचें काय तें अधिकाऱ्याबद्दल. हा ग्रंथ सरासरी इंग्रजीवरून होणाऱ्या, संस्कृत एक दोन पुस्तकांच्या ज्ञानावरून आपणास लागेल असें मानिलें तर ती त्याची चूक होणार आहे. कविता कशी करावी तें शिकविणें हा या शास्त्राचा विषय असल्याचें पूर्वी सांगितलेंच आहे. तेव्हा कविता करूं इच्छिणाराला, तो ज्या भाषेन ती करणार असेल त्या भाषेचें उत्तम ज्ञान असल्यावांचून त्याला कविता करतां येणार नाही व केली तरी ती ग्राग्यवधूसारखी

होईल हें उघडच आहे. त्याप्रमाणें, या शास्त्राचा अधिकारी तो मनुष्य होईल कीं, ज्याणें व्याकरण, थोडा बहुत न्याय, अलंकारशास्त्र, छंदःशास्त्र, व पुराणादि इतर ग्रंथ यांची माहिती मिळविली असेल. यावरून महाभाष्यादि ग्रंथांचीं पारायणें केलेला मनुष्य पाहिजे असें नाहीं तरी तो व्याकरण व्युत्पन्न पाहिजे यांत काहीं संशय नाहीं. या शिवाय तो सहृदय असला पाहिजे हें तर सांगावयास नकोच. तेव्हां अज्ञा प्रकारच्या अधिकाऱ्यानें हा ग्रंथ हातांत घेतला तर त्याचा त्याला योग्य उपयोग होईल. बाकी पुस्तकी ज्ञानानें अधिकारी होण्याची आज्ञा बालसावयास नको.

यांत ग्रंथकारानें प्रथम सर्वसामान्य व सुलभ जो अनुष्टुप् छंद तो साधण्याविषयींचा प्रकार सांगितला आहे. पुढें निरनिराळ्या इतर छंदांचा अभ्यास कसा करावा तें सांगितलें आहे. पुढें त्या त्या छंदांत उपयोगी पडणारे सामान्य शब्द सांगितले आहेत. पुढें छंदोबद्ध वाद कसा करावा तें सांगितलें आहे. नंतर वर्ण वस्तूंची स्थिति सांगून या ग्रंथाचा पहिला प्रतान अथवा पहिला भाग तेथें पूर्ण केला आहे. दुसऱ्या भागाच्या प्रारंभीं रूढ, यौगिक आणि मिश्र याविषयीं विशेष विचार करून पुढें तन्ना प्रकारचे शब्द सांगितले आहेत. नंतर अनुप्रास व लाक्षणिक बौद्धिक सांगून दुसरा भाग संपविला आहे. तिसऱ्या भागाच्या प्रारंभीं श्रेयाची व्युत्पत्ति सांगून गर्व वस्तूंचे वर्णन व उद्दिष्ट वस्तूंचे वर्णन सांगितलें आहे. पुढें अहुन वर्णनाचा प्रकार सांगून चित्रकाव्याविषयीं माहिती दिली आहे. चवथ्या भागाच्या प्रारंभीं अलंकारांचा अभ्यास कसा करावा तें सांगून वर्ण वस्तूंचे आकार, क्रिया बौद्धिक सांगितले आहेत. पुढें या संबंधाची वारीकसारीक आणखी माहिती देऊन संक्षेपेंचें विशेष वर्णन केलें आहे. व शेवटीं समस्यापूर्णाचा प्रकार सांगून हा ग्रंथ संपविला आहे.

आजही या ग्रंथाचे भागानर करतांना मूर्ख आणि वृत्ति या दोहोंपैकीं मुळींच काहीं गाळलेले नाहीं. दोहोंनींही भागानर निरनिराळीं दिलीं आहेत. यांत जीं कठीण कठीण उदाहरणें दिगर्लीं त्यांचा कोठें सारांश, व कोठें प्रसरणः भागानर दिलें आहे. सामान्यतः प्रत्येक शब्दाला मगठी

शब्द देण्याचा प्रयत्न केला नाही. कारण जरी या संघाचे मराठीत भाषांतर केले आहे तरी हा, मराठीत कविता कसे इच्छितारांच्या उपयोगी पडण्याची विशेषशी भाषा नाही. कारण तर इतके होईल की या संघाचा व्याख्येचा अभाव असेल, त्याने जे नियम व विशेष प्रकार सांगितले असतील ते ध्यानांत ठेवून मराठीत तशी कविता रचण्याचा प्रयत्न केला तर करवा येईल. तथापि तोही उपयोग फार थोड्या अंशाने होईल. असे असल्यामुळे प्रत्येक शब्दाला मराठी शब्द दिला असता उपयोग काहीच नसून विनाकारण गोंधळ मात्र होणार आहे म्हणून तसे आम्ही केले नाही.

या संघाचे भाषांतर करण्यास आरंभ यापूर्वीच केला असता, पण डायरेक्टर यांजकडून त्याची जी एक प्रत आम्हांत मिळाली होती तिच्यांत पुष्कळ ठिकाणी अशुद्ध अगून अनिश्चय गोंधळ असल्यामुळे भाषांतर करण्यास आरंभ करण्यापूर्वी मुळाची एक प्रत शुद्ध तयार करावी लागली. प्राचीन महत्त्वाच्या संघाचे संशोधन करणे किती कठीण आहे व त्या कामी किती अडचणी आहेत, हे येथे विस्तारपूर्वक सांगता येत नाही. कारण अनुभव घेतल्यावांचून त्याचे स्वरूप कोणाच्याही लक्षांत यावयाचे नाही. असो; मुळाचे संशोधन करण्याच्या कामी आम्हांत आणखी दोन तीन प्रतींची अपेक्षा लागली, प्रती मिळविण्यास फारच प्रयास पडला. शेवटी ते काम कसे तरी पार पडले. पुष्कळ दिवस प्रयत्न करून शेवटी मूळ संघाची एक प्रत शुद्ध तयार केली.

याप्रमाणे मूलसंघाचे संशोधन करण्याचा व नंतर त्याचे भाषांतर करण्याचा असा दुहेरी प्रयत्न करून आम्ही या अत्यंत कठीण व उपयुक्त संघाचे यथामति भाषांतर केले आहे. आता ते कितीपण चांगले उतरले आहे व त्याचा उपयोग किती आहे वगैरे गोष्टींचा निर्णय करणे हे आमचे काम नसून ते मार्मिक वाचकांचे आहे, लखून त्याबद्दल येथे काही लिहिता येत नाही. संघकाराला पित्याचे रूपक देऊन त्याच्या कृतीला कन्येचे रूपक दिले आहे व जसे मुलीच्या भेगच्या गुणांची व निष्ठा वैदग्ध्याची गोडी येथे अथवा कमोटीस लावून पाहणे हा अधिकार निष्ठा जनकाचा नसून भर्त्याचा आहे, त्याप्रमाणे कोणत्याही सं-

थाची योग्यता ठरविणें हें वाचकांकडे आहे असें एका संस्कृत कवीचे मत आहे तें अक्षरशः खरें आहे.

शेवटीं इतकेंच सांगावयाचें आहे कीं, या ग्रंथाचा विषय हा अगदीं अपूर्व असून तो दुसऱ्या फारशा ग्रंथांत मिळण्याचा संभव नाही. या विषयावर विस्तृत असा हा एकच ग्रंथ उपलब्ध आहे. याशिवाय जयमंगलाचार्य या जैन पंडितानें कविशिक्षा नांवाचा एक लहानसा ग्रंथ केला आहे. पण त्याचा याच्या इतका उपयोग होण्यासारखा नाही. अलीकडे आपल्या देशांत व विशेषतः संस्कृतभाषेत ह्मणण्यासारखा एकही नामांकित कवि झाला नाही. पूर्वी कवींला-जसा राजाश्रय मिलत होता, तसा हल्लीं मिलत नसल्यामुळे तिकडे कोणी लक्ष्य पुरवीत नाही, ही मोठी दुःखाची गोष्ट आहे. अकटोविकट कविता करणारे कवि खंडीभर असले तरी त्यांचा काहीं उपयोग नाही. या विशादेवीच्या स्वच्छ मंदिरांत तसल्या कुकवितारूप कचऱ्यांचे ढीग पडण्यापेक्षां तें अगदीं रिकामें पण स्वच्छ असलें तर पुरवेल. कविता कशी करावी हेंच अलीकडच्या पुष्कळ विद्वान ह्मणविणारांला माहीत नाही. जुन्या समजुतीच्या लोकांना कविता करणें हा एक ईश्वरदत्त गुण आहे असें वाटतें. कित्येकांनीं तर कविवृक्ष रुजून येण्यास आमची भरतभूमि सांप्रत निरूपयोगी झाली आहे, किंवा तिच्यांत तो कसच राहिला नाही असेंही ठरविलें आहे. दुसरे कि-
त्येक आत्मी तसा प्रयत्न करीत नाही ह्मणून होत नाही. बाकी उत्तम क-
विता करणां येणें फारतें कठीण नाही, या घमंडीत आहेत. तात्पर्य अशी स्थिति असल्यामुळे सुकवींचा अभाव झाला आहे. अशा ह्या दोन्ही-
प स्थितींत वडोद्याचे श्रीमंत सरकार महाराज सयाजीराव याणीं हा ग्रंथ प्रकट करण्याचें श्रेय घेतलें हें फार चांगलें केलें. या ग्रंथाच्या अवलोकनानें कोणाला स्तुर्ति होईल व तो मुरुवि निपजेल तर ह्या सर्व प्रयत्नांचें सार्थक होईल यांत संशय नाही.

नि. गू.—हा ग्रंथ तयार करतेंवेळीं कर्त्यानें आपल्याकडून अशुद्धते-
बद्दल जेवढी खबरदारी ठेविली तेवढी ठेविली; तथापि अशुद्धे राहण्या-
चा संभव आहे, व तीं ग्राहिलींही असतील. छापतेंवेळीं कर्त्याकडून
पूढें वाचलीं गेलीं असतीं ह्मणजे त्यापैकीं बऱ्याच नुक्ता दृग्गम झाल्या

असत्या. परंतु काहीं महत्त्वच्या नदीमुळे तसे झाले नाही; कविता ज्या घुका राहिल्या असतील त्यांचेदल गुग वाचक क्षमा करतील अशी आशा आहे.

मुंबई,
गिरगाव, पोर्चुगीनचर्चलाईन,
घरनेंवर २०
तारीख ३१ जुलै १८९०.

सर्वत्र नम्र सेवक,
वांमनशास्त्रिगर्भा.

कविताशास्त्र,

अथवा

काव्यकल्पलतेचें मराठी भाषांतर.

ॐ नमः श्रीगणेशाय.

ध्याल्याकार अमर याचें मंगळ व ग्रंथप्रतिज्ञा.

विमृश्य वाङ्मयं ज्योतिरमरेण यतीन्दुना ।

काव्यकल्पलताख्येयं कविशिक्षा प्रतन्यते ॥१॥

वाङ्मयरूपी* तेजाचें चिंतन अथवा भावना करून यतींदुां अर्थात् यतींत भेड असा मी अमर, काव्यकल्पलता नांवाची ही कविशिक्षा विस्तृत करतो. सारस्वतरूपी अमृतसमुद्राची पौर्णिमेच्या चंद्राप्रमाणें वृद्धि करणारा असा जो उत्तम कवि अरिसिंह, याच्या कवितेचें रहस्य ध्यानांत घेऊन कांहीं त्यानें केलेलीं, व कांहीं मीं स्वतः

* मराठीत या शब्दाचा प्रतिशब्द मिळत नाही. 'वाङ्मय' या शब्दात जेवढ्या अर्थांचा समावेश होतो तेवढ्या अर्थांचा समावेश होण्यासाठी प्रतिशब्द होणेही शक्यतः माग लागतो. 'Literature' अर्था 'वाङ्मय' हे दोन्ही शब्द अगदीं समानार्थक आहेत. माया, व्याकरण, व त्या मर्यादीत इतर सर्व प्रकारचे ग्रंथ यांचा 'वाङ्मय' यात समावेश करतो येतो.

† पैरिक्वामीलोकान् 'यति' हे संस्कारानें नांव आहे. यत्नाजेंन सोरु 'जति' म्हणतात. 'य' च्या ठिकाणी 'ज' या उच्चार करणाऱ्या प्रकार उच्चार हिंदुस्थानात अपभ्रंश पाळू आहे. हा प्रकार केवळ व्यवहारांत बोलतांनाच होतो असे नाही, तर वेदवाक्यांचा उच्चार करतांना देखील 'यजेन' वाक्याच्या ठिकाणी 'जजेन' म्हणतात. यच निहिताना 'य' च निहितान. पारम्पर मुळांतल्या यति शब्दाचा, जति असा जो उच्चार प्रचारात आला आहे तोच द्यावा. 'इंदु' शब्द म्याला जेवढ्या आहे तो घेवल्याचा योग्य आहे.

केलेलीं सूत्रे* घेऊन, कविता करूं इच्छिणारांता व्यरित काव्य करतां यावें म्हणून, त्या सूत्रांनी विशेष व्याख्या करतां.

या शाखाच्या आरंभो याचा कर्त्तो जो अरिसिंहकवि तो, त्याला अभिमत अथवा समुचित अमलेल्या इष्टदेवतेला प्रथम नमस्कार करून, शाखानें नांव, य प्रेक्षावान् अर्थात् या शाखानें अवलोकन करणारे जे अधिकारी त्यांनी या ग्रंथाच्या अवलोकनाविषयी प्रवृत्ति होण्यास अंगभूत जें प्रयोजन, त्यांमहित या ग्रंथांत वर्णन करण्याचा विषय सांगतो.

मूळग्रंथकार अरिसिंहकवि याचें मंगलाचरण.

वाचं नत्वा महानन्दकरसत्काव्यसम्पदे ।

कविशिक्षामिमां वच्मि काव्यकल्पलताह्वयाम् ॥३॥

वाग्देवीला नमस्कार करून, मोठा आनंद देणारें असें जें उत्तम काव्य याची वृद्धि व्हावी म्हणून काव्यकल्पलता नांवाची ही कविशिक्षा मी वर्णन करितों.

* 'सूत्र' या शब्दाचा मूळ अर्थ सूक्ष्म असा होतो. या अर्थावरूनच मराठीत सूत्र हा शब्द प्रचारात आला आहे. संस्कृत भाषेत प्रत्येक शास्त्रार्थी, अति सीमित व ज्यांत विशेष अर्थाचा समावेश होईल अशा प्रकारची वाक्ये रचलेली आहेत, त्याला सूत्रें म्हणतात. प्राचीन ग्रंथकारांनी याचें लक्षण असे वर्णन केले आहे कीं, "ज्यांत अक्षरे फार थोडीं असून ज्यांची रचना संदिग्ध नाही, व ज्यांत विशेष शार अथवा अर्थानें गार्भार्थ भरले आहे, व जें विषयीमुख अर्थात अनेक सीतीं जेव्हाची व्याख्या करता येते, इतकेंही असून ज्याचा अर्थ साहज आनांत यावयाचा नाही असें असेल, व ज्याची रचना निदृष्ट असेल त्याला 'सूत्र' असें म्हणतात." जैन ग्रंथकारांनी हें वर सांगितलेलें सूत्राचें लक्षण, व वैदिक-धर्मी ग्रंथकार त्याचें स्वरूप जसें असावें असें मानतात तसें, घेतलेलें नाही. त्यांनी भगवद्गीता, सुयमडांगसूत्र इत्यादि मोठमोठ्या ग्रंथांना देवांत सूत्र झटले आहे. त्यावरून सूत्र शब्दाचा मूळार्थ अर्थ जो सूक्ष्मपणा तो त्याला मान्य नाही असे वाटते. प्रकृत ग्रंथकार जैनधर्मी असल्यामुळे त्यांनी येथें सूत्र या नावाचा उपयोग केला आहे. वैदिक-धर्मी ग्रंथकारांच्या मतानुसार या ग्रंथात जी सूत्रवाक्ये घेतली आहेत, त्याला सूत्र हें नांव देतां येत नाही. काव्यप्रकाश, काव्यादर्श, कुवलयानंद इत्यादि साहित्यग्रंथांत जीं सूत्रवाक्ये घेतली आहेत, तिशा प्रकारच्या वाक्यांना कारिका म्हणण्याचा वैदिकधर्मी ग्रंथकाराचा सांप्रदाय आहे या ग्रंथातील मूळ वाक्येही त्याच प्रकारची आहेत, व त्यांना त्याच्या मतानुसार कारिका म्हणतां येईल.

याची व्याख्या.

यांत 'वाणीला नमस्कार करून' असें झटलें आहे. हे श्रेयःप्राप्तीला हेतू आहे, अर्थात् हे मंगलाचरणार्थक आहे. मंगल केल्याने निर्विघ्नपणे* आरंभिलेल्या शाखाची समाप्ती होते. इतर सर्व आनंदांहुन मोठा आनंद देणारे असें जें सत्काव्य† त्याची संपत् झणजे वृद्धी, अर्थात् उत्तमकाव्यें पुष्कळ रचलीं जाणें; याकरतां आपण ही कविशिक्षा करतो असा अभिप्राय. काव्यापासून मोठा आनंद कसा होतो असें झणाल तर, त्याच्या रसाचा आस्वाद घेत असतां, सत्काळ उत्पन्न झालेला, जीहून उत्तम असें दुसरें कांहींच नाही, अशी परब्रह्मरूप रसाच्या आस्वादाची केवळ सख्खी बहीण, अर्थात् त्याच्या सारखी जी परम प्रीति, तिला महानंद झणतात. सर्व प्रयोजनाचें मूलभूत असें कवि आणि सद्दयः‡ यांला मान्य

* आर्यलोकांच्या सर्व प्राचीन ग्रंथांच्या आरंभी मंगल केल्याचें दृष्टकळून दिसून येतें. वैदिक ग्रंथांत मात्र याचा नियम आढळत नाही, तरी व्याख्याकारांनीं उच्चार आणि अर्थ यांला मंगलार्थक ठरविलें असल्यामुळे, वैदिक ग्रंथांच्या आरंभी उच्चार असतो, व व्याकरणादिकांच्या सूत्रग्रंथांच्या आरंभी अर्थशब्द असल्यावरून, तेथेही मंगलाचरण केलें आहे. असें व्याख्याकारांनीं ठरविलें आहे. मंगल केल्यापासून यथ निर्विघ्नपणे समाप्तीस जात नाही, अशी जी समजूत पडलेली आहे, ती फार प्राचीन काळची मसावी असें वाटतें, व जेव्हा ही समजूत पश्चात् आली, तेव्हा आपल्या पूर्वीच्या ग्रंथकारांचा असाच संमदाय असल्याचें दाखविण्याकरितां अथ इत्यादि शब्दांलाही मंगलार्थकत्व दिले असावे. इतक्यानेही निर्वाह होईना. कारण काही महाकवींच्या काव्यांच्या आरंभी उच्चार अपवा अथ शब्द देखील नसल्यामुळे, केवळ काव्यांतल्या कथेची सूचना अर्थात् वस्तुनिर्देश करणे याला, व आश्चर्याद देणे यालाही, या सदरात घातलें असतें असें दिसतें कींणी मंगल केलें नाही, व दुर्दैवानें तो प्रेयकार अकाली मरण पावल्यामुळे, अथवा अन्य कोणत्याही कारणानें, ग्रंथ अपुरता राहिला असला तर—'मंगल व केल्यामुळे तसें झालें' असें त्याच्या पुढचे ग्रंथकार म्हणू लागले, वस्तुतः हे केवळ मंगलाचरणाची आवश्यकता दाखविण्यास प्राचीन ग्रंथकारांनीं एक उदाहरण पुढें केलें आहे; याशिवाय दुसरें काही दिसत नाही. कारण मंगल करून ही काव्यवरी, रसगमाधर, दास्यकौस्तुभ, दमयंतीकथा, इत्यादि ग्रंथ अपुरते राहिल्याचें दिसून येतें, ते का ! या प्रश्नाचें समाधानकारक उत्तर मिळत नाही.

† 'सत्' म्हणजे चांगलें, ज्यांत वाचकाला वाईट प्रकारचें उदाहरण मिळेल, अशांला असत् काव्य, व ज्यांत चांगलें उदाहरण मिळेल, त्याला सत्काव्य, असें म्हणण्याचा प्रचार आहे.

‡ 'सद्दय' म्हणजे ज्याला दय्य आहे तो, वस्तुतः हा शब्द मोठा समकारिक आहे. कोणत्याही मनःस्थितीला दय्य नाही, असें कधींच होण्याचा संभव नाही. मग अमुका,

असलेलें काव्याचें मुख्य प्रयोजन तें हेंच. आतां या ग्रंथाला काव्यकल्पलता असें झटलें आहे, याचा हेतु असा आहे कीं, कल्पलता ही संकल्पमात्रानें इच्छित हेतू पूर्ण करते. म्हणून ती मोठा आनंद देणारी आहे. सत्पुरुषांनीं जिचें वर्णन करण्यास योग्य अशाप्रकारच्या उत्तम काव्यांची वृद्धि या ग्रंथापासून होणार आहे. व तीही इच्छामात्रानें होणार, म्हणून कल्पलतेचें आणि ह्या काव्यकल्पलतेचें सादृश्य आहे. जशी ती कल्पलता इच्छामात्रेकरून अपेक्षित वस्तुंभी प्राप्ती करून देते तशी ही काव्यकल्पलता इच्छामात्रेकरून अपेक्षित काव्यांची समृद्धी होण्यास कारणीभूत होईल.

यावरून कविता करूं इच्छिणारे हे या ग्रंथाचे अधिकारी.* महानंदाची प्राप्ति, ही हा ग्रंथ करण्याचें प्रयोजन. तत्सहित सत्काव्य हें अभिधेय; अर्थात् या ग्रंथाचा वर्णन करण्याचा विषय, व हा ग्रंथ, हा अभिधायक म्हणजे तो विषय सांगणारा, या उभयतांत अभिधान आणि अभिधेय एतद्वक्षण संबंध आहे.

शास्त्रसंग्रह.

आतां शास्त्रसंग्रह सांगतो.

या ग्रंथांत छंदःसिद्धि, शब्दसिद्धि, श्लेषसिद्धि आणि अर्थ-

सदृश्य, असे म्हणण्यांत काय अर्थ आहे? असें कोणाच ही झटेल; पण ज्या साहित्यशास्त्रकारांनीं हा शब्द प्रचारांत आणला; त्याचा हेतू निराळ्याच आहे. ज्याला काव्यरसाची गोडी समजत नाही त्याला-मग तो मनुष्य असो किंवा कोणी ही असो-इदय आहे, असें सुद्धाच समजत नाहीत. जसें, कायचटकन पदार्थ आत्म-नाही म्हणतात, तसेंच साहित्यशास्त्रकारांच्या मते काव्यरसाचा आस्वाद घेण्याविषयी अनभिष्ट असलेल्यांना सुद्धा इदयच नाही.

* नाथीन मयकाराच्या ग्रंथापासून ग्रंथेक ग्रंथाला अनुबंधचतुष्टय अर्थात् चार अनुबंध असतात. अधिकारी, प्रयोजक, विषय आणि संबंध हे अनुबंधचतुष्टय केवळ मोठ्या ग्रंथांमध्ये असतें, असें नाही. लहानशा पत्रादा निबंध लिहिला, तरी त्यालादेखील हा चौकटी लागू असण्याचीच पक्किलिहिता आहे. अर्थात् असला, म्हणजे मात्र दृष्टी आहे. या अनुबंधचतुष्टयावर लक्ष देव. ज्याला लिहितो येईल, त्याचा तो लेख बहुदूरकडून तितक्या योग्यतेने आणतील, व त्याचीच न बहकतील, "सर-रसा विमंगल अर्थ" असे म्हणण्याचा संभव नाही. हे चार ही अनुबंध चतुष्टय असतात. शास्त्रसंग्रह हा आहे.

सिद्धिनांवाचे अनुक्रमानें प्रतान* असून ते पांच, चार व पांच, आणि सात स्तवकांनीं* विस्तृत केले आहेत.

यांतील स्तवकांची संख्या अनुक्रमानें जाणावी, क्षणजे छंदःसिद्धि-प्रतानांत पांच, शब्दसिद्धिप्रतानांत चार, श्लेषसिद्धिप्रतानांत पांच, व अर्थ-सिद्धिप्रतानांत सात आहेत, असें जाणावें. मंत्रावर वेलीचे धर्म आरोपित केले आहेत, द्रव्यून प्रतान आणि स्तवक यांचा आरोप केला आहे.

स्तवकांचीं नांवे.

आतां अनुक्रमानें प्रत्येक प्रतानांतील स्तवकांचीं नांवे सांगितों—
पहिल्या प्रतानांत अनुदुष्शासन १, छंदोभ्यास २, सामान्यशब्दक ३, वाद ४, आणि वर्ण्यस्थिति ५, या नांवाचे पांच स्तवक आहेत. दुसऱ्या प्रतानांत—रूढ यौगिकमिश्राख्य १, यौगिकाद्धानमालिका २, अनुभास ३, आणि लाक्षणिक ४, या नांवाचे चार स्तवक आहेत. तिसऱ्या प्रतानांत—श्लेषव्युत्पादन १, सर्ववर्णन २, उद्दिष्टवर्णन ३, अद्भुत ४, आणि चित्र ५, या नांवाचे स्तवक केले आहेत. चवथ्या प्रतानांत अलंकाराभ्यास १, वर्ण्य २, आकृति ३, क्रिया ४, प्रकीर्णक ५, संख्या ६ आणि समस्या ७ नांवाचे स्तवक आहेत.

येथवर शास्त्रसंग्रह सांगितला.

* या प्रेधात काव्यकल्पलता असें नांव दिलें आहे. तेथी लता क्षणजे वेत निष्ठा प्रतान (कांदी, पार्ने इगैरेषा संक्षेप) म्हणजे सामान्यतः घाटी असें म्हटलें, तरी जातेत. हा मुख्य विभाग व त्या प्रत्येक मुख्य विभागाचे स्तवक (कुनाचे गुण्ड) ही नांवे अन्वयकथ आहेत.

छंदःसिद्धिप्रदान पद्धत्या.

अनुष्टुप्पदासनस्तवक, १ व्या.

काव्य हे छंदोमूलक आहे, या हेतुस्तव प्रथम छंदाची सिद्धि ज्यांत सांगितली आहे, तो प्रदान पंक्तें. त्यांत अनुष्टुप् हा सर्व छंदांत प-
हिला छंद आहे, द्वागून अनुष्टुप्पदासनस्तवक वर्गेन करितों; जसे—

प्रथम साध्यपद स्थापन करावें.

कविनेत प्रथम साध्य, द्वागजे अवश्य योजण्याला योग्य असें जें पद असेल तें घ्यावें. साध्यपद अनेक प्रकारचीं आहेत, त्यांत एक अक्षर, दोन अक्षरे पगरे ज्यांत आहेत, अशा प्रकारचीं काहीं साध्य पदे सांगितों; जसे—

श्रीः, लक्ष्मीः, कमला, कमलजा, जलधिजा, दुग्धाधिपुत्री, दुग्धा-
धितनया, दुग्धाम्बोनिधिसम्भूता.

एकादिद्विलघुद्वयाहून.

एक—इत्थं अथवा दीर्घ—वर्ग आहे, प्रथम ज्यांच्या; ते 'एकादि' असें अमून दोन लघु ज्या पदांत आहेत, ते एकादिद्विलघु असें पद, जलधिजा,* वारिधिजा इत्यादि वर्णद्वयाहून पुढें ठेवावे. जसे—'असी' अंलाधिजा देवी, यं वारिधिजा देवी' इत्यादि चर सांगितलेले जें ज-
स्वादि द्विलघुपद (अर्थात जलधिजा हें) त्याच्या पूर्वी, जे दोन वर्ण योजायचे, ते दोन ही लघु अथवा पहिला गुरु, आणि दुसरा लघु असे

* या शब्दान 'ज' कारातया 'अ'कार लघु असून त्याच्या पुढें 'ल' आणि 'धि' यांतले दोन स्वर लघु आहेत, आणि 'वारिधिजा' यांत 'व' काराच्या पुढ्या 'आ'कार दीर्घ स्वर असून 'रि' आणि 'धि' यांतले दोन स्वर इत्थं आहेत याप्रमाणेंच 'कमलजा' इत्यादि उदाहरणें जाणवी.

† या दोन उदाहरणांत अनुक्रमानें. 'असी' आणि 'यं' हे दोन दोन वर्ण प्रथम देविते आहेत.

योजुं नयेत. जसें—'इह' जलधिजा देवी, अत्र जलधिजा देवी' इत्यादि प्रकारची योजना करु नये.†

पंचाक्षरपद समासानें, क प्रत्ययानें, विभक्तिभ्रंश होण्याला हेतू असा स्वर पुढें असतां.

ज्यांत पांच अक्षरें आहेत असें जें तें पंचाक्षर पद; अर्थात 'कुमारपाल, क्षीराब्धिपुत्री' इत्यादि. समासानें अथवा क प्रत्ययानें किंवा जो स्वर पुढें असतां, पूर्वपदाच्या शेवटची विभक्ति लुप्त होईल अशा स्वरानें योजावें; जसें—'कुमारपालः भूपालः, 'क्षीराब्धिपुत्रिकां सेयं, कुमारपालको राजा, कुमारपाल उद्भासि'.

चार पांच आणि सहा ह्रस्व ज्यांत आहेत, अशां पदें विषम पादाच्या शेवटीं.

ज्यांत चार अक्षरें न्हस्य आहेत असें पद, 'दशरथ' इत्यादि. पांच न्हस्य अक्षरांचें पद, 'कमलयन' इत्यादि. सहा न्हस्य अक्षरांचें पद, 'समवसरण' इत्यादि; अशा प्रकारचीं पदें, विषम म्हणजे पहिला आणि तिसरा या पादांत, प्रांतभागांत म्हणजे चार तीन किंवा दोन घर्णांहून पुढें योजावे, ते घर्ण बहुतकरून सर्व गुरु असावेत, किंवा शेवटचा घर्ण

* या दोनही प्रत्युदाहरणांत 'इह' याकडे दोनही स्वर लघु आहेत, व अत्र यांत पुढें संयुक्त अक्षर असल्यामुळे पहिला जो 'अ' तो गुरु झाला आहे. यामुळे अशा प्रकारचे शब्द न्हस्वाद दिले लघु शब्दापूर्वी योजुं नयेत.

† हा नियम ज्या साध्य पदांत पहिलें अक्षर लघु किंवा गुरु असून, पुढील दोन अक्षरें लघु येतील, त्यांसच लागू आहे. कारण "अत्र द्विष्टा समायातित" इत्यादि प्रकारचे प्रयोग अनेक आढळतात.

‡ येथे 'समास' असें मोघम म्हटलें आहे. समासकालीं नव्वत करून मध्यमतिंत विभक्तीचा लोप होत असतो. म्हणून अमुकच समास असला, असें भागितलें नाहीं. तथापि अलक्ष समास असला तर चालणार नाहीं. हें ध्यानात घ्यावें.

§ ही चार उदाहरणें आहेत. या पहिल्या उदाहरणांत 'कुमारपाल' हें साध अक्षरांचें पद 'भूपाल' या पदार्थां समास करून जोडलें आहे. दुसऱ्या व तिसऱ्या उदाहरणांत 'क्षीराब्धिपुत्री' आणि 'कुमारपाल' या दोन पञ्चाक्षरपदाना 'क' प्रत्यय लावून दाखविला आहे. चवथ्या उदाहरणांत 'उद्भासि' या शब्दांतला पहिला जो 'उ' कार त्याच्या योगानें, त्याच्या पूर्वीचें पञ्चाक्षर पद 'कुमारपाल' याच्या शेवटच्या विभक्तीचा लोप झाल्याचें दाखविणें आहे.

हेतु, गगणांत तीनही अक्षरें गुरु, यगणांत पहिलें अक्षर लघु, रगणांत मधलें अक्षर लघु, सगणांत अन्य अक्षर गुरु, तगणांत अन्य अक्षर लघु, जगणांत मध्य अक्षर गुरु, भगणांत आद्य अक्षर गुरु, आणि नगणांत तीनही अक्षरें लघु असतात.

या गणांचें स्वरूप खाली लिहिल्याप्रमाणे:—

सर्वगुरु	गगण	५ ५ ५
आद्यलघु	यगण	१ ५ ५
मध्यलघु	रगण	५ १ ५
अन्यगुरु	सगण	१ १ ५
अन्यलघु	तगण	५ ५ १
मध्यगुरु	जगण	१ ५ १
आद्यगुरु	भगण	५ १ १
सर्वलघु	नगण	१ १ १

मात्रागण.

मात्रागण पांच आहेत. त्यांत अनुक्रमानें दोन, तीन, चार, पांच आणि सहा मात्रा असतात; त्यांचीं नांवें द, त, च, प आणि ष हीं होत.

सप्तमृत्त— इमं तिला रतिलाच न ईश तो ।

अतनु ओ तनुओचम सीघतो ॥

नृगति तो पतिनेचम भासती ।

नवरि ते वरिते मधुनं सती ॥

अर्धसप्तमृत्त—नृपजननवरीत सोय याहा ।

नृपमजनालय स्थुनी, घरीं न राहा ॥

नगरिहि भरली दिसे समझा ।

ध्वज शिखरीं ललितकाच सुधितापा ॥ १ ॥

विषममृत्त—कन्या ही कनकोच्छ्रिता मनोहरगात्री ।

शांतिनिर्मलवदना विशालनेत्री ॥

अती शीतल त्रिवेधे ।

अतिशय सुखमिति हृदय तरुणाचे ॥ १ ॥

यांचें स्वरूप खालीं लिहिण्याप्रमाणेः—

द	गण	।।	अथवा	५
त	गण	।।।	"	।५
च	गण	।।।।	"	५५
प	गण	।।।।।	"	५५।
प	गण	।।।।।।	"	५५५

प्रस्तारानें यांतील प्रत्येक गणाचे अनुक्रमानें दोन, तीन, पांच, आठ आणि तेरा इतके भेद होतात.

प्रस्ताराचा प्रकार.

वर्णप्रस्तार.

जितक्या अक्षरांच्या वृत्ताचा प्रस्तार करावयाचा असेल, तितक्या गुरु चिन्हांची एक ओळ लिहावी. नंतर दुसऱ्या ओळींत, पहिल्या ओळींतील पहिल्या गुरूच्या चिन्हाखाली, एक लघूचें चिन्ह लिहून, पुढें वरच्या ओळींत जशीं चिन्हे असतील तशीं लिहावीं, नंतर तिसरी ओळ लिहितांना पूर्वीप्रमाणेंच म्हणजे—पहिल्या गुरुचिन्हाखाली लघूचें चिन्ह लिहून, त्यापुढें वरच्या ओळींतीलच सर्व चिन्हे लिहावीं, असें करतांना, ज्या ओळींत मागे चिन्हांची जागा रिकामी राहिल त्या ठिकाणीं गुरूचें चिन्ह लिहावें. याप्रमाणें सर्व लघुचिन्हांची ओळ निष्पन्न होईपर्यंत करीत जावें, म्हणजे प्रस्तार होतो.

१. प्रस्ताराचा मुख्य बरोस, नवीन छंद कोणून काढण्याचा आहे. अमुक वर्णाच्या ठरावे किती व कसाकसे भेद होतात, हे प्रस्ताराच्या योगानें समजतें. वर लिहितेव्या

मात्राप्रश्नार.

मात्राछंदांत लघु अक्षराची मात्रा एक, व गुरु अक्षराच्या दोन धरण्याचा संप्रदाय आहे. म्हणून जितक्या मात्रांचा प्रस्तार करावयाचा असेल, तितक्या मात्रांच्या गुरुचिन्हांची ओळ लिहावी; पुढे वर्णप्रस्ताराप्रमाणेच पहिल्या गुरुखाली एक लघूचें चिन्ह, व त्यापुढे, वरच्या ओळीप्रमाणे चिन्हे लिहावीं. ज्या ओळींत मागे जागा रिकामी राहिल, तेथे जितक्या मात्रांची जागा रिकामी असेल, तितक्या मात्रा, दोन मात्रांबद्दल एक गुरुचें चिन्ह, व एका मात्रेबद्दल एक लघूचें चिन्ह लिहून, ती जागा पूर्ण करावी.

ज्हस्वाची मात्रा एक असते, व त्यास लघु म्हणतात.

रीतीनें, तीन तीन अक्षराच्या छंदाचा प्रस्तार करून दाखवेंतों. प्रथम तीन अक्षरांचा प्रस्तार करावयाचा म्हणून, तीन गुरु चिन्हांची एक ओळ लिहिती. नंतर दुसऱ्या ओळींत, पहिल्या गुरुचिन्हाखाली लघु लिहून, त्यापुढे वरच्या ओळीतील गुरुचीं चिन्हे लिहितीं. नंतर तिसऱ्या ओळींत, पुन्हा पहिल्या गुरुखाली लघूचें चिन्ह, व पुढे वरच्या ओळीप्रमाणे गुरुचें चिन्ह लिहितें. तेव्हा अर्थात दुसऱ्या ओळीतील लघु चिन्हाखाली जागा रिकामी राहिली. या ठिकाणी गुरुचें चिन्ह लिहिते या रीतीनें पुढे ओळी लिहितों लिहिता आठवी ओळ मज्जे लघुचिन्हाची आली. तेथे प्रस्तार पूर्ण झाला. या प्रस्ताराने तीन वर्णांचे प्रस्तारांत दाखविलेल्या प्रकारचे आठ भेद होतात, हे समजतें. याच कामाने पाहिजे तितक्या अक्षरांचा प्रस्तार करून घ्यावा.

१. समश्रुतीकारितां चार याषांचा प्रस्तार करून दाखवेंतों. पूर्वी चार मात्रांचे दोन गुरु होतात, म्हणून दोन गुरुचिन्हांची एक ओळ लिहिती. दुसऱ्या ओळींत पहिल्या गुरुखाली लघूचें चिन्ह लिहून, पुढे वरच्याप्रमाणे गुरुचें चिन्ह लिहितें; तेव्हा या ओळींत एक लघु, व एक गुरु अशा चिन्हे आल्यानें. एक लघूचा एक व गुरुच्या दोन मिळून, तीनच मात्रा आल्या, व एक याषा कमी पडली म्हणून, तिच्याबद्दल एक मात्रेचा एक लघु भागर्षी मागे लिहिला तिसऱ्या ओळींत पहिल्या गुरुखाली एक लघु लिहिला, तेव्हा तीन मात्रा कमी पडल्या म्हणून, दोन मात्रांबद्दल एक गुरु, व एक मात्रेबद्दल एक लघु लिहिला. या कार्या मात्रांचीं चिन्हे भरतांना एवढे लक्षात ठेविले पाहिजे कीं, तीं चिन्हे वजवीकडून डावीकडे मांडीत जावीं. असे. या कामाने ओळी मांडत गेलें असता, पाचवी ओळ सर्व लघूची आल्यानें तेथे प्रस्तार पूर्ण झाला.

आणि तो '।' असा लिहितात. दीर्घाच्या मात्रा दोन असतात, त्यास गुरु म्हणतात. व तो 'ऽ' असा लिहितात. विसर्ग आणि अनुस्वार यांहीं युक्त व्यंजनें हीं दीर्घ मानिलीं जातात. क्वचित् 'अह्' इत्यादि जोडाक्षरयुक्त व्यंजनाच्या पूर्वाच्चे अक्षर लघु असलें तरी, तेंहि गुरु मानलें जातें, तसेंच पादांतीं विकल्पानें लघूला गुरुत्व येतें. पण वंशस्थ इत्यादि कांहीं वृत्तांत येत नाहीं.

अन्हादींचें उदाहरण, जसें—

अह्नादि.

यथा “तव ह्रियाऽपह्नियो मम हीरभू-
च्छशिग्रहेऽपि द्रुतं न धृता ततः ।
बहुलभ्रामरमेचकतामसं
मम प्रिये क समेप्यति तत्पुनः ॥ ”

जेथें जोडाक्षरांच्या योगानें त्याच्या मागच्या लघु अक्षरावर अमळ आपात होतो, तें लघु अक्षर, दीर्घ होतें. जसें—

बर्हभारेषु केशान्वा छत्तमीन इव ह्रदः ।

विशेषणाची योजना.

पूर्वी विशेषणानें वाकीची पूर्ति करावी, असें सांगितलें होतें, त्याप्रमाणें आतां विशेषणाच्या योजनेचा उपाय सांगतों.

१. अनुस्वार आणि विसर्ग, सर्वत्र दीर्घ अथवा गुरुच मानले जात नाहींत. याविषयी पूर्वां (पृष्ठ ८ टीप †) पहा.

२. हा अक्षर शब्द आहे, असें समजून नये. तर रेफयुक्त हकार घेई, विकक्षित आहे, असें समजाई.

३. या उदाहरणांत न्हच्या मागचीं अक्षरे दीर्घ होत नाहींत.

वर्ण, आकार, आधार, आधेय आणि क्रिया इत्यादिकांनीं अर्थ (पदार्थ) विशिष्ट होतो.

वर्ण्य पदार्थ वर्ण वर्णजे रंग त्यानें, आकारानें, आधारानें, आधेयानें व क्रियेनें, मूळांत 'आदि' शब्द आहे, त्यावरून परिचारादिकांनीं विशेषणविशिष्ट केला जातो. जसे—

“ पूर्णमेन्दुः सितच्छायः सदृत्तोऽम्बरभूषणम् ।
कलाकलापकलितो नयनानन्दनो बभौ ॥

तसेंच तुल्य कांतीच्या दुसऱ्या पदार्थानें वर्ण्य पदार्थ चारु, बंधु, चोर, रिपु, आणि सुहृत् असल्याचें वर्णन करावें.

वर्ण्य पदार्थ, वर्ण, आकार इत्यादिकांनीं त्याच्या सारखे जे दुसरे पदार्थ असतील त्याहीं सुंदर, बंधु, चोर, अथवा शत्रु किंवा मित्र आहे, असें वर्णन करावें, जसे—

“ भवद्यशोभरो भाति स्मेरकुन्देन्दुसुन्दरः ।
हारतारकमन्दारकैलासोदरसोदरः ॥

१. या उदाहरणांत पूर्णमेन्दुचा चंद्राला — ज्याची कांति पोंडरी आहे, जो वाटोला आहे, जो आकाशाचे भाग आहे, व कलाच्या समुदायानें युक्त आहे, आणि नेत्रांला आनंदकारक आहे; अशीं विन गें देऊन शोकाची पूर्णता केली आहे. मूळांत पूर्वी सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें 'पूर्ण', पुढे त्या कवितेतलें साध्यपद आहे, व बाकीचा सर्व विशेषण आहेत. यांत अनुक्रमानें १, व एक गुण आधार, आधेय आणि क्रिया याहीं वर्ण्य पदार्थ हो चंद्र, तो विशेषणविशिष्ट झाला, तीनच २ आहे सितच्छाय. (पोंडऱ्या कांतीचा) यांत त्याचा रंग आला. तसेंच एक साध्या एक लक्ष्मणाला यांत आकार आला 'अम्बरभूषणम्' (आकाशाचा अलंकार) मूळाली एक मधु मित्र आधारभूत असल्यामुळे, आधाराना समोचेला झाला. कल्पून, दोन माशांवरून एक मुक्त. व 'यानें युक्त' यानें आकाशाचें आधेय अर्थान् चंद्र नेत्रांवर मरताना एवढें लक्ष्मण ठेविलें. 'नेत्रांला आनंददेणारा' ही चंद्राची क्रिया झाली. जरी. अनी. या रूपानें ओळी वाढीत आधार इत्यादिकाविषयी विचार पुढे चर्चा करता येईल.

कर्पूरपूरस्कचौरः शरदंभ्रप्रभाविपुः ।

ऐरावततुपाराद्रिशोपमित्रं क्षमापते ॥”

वर्ण्य वस्तूच्या गुणांद्वन पुढें ‘श्री’ शब्द लावून, त्याच्या पुढें युत, भ्राजिष्णु, रोजिष्णु; द्योतित इत्यादि शब्द लावून वर्णन करावें.

वर्ण्य वस्तूच्या गुणवानक शब्दाहून पुढें ‘श्री’ शब्द. येथें श्री हा शब्द केवळ उपलक्षणार्थ आहे. त्यावरून त्याचे पर्याय शब्द—लक्ष्मी, छाया, शोभा, कला, कांति व भावप्रत्ययादि लावावे. श्री शब्दाहून पुढें समासानें युत (युक्त) या अर्थाने, व भ्राजिष्णु, रोजिष्णु, द्योतित इत्यादि अर्थाचेही शब्द योजावे. कोठें कोठें श्री इत्यादि शब्द न लायतांही केवळ गुणवानक शब्दाहून युत इत्यादि अर्थाचे शब्द लायावे, व क्वचित् समास न करतांही अशा प्रकारचे शब्द लायावे. जसे—

“शोणश्रीसंयुतो भानुवृत्तलक्ष्मीसमन्वितः ।

अंशूनां शोभया कीर्णो गगनस्थितिसङ्गतः ॥

१. यांत वृत्त करणारा वर्णांश (शब्दांश) अर्थात—“तुझ्या यशाच्या भर प्रकुलित कुन्द व पूर्णचंद्र याच्या सारखा सुंदर भासतो. नसाच हर, लहरा, बंदार आणि कैलास यांच्या उदराचा अणज आतल्या (संकेत) भागाचा तो (यशोभर) बंधू आहे. तो कर्पूराच्या गोळ्याच्या कातीच्या चार आहे. दारपुनंतच्या आकाशाच्या कातीच्या विपु आहे ऐरावत हिमाचल आणि शोप यांच्या मित्र आहे.” यावरून या उदाहरणांत अनुक्रमानें, वर सुळात सांगितल्याप्रमाणें चार, बंधू, चौर, दश, आणि सुद्ध हे पाचही प्रकार अनुक्रमानें वर्णन करून दाखविले आहेत.

२. हा मूखे लाल श्रीने (कांतीने) संयुक्त (युक्त) आहे. त्याचप्रमाणे बाटोळ्या लक्ष्मीने (कांतीने) समन्वित (युक्त) आहे, नसाच हरणाच्या शोभने (कांतीने) ध्यात आहे.

३. या उदाहरणातील पहिल्या चरणांत वर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें खर्ये जो ‘भानु’ (सूर्य) त्याचा ‘शोण’ (लालपणा) रूप जोशुण त्याहून ‘श्री’ शब्द जोडून पुढें ‘संयुत’ हा शब्द घातला आहे, व यात त्याचा वर्तक गुण घेतला आहे. दुसऱ्या चरणांत ‘वृत्त’ (सुळा) हा शब्दाचा आकाररूप गुण घेऊन त्याला ‘श्री’ या पर्याय शब्द ‘लक्ष्मी’ व ‘श्री’ याचा समासाचे शब्द समन्वित हा संज्ञका आहे. तिसऱ्या चरणांत ‘बंधू’ (वंधू)

छंदोभ्यासस्तवक ॥ २ ॥

आतां छंदाचा अभ्यास कसा करावा, ते सांगतो.

अ आ इ ई उ ऊ अं अः हे आठ स्वर, ह्रस्व किंवा दीर्घ या व्यवस्थेने व फाचित् एकाच व्यंजनास जोडून, छंदांची रचना करावी.

रचना कराययाची ती अशी करावी कीं, अ आ हे स्वर पहिल्या चरणांत, इ ई हे दुसऱ्या चरणांत, उ ऊ हे तिसऱ्या चरणांत, अनुस्वार आणि विसर्ग हे चवथ्या चरणांत, जेथें लघु पाहिजे तेथें ह्रस्व, व गुरु पाहिजे असेल तेथें दीर्घ, या व्यवस्थेने क पासून ह पर्यंत जी व्यंजने, त्यांतून एक व्यंजन घेऊन, त्याला हे स्वर जोडून, पुनः पुनः त्याचा उच्चार होईल, अशा रीतीने पद्य रचावें.

ज्याच्या प्रत्येक चरणांत एकपासून सात अक्षरांपर्यंत अक्षरे असतील, अशा प्रकारचे छंद, प्राचीन काळांत बहुतकरून, कोठें कोठें दिसत नाहींत, म्हणून ते आम्हीं येथें लिहिले नाहींत. सर्वत्र प्रचार आठ व त्यांहून अधिक अक्षरे ज्यांच्या चरणांत असतील, अशाच वृत्तांचा विशेष प्रचार असल्यामुळे तशा प्रकारचीं वृत्ते सांगतो.

अष्टाक्षरविपमवृत्त.

आठ अक्षरांचें विपमवृत्त पद्यावच्छ सांगतो, जसे—

“का का का का क का का का
की की की की कि की कि की ।
कू कू कू कू कु कू कू कू
कं कं कं कं क कं क कम् ॥”

याप्रमाणें सर्वत्र व्यंजनांनीं रचना करावी.

नऊ अक्षरांचा छंद.

भद्रिका—या वृत्तांत २, न, २ हे तीन गण येतात.

कामिनी—२, ज; २.

१ छंदशास्त्रांत एका अक्षरापासून २१ अक्षरांपर्यंतचे छंद सांगितले असून, त्यांस सव्वीस गिरनिराळीं नावे आहेत. त्यांत नऊ अक्षरांच्या वृत्तांत बृहती असें नाव आहे. हीं नावे पुढे जेथल्या तेथे देण्यांत येतील.

२ छंदांचीं याप्रमाणें नावे लिहून, त्यापुढें गणांचीं नावे लिहिण्यांत येतील, त्यावरून त्या त्या वृत्तांत ते ते गण असतात असें समजावें. असें—जर दिलेले '२, न, २, हे गण आले असतां भद्रिकावृत्त होतें. हे छंदाचें उदाहरण फक्त एकाच चरणाचें आहे, व यापुढें ही प्रत्येक छंदाचें लक्षण अशा युक्तीनें सांगितलेलें आहे कीं, त्या वृत्ताचा पहिला चरण त्यांत बांधला जाईल. बांधाचा विस्तार होईल, म्हणून कर्म्यानें अशी वारंवार केली आहे, पण एक चरण समजल्यानें सामान्य समजुतीच्या बाबतींत त्या वृत्ताचें पूर्ण स्वरूप समजणार नाही, म्हणून आम्ही त्या त्या वृत्तांचीं पूर्ण उदाहरणें देतो, असें—

भद्रिका हरिण लोचना कामिनी वक्रतुंदरी ।
पुण्यतो भवति नायपया गेहनी मदनवल्ली ॥

मुक्तांत नऊ अक्षरांचें वृत्त, एक भद्रिका आणि कामिनी हीं दोनच सांगितलीं आहेत. पण नऊ अक्षरांचीं वृत्तं दुसरीं अनेक आहेत. त्यातून काहीं येथे सांगतो.

ह्रस्वमुखी—२, न, घ.

उदाहरण.

निदिता वसुधि पुरुषदेविनी विरंतदशनाम् ।

तां धत्ते पदिययिषौ दूरतस्त्वय ह्रस्वमुखी ॥

याप्रमाणेंच न, न, घ या गणांनीं कृमन्दा, म, म, घ यांनीं मणिघोष, छ, ज, र यांनीं मुञ्जगतांमता इत्यादि वृत्तें होतात.

छंदोऽभ्यासस्तवक ॥ २ ॥

आतां छंदाचा अभ्यास कसा करावा, तें सांगतो.

अ आ इ ई उ ऊ अं अः हे आत स्वर, ह्रस्व किंवा दीर्घ या व्ययस्थेनें व कचित् एकाच व्यंजनास जोडून, छंदांची रचना करावी.

रचना करावयाची ती अशी करावी कीं, अ आ हे स्वर पहिल्या चरणांत, इ ई हे दुसऱ्या चरणांत, उ ऊ हे तिसऱ्या चरणांत, अनुस्वार आणि विसर्ग हे चवथ्या चरणांत, जेथें लघु पाहिजे तेथें ह्रस्व, व गुरु पाहिजे असेल तेथें दीर्घ, या व्ययस्थेनें क पासून ह पर्यंत जीं व्यंजनें, त्यांतून एक व्यंजन घेऊन, त्याला हे स्वर जोडून, पुनः पुनः त्याचाच उच्चार होईल, अशा रीतीनें पद्य रचावें.

ज्याच्या प्रत्येक चरणांत एकपासून सात अक्षरांपर्यंत अक्षरे असतील, अशा प्रकारचे छंद, प्राचीन कवींनीं बहुतकडून, कोडे जोडलेले विसत नाहींत, म्हणून ते आम्हीं येथें लिहिले नाहींत. सर्वत्र प्रचार आठ व त्यांतून अधिक अक्षरे ज्यांच्या चरणांत असतील, अशाच वृत्तांचा विशेष प्रचार असल्यामुळे तशा प्रकारचीं वृत्ते सांगतो.

अष्टाक्षरविषमवृत्त.

आठ अक्षरांनीं विषमवृत्त पद्याचक्र सांगतो, जसें—

“का का का का क का का का
की की की की कि की कि की ।
कू कू कू कू कु कू कू कू
कं कं कं कं क कं क कम् ॥”

याप्रमाणें सर्वत्र व्यंजनांनीं रचना करावी.

नऊ अक्षरांचा छंद.

भद्रिका—या वृत्तांत र, न, र हे तीन गण येतात.

कामिनी—र, ज, र.

१ छंद शास्त्रांत एका अक्षरापासून २९ अक्षरापर्यंतचे छंद सांगितले असून, त्यास सन्धीस गिरनिराळी नावे आहेत. त्यांत नऊ अक्षरांच्या वृत्तास बृहती असे नांव आहे. ही नावे पुढे जेंव्हा तेथें देण्यांत येतील.

२ छंदांचीं घानमार्गे नावे लिहून, त्यापुढे गणांचीं नावे लिहिण्यांत येतील, त्यावरून त्या त्या वृत्तांत ते ते गण आसतात असे समजवें. असे—वर दिलेले 'र, न, र, हे गण आले असता भद्रिकावृत्त होतें. 'हे छंदाचे उदाहरण फक्त एकाच चरणाचें आहे, व यापुढे ही प्रत्येक छंदाचे लक्षण अशा छंदीने सांगितलेले आहे की, त्या वृत्ताचा पहिला चरण स्वात बांधला जाईल. बांधाचा विस्तार होईल, म्हणून कसोने अशी वारकाई केली आहे, पण एक चरण समजल्याने सामान्य समजुतीच्या वाचकांस त्या वृत्ताचे पूर्ण स्वरूप समजणार नाही, म्हणून आम्ही त्या त्या वृत्तांची पूर्ण उदाहरणे देतो. असे—

भद्रिका हरिण लोचना कामिनी वनमंदरी ।
पुष्पतो भवति नागमया मेहिनी मदनवल्ली ॥

मुळांत नऊ अक्षरांचे वृत्त, एक भद्रिका आणि कामिनी हीं दोनच सांगितली आहेत. पण नऊ अक्षरांचीं वृत्ते दुसरीं अनेक आहेत. त्यांतून काहीं येथे सांगतो.

हलमुखी—र, न, घ.

उदाहरण.

निदितां वसुधे पुरुषदेविनी विरलदशनाम् ।

तां सद्ये पाणिपद्मौ दूरतस्थश्च हलमुखी ॥

पद्यमार्गेण न, न, घ या गणांनीं कामना, म, म, घ यांनीं मणिबो, र, न, यांनीं पुष्पसंगता इत्यादि वृत्ते होतात.

स्वांगता—	र, न, म, ग, य.
शालिनी—	म, त, त, ग, य. ४।७
उत्थापिनी—	त, ज, म, ल, ग.
लयप्राही—	त, त, त, ग, य.
दोषक—	म, म, म, ग, य.
विदुषी—	स, स, स, ल, ग.
मोटनक—	त, ज, ज, ल, ग.
अंमरविलसित—	म, म, न, ल, ग. ४।७

द्वादशाक्षरी वृत्त.

‘द्वंद्वंशा— त, त, ज, र. असंयुक्त असावे.

१. पाचें उदाहरण—

तार्किका घटपडेति घटेरन् शान्दिकाः पुरुषेतेति रटेपुः ।
मादसेन सतते स्मरणीयौ रामचंद्रचरणौ रमणीयौ ॥

२. पाचें उदाहरण—

मनि वासी नायको जिहवेकः कौटिल्यानामेकपाचं कलत्रम्
निर्णय रोग-पारदर्शकं च पुंसांमेतन्सर्वं जित्तामेव मृत्युः ॥

३. पाचें उदाहरण—

पुष्करमंजुदण्डजितधीरैः आन्यमरोधकपीकृतिनादैः ।
व्यंजितनादकृतिध्वनिदम्यात्स खमाविहत्यात्यतिमुभूः ।

४. “रझे, सलु मळकलाकुसलशाणूएमडामटमोटनकम् । य. केलिलवेन चकार स मे खंसारिपुं पारिमोटयलु ॥”

५. पाचें उदाहरण—

मीत्यै मूनां न्यवदत तपनाः शौद्ध्यांतं दिग्भिह जलदाः ।
दोषामन्यं विदधति सुरतकीडापासधमझपटवः ॥

६. हे ‘जगति’ जातीपैकीं आहेत असें खयजावे.

७. “दैत्येन्द्रवामिददीर्घेदीर्घेतिः पीताम्बरेऽतौ जगतां तमोपहः । यारिमममज्जुः घालभा इव स्वर्प ते कंसघाणूमृजा मृजोद्विषः ॥”

वंशस्थ—	ज, त, ज, र.
हुंतविलंबित—	न, म, भ, र.
तोटक—	स, स, स, स.
भुजंगप्रयात—	य, य, य, य.
संग्विणी—	र, र, र, र.
ललिता—	त, म, ज, र.
प्रमिताक्षरा—	स, ज, स, ज.
कोकिल—	स, य, स, य.

१ पाचें उदाहरण—

अनेकनारीपरिंभसंधनस्कृतमनेहारिविलासलालसम् ।
भुरारिमाराहुपदशैपत्यक्षौ सजीसमर्थ पुनहाह राधिकाम् ॥

२ पाचें उदाहरण—

मुकुलजन्मविभूतिरनेकधा प्रियसमागम इहपरंमरा ।
भूपकुले गुह्यत दिवसं यशो भवति पुण्यतरोःफलमीदृशम् ॥

३ पाचें उदाहरण—

द्विगणराजमुषी शृंगराजकटी गणराजविद्याजितमंदगतिः ।
यदि सा दयिता इदमे वदति क अप क तपः क समाधिरति ॥

४ पाचें उदाहरण—

अरे रे धरेनाधिनाथस्य भूतानभूतानुकपालवस्तादृशानाम् ।
किमेतावता नास्ति मे तावकीभिरहं खेवको देवकीशावकीय ॥

५ पाचें उदाहरण—

वज्रपंत्यार्जुनैः संगमे कोनवस्तकंयंत्याः सुप्तं संगमे कांततः ।
योषदैव स्वरासधता पांगयो सेव्यतेनेकया संगतापांगया ॥

६ सारस्वतमर्मकलभोगतर्जनी सुभूलतेव वस्तुविद्योविताम् ।

सा वै जपन्त्यभिमुषी रणे रणे या भागी ते न ललिता न चोदता ॥

७ पाचें उदाहरण—

पयिता राजभिदितिभिषतया कबरी बभौ किल कुंगदरा ।
मुषचरं नुंदरमुषमुषितां पितृतेव पानुमनेता मुषयी ॥

त्रयोदशाक्षरी छंद.

प्रेतपिणी—	म, न, ज, र, ग. ३।१०
मंजुभाषिणी—	ज, त, स, स, ग.
नंदिनी—	स, ज, स, ज, ग.
कुटज—	म, ज, स, स, ग.
सुदंत—	स, य, स, ज, ग.

१ हे छंद 'अतिप्रगते' या जातोंत येतात.

-२ याचे उदाहरण—

लोलाहो विपुलनितबबडकापी घोनोहरतवपुगुला मरोंमराति ।
नृत्येती सुमलितमंगहरारम्या मारकीगमनतमम्यहापीपम् ॥

३ अनुतोनिक्षीतलकरेण लालयस्तनुकांतितोषितविलोचनो हरे ।
नियतं कलानिधिरसीति बबडी मुदमुदवते वयधितमच्छुभाषिणी ॥

४ याचे उदाहरण—

नतनकिमौलिमणिमण्डली विभाभरभासुरभिचरसी दहा सताम् ।
शिवशर्पणे भवतु भारती भृशं दृढत्रासक इन्द्रदिनेशभातति ॥

५ याचे उदाहरण—

कुटजानि वीक्ष्य शिखिभि शिखरीक्षम्
समयावनौ घनमदभमराणि ।
गगनं च गतिविनदस्य गिरीषेः
समयावनौ घनमदभमराणि ॥

६ मुञ्जनस्य तीजातपश्रुतिर्वाणो स अयन्ति कांतः सतत समुग्रत ।
सहितातपत्रभातिमो विभाति यः

७ या अतीर्ची आगळीही काही उदाहरणे देतो, असे—

रुचिरा—ज, म, स, ज, ग. ४।१० उदाहरण—

मनीषिता हिमरुचिराचि निष्कला समाकुले खलपटलेन मंदले ।
नमस्तले घननिवहैर्निर्दारे शुधारणेः करनिकरः करोति किम् ॥

मञ्जुमूला—म, न, ग, र, ग. ४।१० उदाहरण—

मण्डलस्य निमित्तमवावतरेत्याद्यंभूयाये कल्पितकोमाहलपुष्पैः ।
मर्त्यतोऽप्यी रंत निदयापसरति शतीशयं मण्डमूला कल्पयति ॥

चन्द्रा अक्षरांचे छंद.

चंसंतनिलका— त, भ, ज, जं, ग, ग.

लक्ष्मी— म, र, त, त, ग, गं. ७

पंथरा अक्षरांचे छंद.

मोलिनी— न, न, म, य, य. ७। ८

क्षमा—न, न, त, त, ग. ७. उदाहरण—

अकितपुण्यदानेकितो स्यात्तया मुल्लितवदनपावसां सुहृ.

न च मुरतटिनीचाणिमालाश्रिता गतामिदमधुना जायते भे वृथा ॥

१. हे 'शकरि' ज्ञातें येतात.

२. पार्श्व उदाहरण—

दत्तं मया यदाभिदं नवधौवनाय स्व मनार कृषवशोग्र माधयेति ।

कामस्वहस्तनिजिनाशरमालिकेव रोमावली विजयते जलजैश्याया ॥

पार्श्व पाहिले अक्षर गुं.

३. या जातापैकी आजर्जा काही ज्ञे—

अपराजिता—न, न, र, स, ल, ग. ७

विभुवनवेदिना परैरपराजिता पिठिरद्विहृदिदिग्गमरावलीम् ।

अपि कुसुमशरैश्चकार वशाददा स जयति विलसन्मगमहिमा स्मर ॥

प्रहरणकलिका—न, न, भ, न, ल, ग. ७

रणभुवि भवता प्रहरणकलिता पटितवनितास्तव मूर रिपवः ।

विदधाति दायनं कृततृणशयना वनभुवि सततं मयचकितहृदः ॥

अलोला—म, म, म, म, ग, ग ७।३

आत्मासमर्पदकन्यापाराभिरताला सत्तारश्चिराधस्तेषा गोपदपत्रम् ।

अंतस्तत्त्वसमधेः प्राणायामनिरोधान्नामा वक्ष्येन बिबिध येषा दृष्टिरलोला ॥

४. हा छंद अतिशक्ती जातेंत येत.

५. पार्श्व उदाहरण—

‘वरमिह रविनाथे. किं न ज्ञानासि मुने

किमु दददहमैव सर्वदा न दग्धा ।

यदहदयमनाधिहृन्तराणां भिन्नै-

स्तिरकुसुममध्ये मालति योग्यमर्ताम् ॥’

हा अतिशक्ती जातेंत इतर ज्ञे अत्यन्त ‘कारण’ पंगडि नाही

त्रयोदशाक्षरी छंद.

प्रहर्षिणी—	म, न, ज, र, ग. ३।१०
मंजुभाषिणी—	ज, त, स, स, ग.
नैदिनी—	स, ज, म, ज, ग.
कुटज—	स, ज, स, स, ग.
सुदंत—	स, य, स, ज, गै.

१ हे छंद 'अतिजगति' या जातोंत येतात.

२ पांच उदाहरण—

लोलाक्षी विपुलवितंबवदकांची पीनोदस्तनपुगला सरौमराशि ।
मृप्यंती सुललितमंगहाररम्या वारमंगमनलसत्त्वहर्षिणीयम् ॥

३ अप्रतीतिशतितकरेण लालयस्तनुकाशितरोचितविलोचनो हरे ।

विषमं कम्पतिचिरसीति बबूवी मुदमुपपते व्यधितमञ्जुभाषिणी ॥

४ पांच उदाहरण—

नतनाकिमौलिमणिमण्डली विषाभरभासुराप्रिसरसीरुहा सताम् ।

शिवशर्मगे भवतु भारती भूषं इदमाद्यज्जगदिनेशभाततिः ॥

५ पांच उदाहरण—

कुटजादि वीर्य शिखिभि शिखरिहम्

समपावनौ घनमदधमराणि ।

गगनं च गीतनिवदश्य गिरोचैः

समपावनौ घनमदधमराणि ॥

६ मुचनस्य तीव्रातवभ्रुतिवोरणो म जयन्ति कान्तः सतत समुपत ।

सखितातपवशातेमो विभाति य

७ आ जातीर्षो ध्याणलीरी कौर्षो उदाहरण देतां. अर्थ—

रुचिरा—ज, भ, स, ज, ग. ४।१० उदाहरण—

मनीविता हिमरुचिराणि निष्कला समकुले खलपटलेन मंडले ।

नभरतले घननिवहैरितरे मुधारुचैः करनिकर करोति किम् ॥

मममयूर—म, त, य, स, ग. ३।१० उदाहरण—

मातृदलस्या निमित्तमश्वत्तेरन्यासंभूषाये कल्पित होलाहलमुषे ।

अन्तर्तोऽंगी इव निदधायसोनि आतीतायै यनमप्य कतयति ॥

चंद्रदा अक्षरांचे छंद.

वसंतनिलका— त, म, 'ज, जं, ग, ग.

लक्ष्मी— म, र, त, 'त, ग, गं. ७

पंथरा अक्षरांचे छंद.

मोलिनी— न, न, म, य, य. ७। ८

अथा—न, न, न, न, ग. अथ, उदाहरणं—

अकिनमृगदंतेनेसेतो लालया मुलितवदनधरिणं मुह ।

न च मुरताडिनीचातिलालाभिता मनामिदमधुना जातिव मे वृथा ॥

१. हे 'सुहृदि' जालें येनात.

२. याचें उदाहरण—

दलं मया पदमिदं नवधौवनानां नृ गन्धर कृपणशेखरं साधयेति ।

कामस्वरहस्तनिःसिताक्षरमालिकेच संभावली विप्रयते जलजंशया ॥

याचेंच पाहिलें अक्षर मुह.

३. या मातापैत्री आणर्जा कांहीं वृत्तं—

अपंताजिता—न, न, र, ल, ल, ग. *

विपुवनवेदिता पदैरपताजिता मिहेरइदिहइदिमावमावलीम् ।

अवि कुसुमशरैश्चकार वशावदा स जपति विलस-मशमहेम स्वर ॥

प्रहरणकलिका—न, न, भ, न, ल, ग. *

रंभुवि भवता प्रहरणकलिता परिहृतवनितास्तत्र नृप रिपव ।

विदधति शयनं कृतनृगशयना वनभुवि सतत मयचकितहृद ॥

अलौला—म, स, म, य, ग, ग. ७। ८

आन्माशमपदैकंशयाराभिरभाना मंतराभिधराधरंतेया गोपदमयम् ।

अंतस्तस्वसमाधेः प्राणाकामनिरोधप्राप्ता वशांत जिघां येना दट्टिलौला ॥

४. हा छंद अतिशकरी जातल येता

५. याचें उदाहरण—

'वरोमिह रविनाथी, किं न श्रीगौरीं मुग्धं

किमु दवदहमैवीं मवेदाहं न दग्धा ।

यदहदयतनीधेः पुंसागौरीमिधे—

रिनहकुसुममये मालति धोमियतामि ॥

या अतिशकरी जातति इतर वृत्त अस्त्याचीं कारणा पंथांदा नाही.

संतरा अक्षरांचे छंद.

शिखरिणी— य, म, न, स, म, ल, ग. ६।११

पृथ्वी— ज, स, ज, स, य, ल, ग. ८।९

मंदाकांता— म म न त त ग ग. ४।६

हरिणी— न स म र स ल ग. ६।४।७

१ हे छंद अत्यष्टि आर्तित येतात. हा अत्यष्टीच्या पूर्वी ११ अधरांच्या छंदाची अष्टि मांडणी जाति आहे. पण तीत कोणतेही अविद्य वृत्त असल्याचें आढळत नाही. इणून ती ग्रंथकर्त्यानें ग्राळली असावी, असें वाटते. मराठीत पद्यचामर मांडाचें जें वृत्त प्रसिद्ध आहे, त्याच्या आष्टिआर्तितच समावेश होतो. त्या वृत्ताचें लक्षण एक लघु व एक गुरु याप्रमाणें सोळा अधरे येजावी, म्हणजे पद्यचामर होतें. हे प्रसिद्ध असल्यामुळे उदाहरण दिलें नाहीं.

२ याचें उदाहरण—

हरमवीभोजभियमविरतं सिंधुफातिना
कृतार्थस्तन्वानो निशि तपानि विद्योत्तमम् ।
कितांशुस्त्वक्षरे स्वमिष जयसिंह क्षितिपते
कला पुंगो मय्योदयक्षिणरिणीहायुदयते ॥

३ याचें उदाहरण—

क्षणं रजसिलनं क्षणमतीव भूयार
क्षणं द्रुततरा गति क्षणमतीव मंदा गति ।
क्षणं सरलकीर्ण क्षणमांगतवीक्षणम्
क्षणक्षणविलक्षणं जयति लक्षणं शुभ्रम् ॥

४ याचें उदाहरण—

मंदाकांताधरकिंचलय पाणिपथ धुनाना
गाढाक्षेपं प्रणयक्षिधिला वेपमानांगयष्टि ।
जिपद्भवा पुलकिततनुः किंपिदामीतिनाडी
सप-प्रति जयति भूषं द्रुतनीडादि सोढु ॥

५ याचें उदाहरण—

बदनममलं धचे शोभां ताशाकसमाभितं
विपुलजघनं दोलालीलां तनीति मनोपुष्प ।
स्तनपरिसरे हारा-रुकराः स्फुरन्त्यतिनिर्वृताः
किंपिद न न मवनस्या नृ- — — ६६११

एकोणीस अक्षरांचे छंद.

शार्दूलविक्रीडित— म, स, ज, च, त, न, य, १२

एकवीस अक्षरांचे छंद.

स्रग्धरा— म, र, भ, न, य, य, यं. ३। ७

अर्धसमवृत्ते.

येथवर सांगितलेलीं सर्व वृत्ते सम आहेत. आतां अर्धसमवृत्ते सांगतो.

१ हे छंद अतिधृति या जातींत येतात. याच्यापूर्वी अठरा अक्षरांच्या छंदांची जाति अमून तिला 'धृति' झणतात. पण तीन प्रसिद्ध अर्धी वृत्ते असल्याचें आढळत नाही.

२ उदाहरण—

आकासो विविनायते विषसंघी मालापि ज्वलायते
वातो अपि भसितेन दाबदहनज्वालाकलापायते ।
सापि स्वद्विरहेण हंत हरिणोरुपायंत वा कथम्
कंदर्पोऽपि ममायते विरचयेच्छार्दूलविक्रीडितम् ॥

३ या जातीस प्रकृति म्हणतात. हिच्या आधीं १० अक्षरांची आकृति नावाची जाति आहे, पण तींत वृत्ते आढळत नाहीत.

४ याचें उदाहरण—

पाता पाताललोकांनुतकमन्त्रपुटुर्धराया धराया
दोषा दोषाकराह्याधिगतभयमगातीसमूहे समूहे ।
चक्रे चक्रे कर य प्रसवमरिभिदे भातुरूपेऽनुकूपे
मायापायान्मुरारेदीतितनयवने य सदा न सदा वः ॥

५ या प्रकृति जातीच्या पुढे—बावीस, तेवीस, शोबीस, पंचवीस आणि सव्वीस अक्षरांपर्यंतचे छंद आहेत; पण ते कारखे प्रसिद्ध नसून, कोणी त्याचा उपयोग करीत नाही, झणून मूढ धंद्याकारांनीं वगळले असावे. विशेष उपयोग नसल्यावरून आम्हांही त्यांची उदाहरणे देऊन येथें विस्तार करीत नाही.

पुष्पिताया—ह्या अर्ध समवृत्ताच्या पहिल्या व तिसऱ्या चरणांत—न, न, र, य हे गण येतात, व दुसऱ्या आणि चवथ्या चरणांत—न, ज, ज, र आणि ग येतात.
मालभारिणी—विषम चरणांत स, स, ज, ग आणि समचरणांत स, भ, र, य.

हे दोनही औपच्छंदसिक भेदांपैकी आहेत. आतां वैतालीय छंदाच्या भेदांपैकी एक सांगतो.

प्रचोधिना—विषमचरणांत म, म, ज, ग आणि समचरणांत म, भ, र, ल, ग येतात.

आर्यालक्षण.

आतां आर्येचें लक्षण सांगतो—जिच्या पूर्वाधांत सात मात्रागण आणि एक गुरु असे, विषम ऋणजे १।३।५।७ या गणांच्या स्थानी 'ज' गण न येईल, महाव्या गणाच्या स्थानी 'ज' गण किंवा 'न' गण अवश्य येईल; तिला आर्या असें म्हणतात. हे आर्येच्या पूर्वाधाचें लक्षण झालें. उत्तराधांत महाव्या गणाच्या स्थानी चार मात्रांचा गण न येतां एक मात्रेचा यावा, अर्थात् एक लघु यांवा. पूर्वाधांत महाव्या गणाच्या स्थानी सर्व लघु गण असल्यास, पहिल्या लघु अक्षरावर य

१. फाचें उदाहरण—

मधुमयमिह मांजलं प्रियाया कलरमनापरिपारिणी निवेद ।
कुसुमभयवमनोदरा न तस्या किमनभिनां लज्जितं वचिताया ॥

२. फाचें उदाहरण—

इह किं नाहं पृथ्वी मया न भगवन्नेव न मानभारिणावम ।
नगभारो न गोघ्नत इत्यने कथमिह न गोघ्नेनमपेक्ष्य ॥

मातृग्या गणांत सर्व लघु अक्षरें असल्यास, महाव्या गणाच्या अंती आणि उत्तरार्धांत पांचव्या गणांत सर्व अक्षरें लघु असल्यास, चवथ्या गणाच्या अंती यति येतो.

वांकी आर्येचे अर्धांतर भेद घेईरे मी (अमरचंद्राने) केलेल्या छंदोद्गावली नामक ग्रंथांत पाहून घ्यावें.

आणखी छंदांच्या अभ्यासाचा उपाय.

चतुष्क, तद्धित, आख्यात, कृत, स्यादि आणि त्यादि, यांपासून झालेले. — कर्त्ता, कर्म इत्यादि, सित्यादि विभक्तींपासून झालेले, समासाने झालेले, नाममलित, असलिते, यौगिक, निरर्थ, अर्थसंयुक्त, लाटानुप्रासरसंयुक्त, पदभाषासंभव इत्यादि भेदांपासून झालेल्या शब्दांनी छंदाचा अभ्यास करावा.

वर दिलेल्या प्रत्येक पदाला 'शब्द' हें पद जोडावें.

१ आर्येचे उदाहरण—

देवो⁺मुने⁺नै⁺बो⁺यो⁺ मी⁺यो⁺ मी⁺यो⁺ मुने⁺नै⁺का⁺ क⁺यो⁺ ।
सर्वो⁺भिलो⁺पसि⁺द्वे⁺य⁺ देवो⁺माने⁺दे⁺नु⁺स्ते⁺स्ते⁺ ।

या उदाहरणात वर मुळात सांगितलेले सर्व नियम चिन्हांनी स्पष्ट करून दाखविले आहेत. पतिनिपमान्, गणांत, लघु अक्षरें असल्याचें त्ती, लिहिते आहे. तरी त्या त्या गणांत, लघु अक्षरें न येता इतर आली, तरी त्यासाठी नोच नियम लागू होतो, असे दिसते.

२ मूल संयकारानें केवळ आर्येचेंच लक्षण दिले आहे. टीकाकारानें छंदोद्गावलीकर नावाच्या ग्रंथावर हवाला दिला आहे. तरी संस्कृतभाषेंत आर्यो या नावाच्या मोठ्या छंदाचे अनेक भेद मानिले आहेत, त्याचेंही काही येवें देतों.

गीति— आर्येच्या पूर्वार्धामागेच उत्तरार्धांतही सात पूर्वे, व एकदोन आला असता, गीति होते जसे—

भंगकुंरंग मुदर गीनिमयजैरपायमायाता ।

आनेतोद्री दि विष विषमैतुल्य मयमलापाय ॥

उपगीति — आर्येच्या उत्तरार्धामागेच पूर्वार्धांतही सहाव्या गणव्यानी एक लघु असता उपगीति होते. जसे—

पुष्पिताया—ह्या अर्ध समवृत्ताच्या पहिल्या व निसल्या चरणांत—न, न, र, य हे गण येतात, व दुसऱ्या आणि चवथ्या चरणांत—न, ज, ज, र आणि ग येतात.
 मालेभारिणी—विषम चरणांत स, स, ज, ग आणि समचरणांत स, भ, र, य.

हे दोनही औपच्छेदसिक भेदांपैकी आहेत. आतां तैत्तलीय छंदाच्या भेदांपैकी एक सांगतो.

प्रबोधिना—विषमचरणांत स, स, ज, ग आणि समचरणांत स, भ, र, न, ग येतात.

आर्थांलक्षण.

आतां आर्येजें लक्षण सांगतो—जिच्या पूर्वार्धांत सात मात्रागण आणि एक गुरु असे, विषम ऋणजे १।३।५।७ या गणांच्या स्थानीं 'ज' गण न येईल, सहाव्या गणाच्या स्थानीं 'ज' गण किंवा 'न' गण अवश्य येईल; तिला आर्या असें झणतात. हें आर्येच्या पूर्वार्धानें लक्षण झालें. उत्तरार्धांत सहाव्या गणाच्या स्थानीं चार मात्रांचा गण न येतां एक मात्रेचा यावा, अर्थात् एक लघु यावा. पूर्वार्धांत सहाव्या गणाच्या स्थानीं सर्व लघु गण असल्यात, पहिल्या लघु अक्षरावर व

१. याचें उदाहरण—

मधुसूतमिव सोत्पलं विधाया कलरमना पतिवर्तिनं विधेत् ।
 कुसुमपद्ममोदरा च दृष्ट्वा किमनयिना लतिकेव पटित्वा ॥

२. याचें उदाहरण—

इह किं नह पुत्रस्य मया वा भगवन्नेव न मातृभक्तिर्जगत् ।
 भगवन्नि वाचित कटाक्षो कथमेवं न मातृप्रेमप्रेतक ॥

स्यादिशब्दांनीं, जसे—

“हंसो हंसौ शुभौ हंसा हंसं हंसौ च हंसकान् ।

हंसेन वरहंसाभ्यां हंसैर्हंसाय शोभते ॥

हंसाभ्यां राजहंसेभ्यो हंसात् हंसस्य हंसयोः ।

हंसानां प्रवरे हंसे हंसयोर्हंसकेष्वपि ॥

बाला बाले वरा बाला बालाम्बाले मनोरसे ।

बाला बालया बालाभ्याम्बालाभिः प्रतिवासरम् ।

बालायै वरबालाभ्यां बालाभ्योऽपि निरन्तरम् ॥

बाला बालया बालाभ्याम्बालाभिः प्रतिवासरम् ॥

बालाया बालयोर्नित्यं बालानां विभ्रमस्पृशाम् ।

बालायां बालयोरेव बालासु सकलास्वपि ॥

न्यादि शब्दांहीं, जसे—

“करोति कुरुते नित्यं ते कुर्वति करोपि किम् ।

कुरुथः कुरुथ स्पष्टं करोमि वितनोमि च ॥

कुर्वः कुर्मो वयं कार्यं कुरुते कार्यमुत्तमः ।

१ वरच्याप्रमाणे सुबन्त हा एक व्याकरणाचा मोठा विस्तृत भाग आहे. नामवाचक व सर्व-
नामवाचक शब्दांला 'सु' औ 'इत्यादि विभक्त्यांचे प्रत्यय होतात. वरील उदाहरणात पुर्विणी आणि
स्त्रीलिङ्गी शब्दांला निरनिराव्या विभक्तीचे प्रत्यय लावून 'हंस' आणि 'बाला' या शब्दांची
रूपे दाखविली आहेत.

२ वरच्या प्रमाणेच 'तिङ्न्त' हा एक व्याकरणाचा मोठा भाग आहे. धातूला, 'तिप्,
तप्' इत्यादि प्रत्यय होऊन, निरनिराव्या क्रियापदांचीं रूपे, भिन्न भिन्न काल व पुरुष
वगैरेचीं दर्शक होतात. न्याला 'तिङ्न्त' क्षणतात. वरील उदाहरणात 'कृञ्' धातु घेऊन
न्याचीं रूपे दाखविली आहेत.

३ 'कार्यमुत्तमम्' अर्थाः ही दुसरा पाठ आढळतो.

कुर्वाते कुर्वते देवाः कुरुषे त्वं रुपोज्झितः ॥

कुर्वाथे कुरुष्वे कुर्वे कुर्वहे कुमर्हे वयम् ।

कृत्ता आगि कर्म इत्यादिकानां, जसे—

“कट्रे करोति दत्तोऽयं तृगैर्दत्ते द्विजाय गाम् ।

वृक्षात्पतन्ति पर्णानि राज्ञो भवे दृढा मतिः ।

स्यादि विभक्त्यविशेषापात्तन ज्ञातेल्या शम्भानीं, जसे—

“प्रविशन्ति पुरे कुन्ता हे शिष्य पठ सर्वदा ।

मातरं मातुरस्मार्थोन्मातुरभ्योति मातरम् ॥

स्यादि विभक्त्यविशेषापात्तन ज्ञातेल्या शम्भानीं, जसे—

“स्म पुराधीयते तेनेति ह स्म कथयत्यदः ।

वसन्तीह पुरा छात्रा राघवो भाषते तदा ॥

१ वर दिलेल्या उदाहरणान-कर्म दत्त गाम पर्णवि, ही कर्म आहत तृगै
अप भाग्य मति ही कृत्याचक परे भरत

२ वर स्यादि विभक्त्ये स्वरूप साधितलेच आहे यातल्याच कार्त्तिके विशिष्ट वभक्त्ये
रूपे वा उ इत्यात दाखविले आहेत विशेष इतकाच आहे की, पूर्वच्या उदाहरणात एकदा
दुसऱ्याशी संबंध येत न ठेवता केवळ रूपेच दाखविले आहेत व यकून उदाहरणात
कुन्ता पर प्रविशति हा गण्य सर्वद पठ, मातर अस्मार्थं यात अस्मार्थेत मत अप्रत
मातर अ-यात असा वाक्यरचना करून दाखविले आहे

३ स्यादि विभक्त्ये स्वरूप वर दिलेले साधितलेच आहे यकून उदाहरणात पूर्वच्या
उदाहरणात विशेष इतकाच आहे की त्यात केवळ रूपेच दाखविले आहेत व यात वाक्य
रचना करून दाखविले आहे जसे— तेन पुरा अधीयते ह्य अद इति ह स्म कथयति इ
एत छात्रा वसा न राघव तदा भाषते याचाच काव्य मित करून वाक्ये रचली जाणान
त्याच प्रकार— अथ पुरा जाता अथ तदा राघवा वभर्षे इह पुरा छात्रा अवसत तदा रा
घव भाषत पुरा इह छात्रा अथ राघवा तदा भाषति याकून मुक्त, परा भुक्ते पुरा भ
मुक्त

अपुरत्र पुरा छात्रा वभापे राधवस्तदा ।
पुराश्वसन्निह छात्रास्तदाऽभापत राधवः ॥
पुराश्वात्सुरिह छात्रास्तदाभापिष्ट राधवः ।
यावत् भुंक्ते पुरा भुंक्ते पुरा श्वो भुंक्त इत्यपि ॥

समासयुक्ते शब्दांनीं, जसे—

“नीलोत्पलञ्जरदस्ती केवलान्नं नवोदकम् ।
पञ्चपूली सुखप्राप्तो गोहितं ग्रामनिर्गतः ॥
आरूढवानरो वृक्षः पलाशधवपिण्डलाः ।
पीतच्छत्रोपानहं स्यादुपकुम्भमभिस्त्रि च ॥

नाममाला शब्दांनीं, जसे—

“धान्री वसुंधरा भूमिः काननं विपिनं वनम् ।
राजा पृथ्वीपतिर्भूषः समुद्रोऽब्रुधिवारिधी ॥

योगिक शब्दांनीं, जसे—

“क्षितीशः क्षमापतिः क्षमापः क्षोणीनाथः क्षमापतिः ।
लक्ष्मीशः श्रीपतिः श्रीपः स्वर्नाथः स्वर्गनायकः ॥”

१. धामास हेही व्याकरणांतलें एक मोठें प्रकरण आहे. वरील उदाहरणांत ‘नीलोत्पलम् जरदस्ती, केवलान्नम्, नवोदकम्’—या चार पदांत कर्मधारयसमास दाखविला आहे. पञ्चपूली यांत समाहारद्वंद, सुखप्राप्त, गोहितम् आणि ग्रामनिर्गत यांत तत्पुरुष दाखविला आहे. आरूढवानरो यांत बहुव्रीहि दाखविला आहे. पलाशधवपिण्डला यांत द्वंद ‘पीतच्छत्रोपान-नम्’ यांत समाहारद्वंद, समास आहे. “उपकुम्भं” आणि “अभिस्त्रि” यांत वृत्तिसमास दाखविला आहे.

२. या उदाहरणांतील तीनही पृथ्वीचीं नावे, दुसऱ्यांतील तीनही अरण्याचीं नावे, तिसऱ्यांतील तीनही राजांचीं नावे, आणि चवथ्यांतील तीनही समुद्राचीं नावे आहेत. ही केवळ नामवाचक शब्दांची मातृका लावून दाखविली आहे.

३. ‘योग’ झगजे शास्त्र, अर्थात् व्याकरणशास्त्र, व्यानें मिळ झालेले जे शब्द, त्यांना योगिक शब्द झगतात. योगिक शब्दांच्या या व्याख्येवरून, सर्वत्र शब्द व्याकरणनियमानें तयरी झाले

निरर्थक शब्दांशं, जसे—

“सकाकाच मसाराचसमासाविग्रहादरा ।

सगावगा वरागासोरासोरासकधीमधी ॥

सार्थक शब्दांशं, जसे—

“तर्णेको वर्णकश्चैव कर्णकाश्चित्रपर्णेकः ।

कुंडं मुंडं महालोकं स्तोकं संकुलशंकरो ॥ ”

अभिव्यक्तिने सर्वांशही वैयक्त क्षमता येईल, असे काणी झवेर नर नाहीं. मनुष्याची वैयक्त' या नावाने असा प्रकारचे शब्द घेतले आहेत की, ज्याची सिद्धि व्याकरणने होऊन जे सामान्यनामावाचक शब्द झाले अमरीत' याविषयीची वर उदाहरणात घेतलेल्या शब्दा-वचनाच स्पष्टता होईल. वरील उदाहरणाच्या पूर्वे, धृत राजाची निरनिराळी पाच नावे दिली आहेत त्यातले पहिले नाव 'वितीरा' यात 'वि'ने आणि 'ईरा', असे दोन शब्द आहेत, या-तला पहिला शब्द शुद्धीचे नाव आहे, आणि दुसरा शब्द सामान्यनामावाचक आहे. हे दोन्ही शब्द घडीतलुरुपसमसांने संयुक्त होऊन 'वितीरा' असे रूप झाले. व ते राजाचे सामान्य-नाम झाले. याच प्रमाणे उदाहरणाच्या उत्तरार्धात विष्णूची पाच नावे दिली आहेत. त्यातले पहिले नाव 'लक्ष्मीरा' याची घटना वरच्या सारसीच आहे.

१ या उदाहरणात लघु, गुरु व अक्षरसंख्या निरवृत्त, ओळ नियमाप्रमाणे रचून दाख-विण्या अ हे, पण त्यातील शब्दाप्रामुख काहीं अर्थ निष्पन्न होत नाही.

२ दुसऱ्या पुस्तकात 'च' च्या ठिकाणी 'व' ही आढळता.

३ 'वरागासो'

४ या उदाहरणातले सर्व शब्द सार्थ आहेत तरा ते कवच उदाच्या नियमाप्रमाणे एका पु-ढे एक गुकले आहेत, इतकेच न्यायाप्रमाणे उदाहरण चांगलासा होत नाही एखाद्या व्यक्तीस मुह-याने अतिशय मेहनत केली, तर काहीं शब्द वाक्यरुपाने योजता येतील. जसे 'तर्णेक (पाडा) 'वर्णक' (चित्रावचित्र रंगाचा.) कर्णेक (या नावाचे झाड) चित्रपणेक (चित्राचित्र पानाचे) इत्यदि प्रकारे करता येईल पण मूळप्रयकाराने हे सारे नामवाचक शब्द घेऊन घेतले आहेत

५ 'संकरी' असाही दुसरा पाठ-आढळतो.

लोटानुभासापाठन झालेल्या शब्दांनीं, जसे—

“यामिनीं यामिनीनाथो मेदिनीं मेदिनीश्वरः ।

नलिनीं नलिनीकांतस्तोपयामासं तोपवान् ॥”

पेडभाषासंश्रितशब्दांनीं रचना.

संस्कृत, प्राकृत, शौरसेनी, मागधी, पेशाची आणि अपभ्रंश या सहा भाषा मिळून त्यांचे संमुदायवाचक पेडभाषा हें नांव पडलें आहे. या सहांपैकीं पहिली क्षगजे संस्कृत भाषा, इत्यांतच हा ग्रंथ रचला आहे. य पर दिलेलीं सर्व उदाहरणे संस्कृतच आहेत, क्षगून पुन्हा त्या भाषेतलें उदाहरण न देतां बाकीच्या पांच भाषांचीं उदाहरणे देतो.

प्राकृत भाषेतल्या शब्दांनीं, जसे—

“सम्पया सरिया एसा दीहाऊ धणुहभिणू ।

वीसा तीसा कुहो किम्पि के सुयं किं सुयं तहा ॥”

१. ‘मेदिनीश्वरः’ अशाही दुसऱ्या पुस्तकांत पाठ आढळतो.

२. लोटानुभास हा एक शाब्दालंकार आहे. याचे लक्षण असे आहे की, जेव्हा-ताश्वये भिन्न अक्षर, शब्द व अर्थ या होवोती पुनरुक्ति येते. वरील पद्यात ‘यामिना, मेदिना, नलिना, आणि तोप या चार शब्दांची पुनरुक्ति झाली असून त्यांचा अर्थ भिन्न आहे.

३. या छंद भाषांत संस्कृत भाषेपेक्षाच बाकी पाच भाषा परस्परान्त इतक्या भिन्न होऊन गेल्या आहेत की, त्यांचीं वर्ण स्वप्ने ओळखून काढणे सोप्या मुश्किलीचे काम झालें आहे. या पांचांपैकीं काहीं भाषांचीं स्वप्ने प्राकृत आणि मागधी यांची व्याकरणे स्वतःच आहेत, पेशाची वगैरे बाकी तिहींनीं स्वतःच व्याकरणे आढळत नहीत. यांचे अर्थच शब्द या नावा-च्या कर्तव्ये परस्परान्तराच्या या नांवाच्या ग्रंथ केला आहे. हाचंगल एकाचदिना संभाषणीनें एकाच भाषेत केला आहे. मुळात दिलेल्या भाषादेशाच पत्नी या वाक्याची एक भाषा प्र-तिष्ठ आहे. बौद्ध लोकांचे धर्मग्रंथ बहुतरुकरून याच भाषेत आहेत. ही भाषा प्राकृतदि-वाच भाषांतच अंतर्भूत होते; म्हणजे या भाषेतले अनेक शब्द प्राकृतभाषेतल्या शब्दांचे भिन्नतात मरिचकी ३०. म्हणून यांची अर्थानीं प्रसिद्ध केलेल्या धनप्राप्तपुत्र परमलक्ष्मणम् (प्राति-लक्ष्मणम्) या नांवाचा कोरा पद्य. इक्ष्वाकुशर्मा वैशी नाममात्रा पहिली, म्हणजे देखी या नांवाचा एक भाषा भाष्यानें दिवून येतो. देखीबाही वर सांगितलेल्या पांच भाषांतच अंतर्भू-त होतो.

४. वरवृत्तीचा प्राकृतप्रकाश हा ग्रंथ या नांवचालाच आहे.

याची संस्कृत छाया—

“ संपत्सरिदेपा दीर्घायुर्धनुषं धेनुः ।

विंशच्छिंशकुतः किमपि किं शुक्रं किं श्रुतं तथा ॥ ”

शौरसेनी भाषेतल्या शब्दांहीं, जसे—

“ कुढो अन्दे उरन्दाव पादिण्णा पुरवं कधं ।

नाधो भविय भोटूण भविस्सदि करिस्सदि ॥ ”

याची संस्कृत छाया—

“ कुतः अंतःपुरं तावत् प्रतिज्ञा पूर्वं कथम् ॥

नाथ भविता भूत्वा भविष्यति करिष्यति ”

मागधी भाषेतल्या शब्दांहीं, जसे—

“ असे सुपालिसे विज्जाहले जाणादि सुत्थिदे ।

कण्णकावलणम्पण्णा पण्णाहम्पण्णवड्डिअदे ॥ ”

यानी संस्कृत छाया—

“ एष सपुरुषो विद्याधरोः जानाति सुस्थितः ।

कन्यकावरणं प्रज्ञा पुण्याहं पुण्यवर्जितः ॥ ”

पैशाचीभाषेतील शब्दांहीं, जसे—

“ कुतुम्बकं हितयकं जातिसो तातिसो गुनो ।

भरिआ कसठं सको संख्या गतून पव्वती ॥ ”

१. घाकुंवल इत्यदि कट्टकान् वरित प्रतीच्या छिद्रा वगैरे मोणसावाच्या तोंडात घातलेली भाषा हीच आहे.

२. मृच्छकटिकांतील शृंगार, छाकुंतलांतला धीवर, व मागानंशांतला दोण्डरक इत्यादिकाच्या तोंडां घातलेली भाषा ती हीच होय. या भाषेत प्रथाचा संग्रह कर मोठा आहे. तेच लोकांचे धर्मग्रंथ वगैरेक मागधी भाषेतच आहेत.

३. या भाषेचा स्वतंत्र ग्रंथ अद्याव आढळला नाही. निदान आमच्या तरी पाहण्यांत नाही हे लक्षात. जसेच गुणादय कवींनी मृच्छकटिका हा ग्रंथ या भाषेतला असण्याची नसिद्धि आहे, पण तो ग्रंथ कोणाच्या दृष्टीस येणून आलेल, असे वाटत नाही.

यानी संस्कृत छाया—

“ कुटुम्बकं हृदयं यादृशः तादृशो गुणः ।

भार्या कष्टं स्वर्गः संघः गत्वा पार्वती ॥ ”

अपेक्षित भाषेतील शब्दांहीं जसे—

“ तरुहे गिरिहे जोसो जिझमच्छम्मुहु संकुरु ।

जहिं तहिं सामि यहो कहा हुतऊ आगदो ॥ ”

याची संस्कृत छाया—

“ तरुः गिरिः यथा पण्मुखः शंकरः ।

यत्र तत्र स्वामिन् अहो कुतः भवान् आगतः ”

शब्दभेदजशब्दांनीं.

भातां शब्दाच्या भेदांपासून झालेल्या शब्दांनीं कविता कशी रचवची ते सांगतो.—

एकाच शब्दाचे सर्व वर्ण प्रत्येकाला निरनिराळे नऊ स्वर लावून, जे शब्द होतात, त्यांचा शब्दभेदजशब्द म्हणतात. अनुप्रासांत आणि चित्रकाव्यांत या प्रकारच्या शब्दांचा उपयोग होतो. जसे—

करः कूरः किरिः कीरः क्रूरः कुररकौरकौ ।

कुर्कुरः कर्करः कारा राका रंकौकुरः करी ॥

१. नाटकादिकांत उपलब्ध असलेल्या भाषात या भाषेतले शब्द आढळतात. पण ते नि-
वृत्त काव्यात काहीं साधन नाही. स्वतंत्र रीतीने याच भाषेत लिहिलेला ग्रंथ अथाप आ-
दळला नाही.

रिरी रोरौ रिराकारः करीराकरं कुकाः ।
काककेकिकृकंकोककारकोकांककेकरोः ॥

छंदोऽभ्यासाचा दुसरा उपाय.

कथा नगरादिकांचें वर्णन, सर्वार्थवर्णन, दिनकृत्यादि वर्णन, लोकांच्या पाहिलेल्या चेष्टा, यांची छंदरचनेचा अभ्यास पुरा करावा.

कथांनीं छंदोऽभ्यास...

कथा म्हणजे रामायण, भारत इत्यादीकांत सांगितलेल्या गोष्टी; त्यांतलीं पत्तादी गोष्ट घेऊन तीवर कविता रचावी, जसें—

अस्त्ययोध्या पराज्योध्या पुरी स्वर्गपुरीसमा ।

तस्यां दशरथो राजा समभूदूरिविक्रमः ॥

तनयाः समजायन्त चत्वारस्तस्य भूपतेः ।

रामो लक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति नामभिः ॥

इत्यादि प्रकारें कथांनीं छंदांचा अभ्यास करावा.

नगरादिकांच्या वर्णनाचें छंदोऽभ्यास.

नगर, राजा, राजकुमार, प्रधान, राजादिकांचीं स्वारी,

१. या उदाहरणांत 'क' आणि 'र' ही दोनच अक्षरे निरनिराळे स्वर लावून अर्थ बदलून होईल, असा प्रकारचें त्याचे सम्यक् वर्णन केले आहे. जसें, कर म्ह० हात, कूर म्ह० कुत्रा, किरि म्ह० कुकर, कीर म्ह० राता इत्यादि.

२. या उदाहरणांत—“शत्रूच्या हातून तर न केलेली जाणारी, स्वर्गपुरीसारखी अयोध्या मांसची नगरी आहे. तींन मोठा पराक्रमी दशरथ नांवाचा राजा होता. त्या राजाला चार पुत्र होते, राम, लक्ष्मण, भरत आणि शत्रुघ्न अशीं त्यांचीं नांवां होती.” याप्रमाणें सारखे एक कथामाग वर्णन केला आहे. यात विशेष इतकाच आहे कीं, शत्रुघ्नादि काव्यांत याच गोष्टीचें जसें पुढीदर व अनेक विशेष प्रकारांनीं विस्तृत वर्णन असतें, तसें नमून याच्या रीतीनें सारक्या कथाभाग वर्णन करण्यांत आला आहे.

लढाईचा दूत, समुद्र, अरण्य, पर्वत, सूर्योदय, चंद्रोदय, विवाह, निरनिराले ऋतु, वसंत, जलश्रीडा, सुरत, आणि विरह इत्यादिकांच्या वर्णनानें छंदांचा अभ्यास करावा.

नगराच्या वर्णनानें.

जसे—

“ध्वस्तध्वान्तभरारलवेश्मविस्मेररश्मिभिः ।

राजधानी दिनस्येव तत्पुरं द्योतते सदा ॥”

इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

जे कोणतेही पदार्थ दृष्टीस पडतील, त्यांचें वर्णन करावें. अशा प्रकारच्या वर्णनाला सर्वार्थवर्णन क्षणतात जसे—

“स्थाली भाति विशालेयं सिद्धान्नपरिपूरिता ।

भूरिकर्पूरसौरभ्यैरम्भोभिः शोभते घटैः॥”

दिनकृत्याच्या वर्णनानें.

जसे—

“अयमुद्यमवान् ब्राह्मे मुहूर्ते निद्रयोज्झितः ।

सद्यः शय्यां परित्यज्य चक्रे देवगुरुस्मृतिम् ॥

नमस्कारपरावर्तपरायणमनाः क्षणम् ।

स्थित्वा बाह्यभुवं गत्वा देहाचिन्ता विनिर्भमे ।

१. येथें केवळ मंगरीच्याच वर्णनाचें उदाहरण दिलें आहे. राजा, राजकुमार इत्यादि मुळांत सांगितलें, त्याचें विशेष वर्णन घाच मतानांत पुढें पाचव्या स्तंभकांत येईल.

२. ह्या उदाहरणांत वर्णन करणाराला शित्रलेल्या भाताचें तपेलें दृष्टीस पडलें; त्याचेंच स्थान ‘ही सिद्धान्नं भरलेली विशाल स्थाली शोभते, उत्तरार्धांत कापूर वगैरे लावलेलें सुवासिक पाणी भरलेल्या मृदवज्याचें वर्णन केले आहे.

शालिनीछंदांत—

“कूरांरातीक्ष्मांजपातिप्रतानं-
ध्वान्तस्तोमध्वंसनव्योमरत्नम् ।
न्यायोन्मीलद्वालिनव्याम्बुवाहो
भूभामिन्या वल्लभो भासते ऽसौ ॥”

वसंततिलकाछंदांत—

“दृप्यद्विरोधिधरणीदयितान्धकार-
प्राग्भारतारमददारुणतीक्ष्णभानुः ।
सञ्जयवर्तिवननूतनतोयवाहो
विधाजते वसुमतीयुवतीभुजङ्गेः ॥”

आतां मालिनीछंदांत रचलेल्या एका श्लोकाचा अर्थ दुसऱ्या
शब्दांनीं त्याच वृत्तांत रचून दाखवितो, जसे—

“अवनिधवाकिरीटन्यस्तवैदूर्यरत्न-
द्युतिमिषमधुपालीसेव्यपादारविन्दः ।
निखिलनृपतिचूडामाल्यसौरभ्यलुभ्य-
न्मधुपयुवतिराजीनादवाचालपादः ॥”

दुसऱ्या शब्दांनीं परिवर्तन केलेले शब्द.

अतुलधरणिपालश्रेणिवेणिप्रसून-
प्रसृमरमकरंदस्नातपादारविन्दः ।

१ १४ ११ नोट २ पहा

२ 'मौखिक राजांच्या मुकुटांत घासलेल्या वैदूर्य रत्नांच्या कांतीच्या निषर्णे, धमरप-
लीने ज्याचे पादरुमत सेवित आहे, व सर्व राजांच्या वरतकावरीच्या कुलाच्या मुवासात

प्रणमदवनिनाथोत्तंसमाणिक्यमाला-
किरणघुसृणनीरस्नातपादाब्जयुग्मः ॥
नमदखिलधरित्रीनाथचूडाकिरीट-
स्फटिककिरणमालासेव्यमानांधिपद्मः ।
निजचरणनखांशुव्याजकाश्मीरपंक-
क्षणतिलकिंतनम्रीभूतभूपालभालः ॥
नतनृपतिकिरीटस्फारमाणिक्यमाला-
स्फुरदरुणमयूखद्योतमानांधिपीठः ।
प्रणतनृपतिराजीमौलिकोटीरकौटी-
स्पटिकसुचिजलांतःशोभमानांधिपद्मः ॥ ”

याप्रमाणें दुसऱ्यानें केलेलींही पद्यें दुसरीं पद्यें योजून, त्याच छंदांत, किंवा दुसऱ्या छंदांत छंदाचा विशेष अभ्यास होण्याकरितां परावर्तित करावीं.

छंदोज्ञानाचा सुलभ उपाय.

आतां केश न भोगतां छंदांच्या ज्ञानाचा उपाय सांगतों.

कांहीं छंद अभ्यासानें सिद्ध झाले असतां चाकीच्या छंदांच्या सिद्धीकरतां त्या त्या छंदांतोळ यमनें शोधून पहावीं. जसें—भाद्रिकाछंदांतल्या प्रत्येक चरणाच्या शेवटीं एक गुरु आणि लघु अधिक योजले असतां रघोद्विनाछंद होतो.

सुख झालेच्या धर्मराजाच्या समुद्रावकाश नाट्यानें ज्याचा पाय नाचत झाला आहे. १ या श्लोकातला भावार्थ आहे. इतकें दुसरे उदा. योजून पुढील श्लोकात याच वृत्तात मयझात येता आहे.

१. वरपदा श्लोकाचा अर्थ या नाट्य श्लोकाचा भावार्थ १५५५ आहे.

इंद्रवज्रा आणि उर्ध्ववज्रा यांच्या प्रत्येक चरणाच्या शेवटच्या गुरु अक्षरापूर्वी एक लघु अक्षर अधिक योजले असता, इंद्रवंदा व वंशस्थ हे छंद होतात.

विदुषी छंदाच्या शेवटच्या दोन अक्षरांपूर्वी एक लघु योजला असता मोटकछंद होतो.

मोटकाच्या पहिल्या दोन गुरु अक्षरांच्या ठिकाणी दोन लघु अक्षरे योजली असता तोटकछंद होतो.

रथोद्धताछंदाच्या प्रारंभी गुरु अक्षर योजले असता ललिता छंद होतो.

वंशस्थाच्या सातव्या अक्षरापुढे एक लघु अक्षर योजले असता मंजुभाषिणीछंद होतो.

रथोद्धताच्या प्रारंभी दोन लघु अक्षरे घातली असता नंदिनीछंद होतो.

स्यागतेच्या पूर्वी दोन लघु ठेवल्याने कुट्टा होत.

वंशस्थाच्या प्रथम एक लघु योजल्याने मुदंत होत.

इंद्रवज्रेच्या पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढे 'न' गण योजल्याने वसंततिलका होत.

शालिनीत पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढे चार गुरु योजल्याने चित्रावृत्त होत.

वसंततिलकेच्या शेवटच्या गुरु अक्षरापूर्वी एक लघु योजल्याने मृदंगक होत.

शिखरिणीच्या शेवटच्या गुरुच्या पुर्वी जी दोन लघु अक्षरे असतात, त्यांच्या स्थानी गुरु योजल्याने जयानंद नामक वृत्त होत.

मालिनीच्या पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढे 'न, स' हे गण योजल्याने मंदाक्रान्ता होत.

१. " गोपांगीलीला मोला यदन्तु कलिन्यान्मशन्ते धेनुमुक्ताहारारण्यस्तगुलसन् मृद-
यिषा । कंसारानेमृगिस्तदन्ते इति त्रीदतीय कोऽन्य रवर्गे मोक्षो वास्मादिषते गज
अने ॥"

लक्ष्मीवृत्तांत सातव्या अक्षराच्या पुढे 'न' गण व एक गुरु योजिला असतां कांचीवृत्त होतें.

मंदाक्रांतेत चार अक्षरांच्या पुढे लघु योजल्यानें चंद्रलेखांवृत्त होतें, व गुरु योजल्यानें कुसुमितलतावेहिता नामक वृत्त होतें.

हरिणीच्या प्रथम लघु योजल्यानें ललित होतें.

मंदाक्रांतेच्या आरंभीं एक लघु व गुरु यांहीं भेद्यविस्फूर्जितावृत्त होतें.

शार्दूलविक्रीडितांत आरंभींच्या गुरूच्या ठिकाणीं दोन लघु योजल्यानें मत्तेभायिक्रीडित वृत्त होतें, व त्याच्याच शेवटच्या चार अक्षरांच्या ठिकाणीं 'स' गण व एक गुरु योजल्यानें शार्दूलललितनामक वृत्त होतें.

भेद्यविस्फूर्जितेच्या सहाव्या अक्षरापुढे लघु ठेविल्यानें शोभानामक छंद होतो.

कांचीवृत्ताच्या सातव्या अक्षरापुढे दोन लघु योजल्यानें चित्रमालावृत्त होतें.

लक्ष्मीवृत्ताच्या सातव्या अक्षरा पुढे 'न भ' हे गण व एक गुरु योजल्यानें स्रग्धरावृत्त बनतें.

कांचीवृत्तांतील सातव्या अक्षरापुढे 'न' गण योजल्यानें स्रग्धरा होतें.

स्रग्धरेच्या पहिल्या गुरूच्या स्थानीं दोन लघु योजल्यानें महास्रग्धरा नामक वृत्त होतें.

शार्दूलविक्रीडिताच्या शेवटीं 'स' गण व लघु आणि गुरु योजल्यानें विभ्रमगानि नामक वृत्त होतें.

प्रमिताक्षरेत पहिलीं पांच अक्षरे शेवटीं घातल्यानें द्रुतविलंबित होतें.

१. छंदोर्मयश्रीम यांचें विचारेतरा असें नांव आढळतें. १०१११.
 "सुखं सुखेन च गते मयरासासारक्यं यशसीदाकृष्णेर्द वज्रगानिगम देवता सा भवति ।
 नेत एक भव कथमुद्विगुतामतेषां यमुनरव पीपलरवा भवनमुनपुष्टिपदेष्टुता यम ॥"

स्रग्धरेत पहिलीं सात अक्षरें आणि हरिणीचीं शेवटचीं सात अक्षरें उलट उलट केल्यानें जयावृत्त होतें.

स्रग्धरेच्या पहिल्या सात अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटचीं सात अक्षरें जोडल्यानें ज्योत्स्नावृत्त होतें.

स्रग्धरेच्या पहिल्या सात अक्षरांशीं हरिणीचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडल्यानें जयाछंद होतो.

मालिनीचीं पहिलीं आठ आणि शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडल्यानें चंद्रोद्योतछंद होतो.

मालिनीच्या पहिल्या आठ अक्षरांशीं हरिणीचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां उपमालिनीछंद होतो.

मंदाक्रांतेचीं पहिलीं दहा अक्षरें आणि शिखरिणीचीं शेवटलीं सहा अक्षरें जोडलीं असतां मदनलतिकाछंद होतो.

शालिनीच्या पहिल्या चार अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटचीं बारा अक्षरें जोडलीं असतां कामलताछंद होतो.

मंदाक्रांतेच्या पहिल्या दहा अक्षरांशीं आणि शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां हरिणीछंद होतो.

हरिणीच्या पहिल्या दहा अक्षरांशीं शालिनीचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां पद्म नामक वृत्त होतें.

हरिणीच्या पहिल्या दहा अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटचीं सात अक्षरें जोडलीं असतां रोहिणीछंद होतो.

स्रग्धरेच्या पहिल्या सात अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटलीं अकरा अक्षरें जोडलीं असतां कांचीछंद होतो.

चंद्रलेखेच्या पहिल्या अकरा अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां केसरछंद होतो.

हरिणीच्या पहिल्या अकरा अक्षरांशीं शालिनीचीं शेवटलीं सात अक्षरें जोडलीं असतां चंद्रमालाछंद होतो.

शिखरिणीच्या पहिल्या वारा अक्षरांशीं हरिणीचीं शेवटलीं सात अक्षरे जोडलीं असतां मकरंदिकाछंद होतो.

हरिणीच्या पहिल्या वारा अक्षरांशीं शार्दूलविक्रीडिताचीं शेवटलीं सात अक्षरे जोडलीं असतां छांयाछंद होतो.

स्रग्धरेच्या पहिल्या चवदा अक्षरांशीं शिखरिणीचीं शेवटचीं सहा अक्षरे जोडलीं असतां सुवदनाछंद होतो.

याप्रमाणें आपल्या बुद्धीनें आणखीही वृत्ते ओळखून घ्यावीं.

यतिशिक्षा.

आतां यतीचें शिक्षण सांगतों.—

पादांतीं, आद्याक्षर, विछिन्न, आणि पादांत यांच्या ठिकाणीं यति केला जातो. लुप्तविभक्तिक, अलुप्तविभक्तिक, अर्ध व समाससंधि यांचे ठायीं होत नाहीं.

पादांतीं यति, जसें—

“शाश्वतानन्दरूपाय तमस्तोमैकभास्वते ।

सर्वज्ञाय नमस्तस्मै कस्मैचित्परमात्मेने ॥”

याप्रमाणें होतो. पण—

“नमस्तस्मै महादेवाय शशांकार्धधारिणे ।”

असें मात्र होत नाहीं.

१. वृषभरत्नाकरांत सात “शुभंशा” असें म्हटले आहे.

२. “साधत आनंद होव जगचे रूप आहे तथा (अज्ञान पर्याय अंधकाराचा) समुद्रा-
माचा नाश करणारा एक सूर्यच. सर्व जणणारा असा जे कांणी परमात्मा त्याला नम-
स्कार असो.” या उदाहरणान् पर्येक धरणाच्या दोघटीं यति (विराम) आला आहे.

३. यांतही नियमप्रमाणें एका अर्धांत दोळा अक्षरे आहेत. तेव्हां त्याला छंदाच्या विष-
याविषय म्हणता येणार नाहीं. तथापि यांत यति जुळला आहे. ‘नमस्तस्मै महादेवा’
येथे पहिला जरण घडतो. अर्धांत दोघटाचा ‘श’ यावर यति येतो. पण पद न तुटल्यामुळे
यतीचा तेथे उपयोग होत नाहीं. अर्धांत यतिभेग झाल्यामुळे ही कविता अपौरुषेय झाली, असें
म्हटले पाहिजे.

लुप्तविभक्तिकार्ये उदाहरण, जसे—

“नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारेवे ।”

अलुप्तविभक्तिकांनीं, जसे—

“वशीकृतजगत्कालङ्कण्ठकालं नमाम्येहम् ।”

आद्याक्षरविच्छेद, लुप्तविभक्तिक आणि अलुप्तविभक्तिक यांनीं उदाहरण—

“उत्तङ्गस्तनकलशद्वयानताङ्गी.

लोलाक्षी विपुलानेतम्बशालिनी च ।”

“यक्षश्वक्रे जनकतनयास्नानपुण्योदकेष्वित्यादि ।”

इत्यादि. श्लोकार्थीनें समाप्त, जसे.—

“सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी ।

पिञ्जरीकृतपादाञ्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥”

१. या उदाहरणांत ‘नमस्तुङ्गशिरश्चुम्बिचन्द्रचामरचारेवे’ हें एक पद आहे. चुम्बि या पदाच्या शेवटीं पहिला चरण सुरा होतो. चारेवे येवयाचेत सप्तस्यंतपद एक आहे, त्यामुळे चुम्बि या पदाची विभक्ति समासाच्या नियमाप्रमाणें लोप पावली आहे, हें निताळें सांगावयास नको असें असताही चुम्बि यावर यति होतो. व ही कविता नियमाप्रमाणें आहे. वर जें मत्पुदाहरण दिलें आहे, त्यात आणि यात अंतर इतकेंच आहे की, त्या उदाहरणांत ‘देवाय’ ह्या एका पदातल्या मधल्याच अक्षरावर यति होत नसल्यामुळे, ती कविता अयोग्य व प्रकृत उदाहरणात चुम्बि हा शब्द एका लांब च लांब समस्यंतपदाच्या मधल्या आहे, तरी ‘चुम्बि’ हें त्या मोठ्या पदांतले छेदपद असून ते पूर्ण झालें आहे. यामुळे ‘चुम्बि’ यातल्या ‘बी’ वर यति झाला; पण लोच पूर्वीच्या ‘चुम्बि’ यावर किंवा एवढ्या पदातल्या ‘चम्’ यावर करावया लागला असता, मुळीच झाला नसता हें ध्यानात ठेवावें.

२. या उदाहरणात ‘वशीकृतजगत्कालं’ येथे ‘ल’कारावर यति झाला. व पहिला चरणही तेथेंच संपतो, तथापि. ‘वशीकृतजगत्कालं’ येथे ‘ल’कारावर यति होत नाही, ‘कालं’ येथे विभक्तीचा लोप न होतां समास झाला आहे.

पण असें मात्र होत नाही—

“सुरासुरशिरोरत्नस्फुरत्किरणमञ्जरी ।
पिञ्जरीकृतपादाब्जद्वन्द्वं वन्दामहे शिवम् ॥”

अर्थानें संधि, जसें—

“नमस्यामि सदोद्भूतमिन्धनीकृतमन्मथम् ।
ईश्वराख्यं परं ज्योतिरज्ञानतिमिरापहम् ॥”

पदाच्या शेवटीं यति करावा. क्वचित् पदाच्या मध्येही करावा.

जसें—

पर्याप्तं तप्तचामीकरकनकतटे श्लिष्टशीततरांशौ ।

इत्यादि. जसें—

“कूजत्कोयटिकोलाहलमुखरभुवः
प्रान्तकान्तारदेशा ।” इत्यादि.

“हासो हस्ताग्रसंवाहनमपि तुलिताद्रीन्द्र-
सारद्विपोऽस्य ।” इत्यादि.

“वैरञ्जानां तथोच्चारितचतुरञ्जचां
चाननानां चतुर्णाम् ।” इत्यादि.

खड्गे पानीयमाह्लादयति हि माहिपं
पक्षपाती पृपत्कः । इत्यादि.

१ पहिल्या उदाहरणात पूर्वी हे एक समासघटित पद आहे, तरी त्यातल्या 'रत्न' व उभाराभांतल्या 'सद्यार' या पदवचर यति झाला. पण या दुसऱ्या उदाहरणात 'रत्न' याच्यावर यति होत नाही, कारण ते एकपद आहे.

पूर्वभागस्थ आणि उत्तरभागस्थ एकाक्षरत्वं असेल, तर यति होत नाही.

पूर्वी पूर्वभागएकाक्षरत्वाचें उदाहरण, जसे—

“एतस्या गण्डतलममलं गाहते चंद्रकक्षाम् । इत्यादि.

एतासां राजति सुमनसां दामकण्ठावलम्बि । इत्यादि.

पादांतोही पदाच्या मध्ये बहुतकरून यति करितं नाहींत. जसे—

“प्रणमत भवबंधक्लेशनाशाय नारायण-

चरणसरोजद्वन्द्वमानन्दहेतुम् । इत्यादि.

संधीचे ठायीं.स्वर, कचित् पूर्वपदाच्या अंतासारखा होतो, व कचिन् उत्तरपदाच्या आद्याक्षरासारखा होतो.

पूर्वपदाच्या अंतासारखा, जसे—

“स्यादस्थानोपगतयमुनासङ्गमेवाभिरामा ।” इत्यादि.

“जम्भारातीभकुम्भोद्भवमिव दधते ।” इत्यादि.

“दिक्कालाद्यनवच्छिन्नानन्तचिन्मात्रमूर्तये ।” इत्यादि.

पुढच्या शब्दाच्या आद्यवर्गासारखा, जसे—

“स्कन्धे विन्ध्याद्रिवुद्ध्या निकपति महि-

पस्याहितोऽसूनहार्पित्” इत्यादि.

पूर्वभाग आणि उत्तरभाग यांत असलेल्या एका अक्षरावर स्वरांचा संधि होत नाही. जसे—

“अस्या वक्त्राब्जमवजितपूर्णेन्दुशोभं विभाति ।

इत्यादि.

संधिकालीं व्यंजन आनि याद्यादेशीं ही पुढच्या आदि सारखा.

संधिकालीं व्यंजन, जसे—

शूलं तूलं तु गाढं प्रहर हर हपीकेश
केशोऽपि वक्रश्चक्रेणाकारि किन्ते । इत्यादि.

याद्यादेशींही, जसे—

अच्छिन्नप्रसराणि नाथ भवतः पातालकुक्षौ यशां-
स्पद्यापि क्षपयन्ति कोकिलकुलच्छाया सपत्नं
तम इति ।

विततघनतुपारः क्षोदशुभासु दूर्वा-

स्वविरलपदमालामुज्ज्वलामुल्लिखन्ते ॥ इत्यादि.

उत्तरपादाशीं संचद असून पूर्वीच्या पादाला स्पर्श करणारे 'प्र' इत्यादि वर्ण असतां पूर्वपादाच्या शेवटीं यति कोठेही केला जात नाही.

जसे—

.... दुःख मे ।

प्राक्षिपति हृदये दुःसहस्त्वद्वियोगः ॥”

पूर्वपदाशीं संचद व अनेक अक्षरांचा तर केला जातो.
पूर्वपदसंचदांचा, जसे—

“श्रेयांसि बहुविघ्नानि भवन्ति महतामपि ।

अनेक अक्षरांचा, जसे—

“दूरारोढप्रमोदं हसितमिव परिस्पृष्टमासां सखीभिः ॥

इत्यादि.

पूर्वीच्या पदार्शी जोडलें आहे, एक अक्षर ज्याचें, ‘च’ कार आहे आधीं ज्याला, त्याला यति होत नाहीं.

“स्वादु स्वच्छं च सलिलमिदं प्रीतये कस्य न स्यात्”

पूर्वीच्या पदार्शी संबद्ध नाहीं, अशा अनेकाक्षरांचा तर पूर्वी होतो, जसे.—

“मन्दायन्ते न खलु सुहृदामभ्युपेतार्थकृत्याः

प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभ्रूविलासम् ॥”

इत्यादि.

इत्यादि प्रकारें औचित्यानें शात्यांनीं कानाला गोड लागणारा यति कोटें करावा तें जाणावें.

याविपर्यां असें झटलें आहे कीं; “तिच्यांत बहुत अर्थ नसले; तरी मधुर वाणी, अंधकाराच्या गोड्यासारखी काळीकूट पण जिचा नाद मत आहे, अशा कोकिलप्रमाणें श्रोत्यांचें मन हरण करिते.

इति श्रीजिनदत्तमूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजरीभिधायाश्छंदःसिद्धिप्रदाने प्रथमे छन्दोऽभ्यासस्तवकः समाप्तः ॥ २ ॥

सामान्यशब्दस्तवक ३ रा.

आतां छंद पूर्ण करण्याकरितां योजावयाचे सामान्य शब्द सांगतों.

अनुष्टुप् इत्यादि छंद लवकर रचतां यावे, याकरतां शब्द क्रमानें व क्रमावांचून योजण्याला उपयोगीं असे जाणावे. ते सामान्यतः एकाक्षरादिक असावे. अनुष्टुप्छंदाच्या पाहिल्या पादांत, क्रमानें एकाक्षरादिक व व्यतिक्रमानें साधारण शब्द सांगतो, जसें—

प्रथम योजावयाचे एकाक्षर शब्द—श्री, सम् सन्, द्राक्, विश्, आ, नि, आक्, छ, उत्, तत्.

प्रथम योजावयाचे दोन अक्षरांचे शब्द—श्रीमत्, श्रेष्ठम्, ज्येष्ठम्, प्रेष्ठम्, प्राज्यम्, प्रौढम्, सारम्, स्फारम्, तारम्, रुच्यम्, धुर्यम्, वर्यम्, रम्यम्, काम्यम्, कर्मम्, कांतम्, द्वयम्, हारी, मंजु, चारु, यत्तु, सत्यम्, नित्यम्, कामम्, चंचत्, यत्नात्, स्फूर्जत्, प्रीडत्, सदा, स्वयम्, स्फुटम्, भृशम्, रयात्, जवात्, परम्, वरम्, महत्, पटुः, बहु, स्फुरत्, लसत्, तुलत्, ललत्.

प्रथम योजावयाचे तीन अक्षरांचे शब्द—निःशंकम्, सच्छायः, सच्छोभम्, शोभाद्यम्, वेगेन, श्रीप्राज्यम्, विस्फूर्जत्, विक्रीडत्, प्रोढाम्, प्रोत्तुंग, प्रोत्ताल, प्रक्रीडत्, सपदि, प्रकटम्, विकसत्, विलसत्, निकामम्, नितांतम्, प्रकामम्, प्रसर्पत्, उदंचि, विसर्पि, रवेण, जवेन, सर्वदा, सर्वथा, सर्वतः, सत्वरम्, निश्चितम्, वेगतः, विस्फुरत्, प्रोक्षसत्.

प्रथम योजावयाचे चार अक्षरांचे शब्द—रयादेव, जवादेव, सर्वकालम्, सुनिश्चितम्, स्फारशोभा, प्रमायुक्तः, स्फूर्जच्छायः, श्रियान्वितः.

चार अक्षरांच्या पुढें योजावयाचें एक अक्षर—हि, तु, न, च, म, च.

चार अक्षरांच्या पुढे योजावयाचीं दोन अक्षरे—रयात्, स्वयम्, स्फुटम्, भृशम्, सदा, अन्यहम्, जवात्, अन्वहम्, मदत्, वरम्, परम्, ध्रुवम्, द्रुतम्, स्फुरत्, लसत्, लुलत्, विलत्, ललत्.

चार अक्षरांच्या पुढे योजावयाचीं तीन अक्षरे—रघेण, जवेन, मभांय, विभात्र, सशोभ, सलक्ष्मी, वितान, प्रपंच.

पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढे योजावयाचीं दुसरीं चार अक्षरे—रयादेव, जवादेव, वराभोग, वह्नीक, लसच्छ्रीक, लसलक्ष्मी, स्फुरच्छोभ, वरच्छाय.

आतां उलट अक्षरांची योजना.

चरणच्या शेवटीं योजावयाचें एक अक्षर—भीः, त्विद्, शुत्, ज्युत्.

शेवटचीं दोन अक्षरे—सम्यक्, वेगात्, प्रौढम्, माज्यम्, सत्वम्, नित्यम्, कामम्, कांतम्, श्रीमान्, शीघ्रम्, श्रेष्ठम्, स्फारम्, तारम्, वर्धम्, इद्यम्.

शेवटचीं तीन अक्षरे—उत्तालः, सलक्ष्मीः, सश्रीकः, उहामः, शोभाद्यः, लक्ष्मीवान्, उच्छ्रायः, सच्छायः, सच्छोभः, काम्यश्रीः, वर्धश्रीः, रम्यश्रीः.

या उलट योजनेत चार अक्षरांचे शब्द जे चर सांगितलेले आहेत, तेच योजावे.

शेवटीं योजावयाचीं पांच अक्षरे—प्रवरश्रीकम्, रुचिरच्छायम्, स्फुटः, लक्ष्मीकम्, रयतःसम्यक्, वेगतः श्रीमान्, कलयायुक्तः, सततम् कांतम्, प्रकटच्छाया.

शेवटचीं सहा अक्षरे—उदचितच्छायः, चारुतरच्छायः, स्फुरितलक्ष्मीकः, रम्यतमश्रीकः, प्रौढश्रीया युक्तः, चरतरादोषः, कांततमश्रीकः, प्रकटशोभाद्यः.

समयपाद—समुल्लसितशोभाद्यः, चारुचञ्चल्कलाशाली, उद्यद्-
व्यतरस्फूर्तिः, वल्लुवल्गद्विपुलक्ष्मीः, विभासभारसंशोभी, प्रभाप्रभाव-
सम्भाव्यः, विभाप्राग्भारसारथीः, रोचिःसञ्चयरोचिष्णुः.

अनुष्टुप् छंदाच्या दुसऱ्या पादांत पहिलीं तीन अक्षरें,
पहिल्या पादांतल्या तीन अक्षरांप्रमाणेंच योजावयाचीं. आतां
पुढच्या चार अक्षरांचे शब्द सांगतो.

पहिल्या तीन अक्षरांपुढें योजावयाचे चार अक्षरी शब्द—सर्व-
कालम्, सर्वदैव, रयादेव, जवादेव, शोभायुक्तः, झटित्येव, रयादिह,
जवादिह, प्रौढलक्ष्मीः, स्फूर्जच्छायः, बहुभ्रीकः, वरच्छायः, वरा-
भोगः, महाभोगः, प्रकटभ्रीः, विकटार्थी.

पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढें तीन अक्षरें, प्रथमपादांतल्या अक्ष-
रांप्रमाणें योजावीं; आतां पहिल्या चार अक्षरांपुढें चार अक्षरें यो-
जावयाचीं, तीं पुढें लिहिल्याप्रमाणें योजावीं. जसें—रयादहो, जयादहो,
मनोरमम्, मनोहरम्, समंततः, झटित्यपि, वरश्रुतिः, महामहाः.

‘दुसऱ्या पादाची उलट अक्षरयोजना.

शेवटीं पुढें लिहिलेलीं एकाक्षरें योजावीं—भाक्, जुप्, रुक्, हृत्,
भृत्, वृत्, मद्, वत्, भूः, इक्, ज, हि, वै, हे, भो, हा, तत्, स, सा,
थाप्य, सा, वदो, य, म, ये, अरे.

शेवटचीं दोन अक्षरें—स्फुटम्, भृशम्, द्रुतम्, ध्रुवम्, स्वयम्,
रयात्, जवात्, अलम्, सदा, सना, शनैः, अरम्, परम्, चिरात्,
शुभम्, वरम्.

१ येथवर अक्षरांची योगी जी योजना सांगितली, ती सर्व अनुष्टुप् छंदाच्या पहिल्या चार-
णाची आहे असें समजावें. ही समय चरणाचीं उदाहरणें दिलीं आहेत, तींही पहिल्या चरणा-
चीं होत.

शेवट्नीं सीन अक्षरें—सर्वदां, सर्वतः, सर्वथा, नित्यशः, सत्वरम्, सततम्, निधितम्, येगतः, उद्यकैः, अंजसा, शीघ्रतः, सुंदरम्, पेशलम्, कोमलम्, निर्मलम्, मंजुलम्.

उलट अक्षरांची योजना करतांनाही सुलट अक्षरयोजनेच्या वेळीं जे चार अक्षरांचे शब्द यर सांगितले आहेत, तेच जोडावे.

शेवटने पांच अक्षरांचे शब्द—मञ्जुलस्थितिः, सुन्दरद्युतिः, प्रवरच्छविः, श्रेष्ठवैभवः, कोमलक्रमः, प्रसरद्रुचिः, प्रभवत्वमः, प्रसरद्रसः, कान्तिमण्डितम्, द्युतिसुन्दरम्, एविराजितम्, प्रभयान्वितम्, नववैभवः, विभवद्विभः, स्फुरितोदयः, विकटोच्छ्रयः.

शेवट्नीं सहा अक्षरें—सुन्दरदीधितिः, अद्भुतवैभवः, भूरितरद्युतिः, उद्यतभाततिः, कान्तिनिकेतनम्, इद्धतमक्रमः, चाहतरच्छविः, आक्षिप्तमहोत्सवः.

समम दुसरा पाद—रोचिर्निचयरोचितः, कान्तकान्तिनिकेतनम्, द्युतिमण्डलमण्डितः, विभावैभवभासुरः, विभवद्वूरिविभवो, मनोहारितमक्रमः, महामहिममन्दिरम्, महोदयमहोमयः.

दोनही पाद—चमत्कारकरस्फारप्रभाप्राग्भासुरः ।
मनोरमतमक्रीडाकान्तिमण्डलमण्डितः ।
मनोहरतरस्फूर्जदूर्जस्वलकलोज्ज्वलः ।
नयनानंदनोदामरामणीयकमन्दिरम् ।
विस्फुरद्रश्मिविस्मेरविस्मयाविष्टविष्टपः ।
प्रीतिस्फूर्तिकरप्रेङ्खलभासंहतिसंहतः ।
मनोहारिमदोच्छ्रायकायच्छ्रायचयान्वितः ।
अत्यद्भुतवपुःशोभासभ्रान्तो भुवनत्रयः ।

याप्रमाणें साधारण शब्दांनीं औचित्य पाडून, तें योजून चाणक्ष कवींनीं सर्व छंदांत पदांची योजना करावी.

इंद्रवज्राछंदाविषयी.

आतां इंद्रवज्रा छंदाच्या पहिल्या चरणांत. योजायाचीं पहिलीं दोन अक्षरे सांगतां. जसें—उद्यत्, माद्यत्, चंचत्, राजत्, रंगत्, सर्पत्, भास्वत्.

पहिलीं तीन अक्षरे—भ्राजिष्णु, विभ्राजि, रोचिष्णुः, प्रधानः, प्रशस्य वार्धिष्णु, संशोभि.

पहिलीं चार अक्षरे—स्फारस्फुरत्, प्रौढोद्धसत्, वर्योद्धसत्, स्पटस्फुरत्, अक्षरपञ्चकम्, विस्मरशोभः, प्रोद्धासिलक्ष्मीः, उत्सर्पिशोभः, स्मरेप्ररोहत्.

पांच अक्षरांहून पुढे योजावयाचीं दोन अक्षरे—बहु, दृढ, गुह्य, जय, धर, स्फुट, घन, स्मितम्.

पांच अक्षरांच्या पुढे योजायाचीं तीन अक्षरे—निविड*, वड्डल, रुचिर, सुभग, विमल, प्रवर, प्रकट, प्रबल, प्रचुर, प्रसृत, प्रसंभ, प्रभयत्, विलसत्, विकसत्, विहसत्, विचरत्, प्रचरत्, प्रसरत्.

चरणांच्या शेवटचीं तीन अक्षरे—प्रधाना, प्रशस्यी, प्रभावः, विभाव, प्रवीण, शुभश्रीः, परश्रीः, सुशोभा, स्फुटश्रीः, प्रसर्पत्, प्ररोहत्, विसर्पत्, विकासि, विलासि, विसर्पि, विसारि.

* हे जे येथे शब्द दिले आहेत, त्यांची काय उपयोग हें काहीच समजत नाही. इंद्रवज्राछंदात एका पुढें एक तीन अक्षरे लघु मुखेंच येत नाहींत, व ग्रंथकारानें तर त्या छंदांत उपयोगी पडण्याकरता घालून हे शब्द दिले आहेत. 'न' व 'उ' दोन्ही पुस्तकांत हे आहेत. तेव्हा ही काय मौज आहे, तें ध्यावात येत नाहीं. बहुतेकजण ग्रंथकर्त्यांचें दुर्लक्ष्य किंवा लेखकाचा प्रमाद, यांशिवाय याचा दुसरीकडे विनियोग होण्यासारखा दिसत नाहीं.

† मानले हे 'प्रधान' आणि 'प्रशस्य' हे दोन्ही शब्द इंद्रवज्रा छंदांत प्रथम योजण्याच्या उपयोगी नाहींत. कारण इंद्रवज्राच्या पुढें त-गण आला पाहिजे, तो अंत्यलघु आहे. पूर्वोक्त दोन्ही शब्दांतले आधाक्षर 'भ' हें लघु आहे. 'धा' तर स्वतःच गुरु आहे. 'श' हा पुढें संयुक्त अक्षर अमूल्यानें गुरुत्व येतो. 'न' हा विसर्गोत्पत्त्यामुळे गुरुत्व व लघुत्व निरुत्तरानें येतो, यावरून पाहता 'प्रधान' शब्दाला मध्यगुरु किंवा आधिलघु गण मानता येईल. व 'प्रशस्य' हा तर मध्यगुरुच आहे. यावरून या दोन्ही शब्दांना इंद्रवज्रा छंदांत काहीच उपयोग नाहीं. 'व' पुस्तकांत हे मुखेंच नाहींत. 'उ' पुस्तकांत मात्र आढळतात.

उपेन्द्रवशाच्छंदाविपर्यो.

उपेन्द्रवशाच्छंदाच्या पहिल्या चरणांत पहिलीं योजनायांचीं दोन अक्षरे लसत्, मिलत्, स्फुरत्, ज्वलत्, स्फुटम्, ध्रुवम्.

पहिलीं तीन अक्षरे—प्रधान, प्रशस्य, प्रवीण, धुरीण, प्रवेक, विकासि, विसर्पि, विलासि.

पहिलीं चार अक्षरे—वरोदयत्, स्फुटस्फुरत्, परिस्फुरत्, लसद्भिः, मिलत्प्रभा.

पहिलीं पांच अक्षरे—उदारसर्पत्, उदंचितश्रीः, विसर्पिलक्ष्मी, विकासिशोभा, वरप्ररोहत्.

याकी सर्वे इन्द्रवशाच्छंदप्रमाणे इन्द्रवशा आणि उपेन्द्रवशा मिळून उपजातिछंद होतो. क्षणून त्याविपर्यो येथे कांहीं सांगत नाही.

रथोद्धतेविपर्यो.

रथोद्धताच्छंदांत पहिल्या चरणांत प्रथम योजनायांचीं दोन अक्षरे, —प्राज्य, स्फार, प्रौढ, स्पष्ट, चारु, हारि, तार, सार, इय, रम्य, सर्पि, स्मेर.

पहिलीं तीन अक्षरे—विस्फुरत्, मंचरत्, प्रोत्ससत्, पेलवम्, छंदरम्, मंजुलम्, अद्भुत, उत्कट, उच्छ्रित.

पहिल्या तीन अक्षरांच्या पुढे योजनायांचीं चार अक्षरे—नवलसत्, वृद्धमिलत्, वरंतर, नवमह, गुरुतर, गुलतम.

पहिल्या सात अक्षरांच्या पुढे योजनायांचीं चार अक्षरे—मनोहरम्, महामहः, वरश्रुतिः, शुभच्छविः, गुगालयः, अत्रिया युतः, स्फुरन्महाः, जयोच्छ्रितः, गुणोज्ज्वलः.

स्वागताच्छंदाविपर्यो.

स्वागताच्छंदाच्या पहिल्या चरणांत प्रथमचीं सात अक्षरे वर सांगितलेल्या रथोद्धतेप्रमाणेच योजनाचीं. श्रवटचीं चार अक्षरे सांगतां,

जसे—स्फुटलक्ष्मीः, गुणरम्यः, प्रवरश्रीः, वरशोभा, रुचिरश्रीः, परि-
सप्त, नवराजत्, वरवल्गत्.

शालिनीछंदाविषयीं.

शालिनीछंदाच्या पहिल्या पादांत प्रथम योजायार्चीं दोन अक्षरे—
सत्यम्, नित्यम्, शदयत्, सर्पत्, राजत्, क्रोडत्, रंगत्, धल्गत्, प्रैखत्.

पहिलीं चार अक्षरे—स्फारस्फूर्जत्, लीलोन्मीलत्, चारुदन्वत्,
प्रौढमेढ्रत्, उच्चैश्चत्, वल्लुवल्गत्, चंचलक्ष्मीः, स्वच्छच्छायः.

चार अक्षरांच्या पुढें योजायार्चीं दोन अक्षरे—चारु, हारि, सर्पि,
स्मेर, स्फार, वल्गु, रम्य, नव्य.

चार अक्षरांच्या पुढें योजायार्चीं तीन अक्षरे—विस्फुरत्, प्रो-
क्षसत्, सम्भ्रत्, पेलय, पेशल, सुन्दर, मंजुल, प्रैखित, स्मेरित.

पहिल्या सात अक्षरांच्या पुढें योजायार्चीं चार अक्षरे—भ्राज-
मान, राजमान, स्फारशोभः, दीप्तरूपः, स्फाररूपः, प्रातलीलः, प्रौढ-
लक्ष्मीः, मञ्जुलश्रीः.

वसंततिलकाछंदाविषयीं.

वसंततिलकेच्या पहिल्या चरणांत पहिल्या चार अक्षरांपुढें योजा-
यार्चीं तीन लघु अक्षरे—सपदि, प्रभवः, प्रसरत्, प्रवर, विमल,
बहुल.

पहिल्या चार अक्षरांच्या पुढें दुसरीं चार अक्षरे योजायार्चीं तीं
—दृढमिलत्, परिलसत्, वरमहाः, वरगुणः, नवहवि, प्रसृभंर, शु-
चितम, वरतर, परिमल, परिचय, सुनिविड, प्रतिपद, प्रतिदिन, चा-
कीं पुढें योजायार्चीं सहा अक्षरे इंद्रवज्राछंदाच्या शेवटीं योजायार्च्या
सहा अक्षरांप्रमाणेंच योजायार्चीं.

१ हा शब्द व याच्या पुढच्या विषय 'रीनरून' हे दोन्ही च. पुस्तकांत नाहींत.

२ हा शब्द स्फारशोभा याच्या बद्दल पाठांतर झालून च. पुस्तकात दिला आहे.

मालिनीछंदाविषयी.

मालिनीछंदाच्या पहिल्या चरणांत प्रथम योजायाचीं दोन अक्षरे—बह, वृह, स्फुट, घन.

पहिलीं तीन अक्षरे—निविड, प्रसृत, बहुल, प्रवर.

पहिलीं चार अक्षरे—प्रसृमर, अविरल, सुनिविड, घनतर.

पहिलीं पांच अक्षरे—बहुलतम, प्रकटतर, अतिनिविड, अधिकशुभ.

पहिलीं सहा अक्षरे—अविरलतम, प्रसृमरतम, बहुलनिविड, अधिकचिर.

पहिलीं आठ अक्षरे—अविरलतरसर्पन्, अतिचिरवितर्पन्, बहुलनिविडराजन्, प्रसृमरतरचंचन्.

आठ अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं दोन अक्षरे—ह्य, रम्य, तार, सार.

आठ अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं तीन अक्षरे—सप्रभः, सच्छदिः, प्रोत्कट, विस्फुरन्.

अकरा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरे—राजमान, प्रौढः, शोभ, प्रास्यलील, स्फाररूप.

उलट योजना.

शेवटचीं दोन अक्षरे—रम्य, ह्य, सार, चार.

शेवटचीं तीन अक्षरे—प्रधान, प्रशस्य, प्रवीण, स्फुटभीः, सशोभ, वरभीः.

शेवटचीं योजायाचे चार अक्षरी शब्द, उलट रचना करतांना 'राजमान इत्यादि जे वर सांगितले आहेत, तेच योजावे.

शेवटचीं पांच अक्षरे—विभ्राजमान, विस्फारशोभ, विस्तीर्णलक्ष्मीः, तंशोभमान.

शेवटचीं सात अक्षरे—राजमानप्रभाव, शोभमानप्रपन्न, स्फारमान-स्वरूप, श्रेणीसंलग्नरम्यम्.

शेवटचीं नऊ अक्षरें—लीलारोचमानप्रपञ्च, मालाशोभमानान्त-
रालम्, शोभावैभवभ्राजमानम्, राजीराजमानस्वरूपम्.

शेवटचीं दहा अक्षरें—विलासारंभसरंम्भरम्यम्, विभावाभोगसौ-
भाग्ययुक्तम्, समूहोद्भास्यमानप्रभावम्, वितानोत्तायमानस्वरूपम्.

शेवटचीं अकरा अक्षरें—परिणादस्फीतलक्ष्मीविलासम्, परिणा-
मभ्राजितोद्गमशोभम्, निकुरम्याडम्यरभ्राजमानम्, समुदायस्फाय-
मानप्रमोदम्.

शिखरिणीछंदाविषयीं.

पहिलीं दोन अक्षरें—तसत्, मिलत्, चलत्, ललत्—स्फुरत् स्फुटम्,
धुयम्, हुतम्, भृशम्, स्वयम्.

पहिलीं तीन अक्षरें—विसर्जत्, प्ररोदन्, विराजन्, नितान्तम्, प्र-
कामम्, स्फुटोद्यत्.

पहिलीं चार अक्षरें—स्फुटस्फूर्जत्, स्फुरलक्ष्मीः, विसर्पित्रीः, वर-
च्छायः, नवोन्मीलत्, परिप्रीडत्, नवप्रेङ्खत्, नवोदञ्चत्.

पहिलीं सहा अक्षरें—प्रकामस्फूर्जत्, समुन्मीललीला, नवप्रेङ्ख-
लक्ष्मीः, परिस्फूर्जच्छायः, स्फुटश्रीरोचिष्णुः.

पहिल्या सहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—प्रहमर,
विहमर, प्रकटित, वरतर, वरतम.

पहिल्या सहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं पांच अक्षरें—परिल-
सित, नवललित, प्रमृत्तर, निविततर, निचिततम.

पहिल्या सहा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं सहा अक्षरें—प्रवलाविलसत्,
प्रनुरविचरन्, नवपरिलसत्, घनतरचरन्, नवपरिलसत्, घनपरिचरन्.

पहिल्या सहा अक्षरांपुढें योजायाचीं सात अक्षरें—प्रकट-
तरलक्ष्मीः, विकसितनवध्रीः, विदादतरशोभः

तेरा अक्षरांच्या पुढें योजायाचीं चार अक्षरें—नवमहाः, शुभ-
दग्निः, स्फुटगुणः, विकसित, विनमित.

हरिणीछंदाविषयी.

पहिलीं सहा अक्षरें—हविरभिचरत्, विमलविलसत्, नयनयमिलत्.

पहिल्या सहा अक्षरांच्या पुढें योजनायाचीं चार अक्षरें—विभ्रा-
जिष्णुः, संवर्द्धिष्णुः, नव्योन्मीलत्, प्रौढक्रीडत्, चारुदञ्चत्, स्फार-
स्फूर्जत्.

पहिल्या दहा अक्षरांच्या पुढें योजनायाचीं तीन अक्षरें—प्रधान,
प्रशस्य, प्रवीण, प्ररूढ, विसर्पि, विसर्पि, विलासि, विराजि.

दहा अक्षरांच्या पुढें योजनायाचीं चार अक्षरें—मनोहर, विक-
स्वर, नवोदित, शुभोच्छ्रित, प्रकाशित.

दहा अक्षरांच्या पुढें योजनायाचीं पांच अक्षरें—परमचरत्, नवम-
सरत्, विसर्पिहविः, विलासिमहः.

दहा अक्षरांच्या पुढें योजनायाचीं सात अक्षरें—विकस्वरधैभवः,
स्फुटस्फुरितोदयः, प्रशस्यरुचिरस्थितिः, भ्रिया परिलासितः.

मंदाक्रान्ताछंदाविषयी.

पहिलीं दोन अक्षरें—उद्यत्, भाद्यत्, राजत्, रङ्गत्, प्रेङ्गत्, क्रीड-
त्, धाजत्.

पहिलीं चार अक्षरें—स्फारस्फूर्जत्, वल्लुवल्लत्, उच्चैश्चत्, ली-
लोन्मीलत्, चञ्चलस्मीः.

चार अक्षरांच्या पुढें योजनायाचीं दोन अक्षरें—बहु, दृढ, घन, पर.

चार अक्षरांच्या पुढें योजनायाचीं तीन अक्षरें—निविड, बहुल, प-
सृत, स्फुरित, रुचित.

चार अक्षरांच्या पुढें योजनायाचीं चार अक्षरें—बहुतम, त्रानिविड,
विसृमर.

चार अक्षरांच्या पुढें योजनायाचीं सहा अक्षरें—प्रवरविलसत्, ह-
विराविचरत्, स्फुटतरुचिः, बहुतममहः.

दहा अक्षरांच्या पुढें सात अक्षरें मालिनी छंदांतल्या शेवटच्या सात अक्षरांप्रमाणें योजार्हीं.

पहिलीं दहा अक्षरें—उच्चैश्चेतोहरपरिलसत्, विश्वानन्दप्रदसमुदयम्, प्रीटप्रीतिपदाविसृमर, हर्षोत्कर्षप्रकटनलसत्.

शादूलविक्रीडितछंदाविषयीं.

पहिलीं तीन अक्षरें—प्रक्रीडत्, प्रोन्मीलत्, प्रस्फूर्जत्, उत्प्रेडत्, नव्योद्यत्, स्फारभीः, चारुभीः, लक्ष्मीवान्, स्वच्छायः, शोभावान्.

पहिलीं चार अक्षरें—चञ्चद्याह, रज्जुज्ज, प्रेडुत्तार, स्मेरोदाम, विभ्राजिष्णुः, संवर्दिष्णु, स्फारस्मेर.

पहिलीं पांच अक्षरें—लीलोन्मीलित, उच्चैश्चुम्बित, स्फारस्मेरित, चारुदम्बित.

पहिलीं सहा अक्षरें—उदामप्रसरत्, प्रोत्तालप्रमिलत्, प्राचीण्यप्रच-
सत्, नव्योत्सर्पिश्चिः.

सहा अक्षरांच्या पुढें योजायार्हीं तीन अक्षरें—प्रचारि, प्रसारि, विसर्पि, मनोज्ञ, प्रशस्य, प्रधान, प्ररोहि, विवर्दि, विलासि.

नऊ अक्षरांच्या पुढें योजायार्हीं तीन अक्षरें—विलसत्, विकसत्, विहसत्, विनरत्, रुचिर, सुभग, बहल, विमल, विमव.

बारा अक्षरांच्या पुढें योजायार्हीं चार अक्षरें—स्फारस्फुरत्, स्फूर्जन्महाः, प्रीडुष्णः, प्रीटोद्यत्, रम्योदयत्.

बारा अक्षरांच्या पुढें योजायार्हीं पांच अक्षरें—प्रीटप्रसर्पत्, भ्राजि-
ष्णुलक्ष्मीः, भास्वदिभाव, प्रीटप्रभाय, स्फुटप्रकाश.

पंधरा अक्षरांच्या पुढें योजायार्हीं चार अक्षरें—सारशुनि, सर्प-
शुण, रज्जुशुनि, तारोद्यत, विभ्राजित, संशोभित.

स्रग्धराछंदाविषयीं.

पहिलीं चार अक्षरें—स्फारस्फूर्जत्, लीलोन्मीलत्, मर्षलक्ष्मीः.

चार अक्षरांच्या पुढें तीन अक्षरें—प्रसर्पत्, विराजत्, स्फुट-
भी, परेण्य, प्रशस्य, प्रधान.

सात अक्षरांच्या पुढे योजनायाचीं चार अक्षरे—वरतर, स्फुटतम, प्रभृमर, विभृमर, विकसित, विलसित, प्रकटित.

अकरा अक्षरां पुढे योजनायाचीं तीन अक्षरे—विलसत्, विकसत्, विचरत्, सुभग, विमल, विदाद, बहुल, रुचिर.

चवदा अक्षरांच्या पुढे योजनायाचीं चार अक्षरे—वल्गुवल्गु, चारुचञ्चल, सारसर्पत्, प्रौढलक्ष्मी, स्फारशोभ.

अठरा अक्षरांच्या पुढे योजनायाचीं तीन अक्षरे—प्रकामम्, निता-
न्तम्, विसर्पत्, प्रसर्पत्.

इत्यादि याप्रमाणे वाकीच्या छंदांतही योग्य प्रकारे शब्दयोज-
ना करावी.

दीर्घ आणि ङ्हस्व अक्षरे यांचें द्वंद्व, गण, प्रस्तार इत्यादि—
काव्या क्रमानें सर्व प्रकारचे साधारण शब्द सर्व प्रकारच्या
छंदांच्या योजनेविषयीं उपयुक्त असे पाहून घ्यावे.

हे व अशा प्रकारचे शब्द मीं (अमरचंद्रानें) केलेल्या काव्य-
कल्पलतापरिमल ग्रंथांत पहावे.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचि-
तायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षानृत्तेः महाराष्ट्रभा-
षाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजरीभिधायाः शब्दासे-
दिप्रदाने प्रथमे सामान्यशब्दो नाम तृतीयः खण्डकः
समाप्तः ॥ ३ ॥

वादशिक्षास्तत्रक चवथा.

आतां वाद कसा करांचा तें सांग्तां.—

वादांत अनुप्रासयुक्त उक्ति असून तींत आपला उत्कर्ष व दुसऱ्याची निंदा, कुल, शाख इत्यादिकाविषयी प्रश्न (दुसऱ्याला) व आपल्या शाखाध्ययनाची प्रौढि असावी.

अनुप्रासयुक्त उक्ति पुढें लिहिल्याप्रमाणें असावी, जसें—

जल्पामि कल्पामितश्रीर्भूमो भूमोटनाश्रिताः ।

“वदामि दामि भो जल्पिष्यामि श्यामितशाववः ॥

जल्पामो ऽनल्पसम्बोधवादसादरनादभृत् ॥

अनुप्रासयुक्त शब्द.

याप्रमाणें वादोक्तीची योजना करण्याविषयी अनुप्रासयुक्त शब्द योजावे.

अनुप्रासयुक्त कांहीं शब्द सांग्तां. जसें—

सरि, भुरि, पुरित, तूरीणाम्, दुरि, कुरी, कृगीकृतम्, दम्भ, जम्भ, रम्भ, लम्भ, भम्भ, कुर, तूर, पूर, सूर, दुरण, क्षोभ, लोभ, प्रेम, स्येम, हेम, होम, हेमया, येमया, रेमहः, ने महान्तः, प्राज्ञ, मान्य, धान्य, नान्य, नान्यव्यवस्थापयन्, भूष, स्तूप, धूष, युष, कुष, रूप, सुपकार, भूष्याम्, धूष्याम्, अपन्याम्, वन्याम्, गुर्वी, उर्वी, उर्वधिर, क्षोणी, ओणी, ओगीकृत, ओगी, क्षायाम्, मायाम्, जायाम्, सायान्धनमसम्, श्योम, सोम, रोम, स्तोम, कोमल, लोम, कोमया, यो, महान्, उक्ति, युक्ति, भुक्ति, शुक्ति, मोदम्, मोहम्, द्रोहम्, दोहम्, कोदह्वारः,

१ अनुप्रास हा शब्द बऱ्याच कोणांच्या परिचयान्त आले. परमार्थी अर्हें वस्तु-
पुढें एक किंवा बरेचशे आती की अनुप्रास होय. या उदाहरणांत मारले दिवर्ता शब्द
आले आहेत ते उपाद दिवून घेईल. अर्धे वर उदाहरण आहे.

दोह, लौह, दोहद, सन्देह, सन्शेह, दुग्ध, मुग्ध, स्निग्ध, विदग्ध, दात्र, गात्र
 पात्र, क्षात्र, नात्र, छात्र, मात्र, शात्रव, गोत्र, स्तोत्र, कोत्र, पोत्र,
 योत्र, होत्र, कुर्याम्, माधुर्यम्, चातुर्यम्, नुर्यम्, पुर्याम्, काव्यम्, आव्यम्,
 नाव्यम्, क्रव्यम्, वाद, नाद, माद, साद, सादर, छाद, शाद, याद, पाद,
 अध्, शब्द, ध्यान, अध्यान, ध्मान, गान, ज्ञान, वान, स्थान, पान, भान,
 मान, यान, घोष, जोष तोष, दोष, शोष, पोष, लोला, कोला, कौलाहल,
 गोला, दोला, तोलन, तोलुष, मन्द्र, चन्द्र, तन्द्र, चन्द्रमा, सान्द्र, पद्र,
 भद्र, मद्र, वानः, काच, प्रागल्भ्य, साच, याचि, का, चित्, साचि,
 वाचात्, वाचाट, माचासीत्, शशी, दाशी, वाशी, पाशी, कृत्या, भा-
 रत्या, क्षारत्यागम्, भाषा, शाखा, गावो, नावो, शस्ताय, श्यावर, दाव,
 पावन, भाव, राव, हाव, सरस्वत्या, सत्यापितनत्या, हत्या, पत्या, मत्या,
 रन्या, गीर्वाण, गीर्वाण, कविता, भविता, सविता, पविता, रचिता,
 पाता, नैव, दैव, सैव, पीर, कीर, क्षीर, चीर, जीरक, तीर, मीर, कीर,
 सीर, हीर, कोटीर, कुटीर, घानीर, महोरमण, भारब्ध, लब्ध, स्तब्ध,
 वर्ण, कर्ण, अर्ण, वर्णक, तर्णक, अर्णक, पर्णक, अर्णय, स्पर्ण, पण्डित,
 खण्डित, दाण्डित, मण्डित, कुब्ध, तुब्ध, रुब्ध, शुब्ध, प्रबुद्ध, बुद्ध, उद्भय,
 मालती, भारती, व्रतती, कृती, कवि, गवि, छवि, पावि, रवि, रिक्त,
 सिक्त, विविक्त, द्वेधा, त्रेधा, वेधा, मेधा, मेधावी, आतुर, चतुर,
 कोत्र, क्षेत्र, तेत्र, येत्र, नेत्र, येत्र, क्षेत्र, क्षेत्रज, क्षेत्रज्ञ, धर्म, नर्म,
 भर्म, शर्म, मर्म, कर्म, धर्म, हर्म्य, दक्ष, रुक्ष, वक्ष, यक्ष, पक्ष, रक्ष,
 भक्ष, कुशल्य, कल, गल, दल, पल, उपल, फल, घट्टन, हल, गेय,
 जेय, देय, जेय, पेय, नेय, पेय, हेय, मेय, विधेय, पारीण, प्रवीण,
 धुरीण, दर्प, कर्पर, स्पर्श, तर्पण, दर्पण, अर्पण, सर्पण, मर्प, तर्प,
 विनद, छद, पद, मद, रद, गान, तान, स्त्र्यान, दान, मान, पान, त्वान,
 रान, तान, मान, सर्व, गर्व, खर्व, पर्व, चर्वण, अचर्वण, अहंकार,
 हङ्कार, ओङ्कार, आकार, कोष, गोष, आटोष, रोष, क्रोध, बोध,
 योध, रोध, शोध, उक्थ्य, अगर्थ, अपक्थ्य, काय, उपाय.

आपला उत्कर्ष वर्णन करण्याचा प्रकार.

जसे—

“ ज्योतिषामिव तिग्मांशुस्ताराणामिव चन्द्रमाः ।

सैन्येशानामिव स्कन्दः कवीनामहमुत्तमः ॥”

प्रधांता जी करावयाची, तिला हेतुभूत निरनिराळ्या जाति, वस्तु योगेंत मुख्य मुख्य वस्तु कोणत्या आहेत, ते सांगतां. जसे—वस्तूंत अग्नि, नक्षत्रांत चंद्रमा, तेजस्यांत सूर्य, दृष्टांत शंकर, वंश आणि राक्षसांत कुबेर, गंधर्वांत चित्ररथ, पुरोहितांत बृहस्पति, महर्षींत भृगु- ऋषि, देवर्षींत नारद, सेनापतींत स्कंद, महर्षींत मरीचि, सिद्धांत कपिल, मुनींत व्यास, योगदानांत वायु, जलजंतूंत वरुण, नागांत शेष, रूपदानांत मदन, सपीत वामुकी, कवींत शुक्राचार्य, मनुष्यांत राजा, शास्त्रधान्यांत राम, पांडयांत अर्जुन, सर्व आयुधांत वज्र, पक्ष्यांत गरुड, घोड्यांत उच्चैःश्रवा, हत्तींत ऐरावत, सर्व विद्यांत अध्यात्म विद्या, छंदांत गायत्री, माद्यांत मकर, मृगांत सिंह, शाईत कामधेनु, पर्वतांत मेरु, स्थिर घसूंत हिमालय, नद्यांत गंगा, सरोवरांत समुद्र, अक्षरांत अकार, प्राणिमात्रांत चेतना, वेदांत सामवेद, महिन्यांत मार्गशीर्ष,

१. नारदा उदाहरणात—“ तेजान सूर्य, नक्षत्रान चंद्र मनावर्तत कार्तिकम्बुमी ह जसे त्या त्या समुदायाने मुख्य आहेत. तथा सा त्या कवींत मो उत्तम आहे” यात कवीने आपला उत्कर्ष वर्णन केला आहे, हे उघड दिसून येते.

२. वयु या नावाचे देव अमन त्याचा आठावा गज (हत्त) आहे. अशीची यातच गणना आहे.

३. या नावाचे देव आपून ते गळादक्षतक्याक आहेत. घाकर हा त्या सर्वांत श्रेष्ठ मानला आहे.

४. या नावाचे पक्षी देव आहेत. याची अविस्तर कथा भोगदागताच्या तहान्ये स्थानात सांगितली आहे.

यज्ञांत जपयज्ञ, वृक्षांत श्रीवृक्ष (पिंपळ) ज्ञातूंत वसंत, औषधांत जव,
गृणजातींत दर्भ, धातूंत सुवर्ण, इंद्रियांत मन.

वर सांगितलेल्या मुख्यांच्या उपयोगाचें उदाहरण.

“प्रशस्यः पर्जन्यो भुवनजनने जीवनसृजाम्
सुधांशुर्धिष्ण्यानां पवनपथरत्नं द्युतिमताम् ।

“गिरीणां स्वर्णाद्रिर्मणिसमुदयानां सुरमणि-
र्दुमाणां कल्पद्रुः सुकविनिबहानामहमहो ॥”

दुसऱ्याचें वर्णन करायचें असतांही त्याच्या उत्कर्ष दाखविण्याक-
रितां वर दिलेल्या मुख्य मुख्य वस्तु उपमानभूत कल्पाच्या. जसे-

“पीयूषमोपाधिषु शाखिषु कल्पशाखी
चिंतामणिर्मणिषु धेनुषु कामधेनुः ॥

‘ध्यानं तपस्तु सुकृतेषु कृपा व्रतेषु

ब्रह्मव्रतं क्षितिपतित्वमुरीकरोतु ॥

‘वृषी विषाणप्रहतीस्तनोत्यहो

१. पेशवेर निरतिराच्या वर्गांतल्या मुख्यांची नांवे सांगितली; त्याचें कारण इतकेंच
की, आपलां पौढी वर्णन करूं इच्छिताच्या कर्तें त्याच्या साराखा आपण मुख्य आहे. असें
वर्णन करणाऱ्या कामीं याचा उपयोग होऊ. यात जीं मुख्यांची नांवे सांगितली आहेत,
तीं सर्वही भगवद्गीतेच्या विभूतिरयोग नायक दहाच्या अध्यायात, व श्रीमद्भागवताच्या अक्ष-
रांच्या हक्कात सांगितली आहेत; तेथे याहून आणखीही किंचित्क मुख्य वर्णन केलेले आहेत.

२. यात वर दिलेल्या उदाहरणांमार्गेच उल्लेख करित आपण थोडें असल्याचें वर्णन
केले आहे.

३. या उदाहरणात अर्थहीत जसें अभूत, वृक्षात जसा कच्छूच येऊ, तसें तोंड क्षिति-
पतित्व येऊ आहे, असें वर्णन करणारा कथें सांगचें वर्णन करित आहे. काही अर्थ
दुसरे आहे.

जयेहया जन्मनि शुभकुम्भिनः ।

मया समं तत्त्वमतत्त्ववित्तमो

‘ सुधाकृतोन्मादविवादसादरः ॥

त्वयाब्धेरारब्धं करचरणचारेण तरणं

‘ करेणोपक्रान्तस्थगनकरणं चाम्बरमणैः ।

शिरोऽग्रेण स्वर्गाचलदलनमङ्गीकृतमहो

‘ मदोऽग्रेण ध्याता यदिह मम वादेन समता ॥

वदामो यदामोदरपदसरिद्वीचिपटल-

‘ प्रगल्भाभिर्वाग्भिर्भवति मतिहीने सति पुनः ।

तदन्धाग्रे नृत्यं बधिरपुरुषे मन्त्रकरणं

‘ दृपत्पेपोत्कर्षो गगनहननं मुष्टिनिर्वहैः ॥

प्रारेभे सिकताकणाशनमिदं प्रोहामदावानल-

ज्वालालिङ्गनमुग्रशेषतरलव्यालावलीखेलनम् ।

१. या उदाहरणात्-बैल ईद्राच्या ऐराकतीस आपल्या शिंगाचे अहार त्याला त्रिक-
पाकारिता करित आहे. अशा अवस्थेवित्त उत्तरेने वाद करायला आलेल्या मतिवैद्याला नूं
अर्थ वाटला तयार झालात. अगें शस्त्रावले आहे. या व याच्या पुढच्या उदाहरणांत
मुद्रावर्तें सामनेवाल्याला धमकावून उरत करण्याचा प्रयत्न केल्याचें दिवून येईल.

२. यात आपण बोलाव्याला तयार आहे; पण तें आरले बोलेने सामनेवाला अज्ञान
आत्म्यामुळे अधःपाडुई नृत्य, बहिःपाडीं मल्लत, दगड कुटणे, आकाशावर बुक्या मा-
रणें, घासारणें अगदी निरुक्त असल्याचें दाखविलें आहे. वाच्याहून यातला प्रकार कां-
हींता मिश्र आहे. अगजे सामनेवाला मुलें असल्यामुळे अज्ञान बोलाव्याचा काहीं उपयोग
नहीं अगें दाखविलें आहे.

सन्तप्तत्रपुषानकर्म भवता यद्विश्वविश्वम्भरा
विद्वद्वन्द्यपदद्वयस्य मम भो वादोक्तिरङ्गीकृता ॥

पक्षीन्द्रपक्षैरवतंसकांक्षा

स्वदन्तिदन्तैः सितकुण्डलाशा ।

गजास्यकुम्भस्थलमौक्तिकौघै-

होरस्पृहा मज्जयमीहसे यत् ॥

हस्तप्रस्तरताडनेन हि कृतः कृष्णाहिरुद्यत्क्षणः

सिंहः स्वाङ्घ्रिमहाप्रहारविधिना सुप्तः सुखं बोधितः ।

वातस्याभिमुखस्थितेन भवता दावाग्निरुज्ज्वालितो

वादोन्मादवशंवदेन यदहं साटोपमाकोपितः ॥

जातिः सातिशया तव स्फुरति का श्रीसंकुलं किं कुलं

देशः क्लेशनिवेशलेशरहितः कः सुन्दरं किं पुरम् ।

शास्त्रेष्वत्र पवित्रतामतिरपि प्रौढप्रसूढैर्गिरांम्

भारैः सारतरं विशारद वद प्रीत्यै मम प्रोन्मदः ॥

किंल्लक्षणदक्षिणोऽसि किमु वा साहित्यसौहित्यभू-

च्छन्दःकन्दलितोऽसि किं च किमु वा ऽलङ्कारसारस्थितिः ।

१. या वदहरणात् सामनेवान्ताल तू माध्याह्ने वाद करावाला आलास, ही अघटित गोट किंवा अशक्य गोट करणकार्ये आरम्भते। अर्धे रात्रिगण्यकरिता रेती लागे, अर्धे रात्रि ज्वालात मिठी मारणे, इत्यादि उपग्रहने दिली अहेत. या पुढाल दोन स्रोकांतही अशा प्रकारेच वर्णन आहे.

२. या स्रो. कांन सामनेवाल्याच्या जात, त्याचे कुल, नपा, श्रीपती, शास्त्रज्ञान वगैरे विचारिले आहे.

किं वा तर्हि वितर्ककर्मशमनाः किं ज्ञानविज्ञानवान्
पङ्क्तानासि सभां जयेयमिति भोः सर्वं सगर्वं वद ॥

सर्वव्याकरणार्णवान्तरमपि क्षोभोद्यमैर्निर्मला
छन्दःप्रावरणोत्थितावपि विधाऽलङ्कारतारग्रभा ।
पट्कर्ममिकरन्दसङ्गसुरभिः स्फूर्जत्कलाशालिनी
काव्येषाममशेषमुपसुमनसां स्वान्तानि हन्तुं क्षमा ॥
अग्रे यस्य न कोऽपि रोपितपदो विद्वान् परप्रातिभ-
प्रौढिप्राभृतकीकरोति निभृतं भानोरिवोदुव्रजः ।
सोऽहं मोहतमःप्ररोहदमनप्रागल्भ्यसम्यक्स्फुर-
द्वाग्दीप्तिप्रसरप्रकाशितसुहृद्दृन्दारवृन्दारकः ॥

दुसऱ्याची निंदा.

जसें—

कृष्णसर्पस्य मण्डूकश्चपेटां दातुमुद्यतः ।

रे मूढ यन्मया सार्धं विवादं कर्तुमिच्छेसि ॥

या प्रमाणेन वेळ आपल्या दांतांनी इंद्राच्या हत्तीला प्रहार कर-
ण्याविषयीं इच्छा करितो. हत्ती दातांनीं पर्वताला पाडण्याविषयीं, समा-
दांतांनीं सिंहाच्या मानेवरचे कैम ओढण्याविषयीं, चंदोर आपल्या
दांतांनीं मांगराच्या दादा पाडण्याविषयीं उद्युक्त झाला, इत्यादि प्र-
कारें दुसऱ्याची निंदा करायी.

१. या वद'वाक्य'चे इत्यादि विवरिते येथे 'तुला मरित अहेत काय?' ह्याच विषा-
जिने आहे. २. एतन्मया शब्दांत अर्थाची घडती दिसून येण्याजोगीत तो न होऊ नये. आहे.
३. 'तुला' वद'वाक्य'चे—'तुला मरित' हेच केलास, असे श्रमनेरव्यास प्रमाणें आहे.

तसेच—

“तुलया तोलनं मेरोः करेण स्थगनं रवेः ।

मानं व्योम्नोऽङ्गुलीभिर्यत् प्रेप्सुवादेन मज्जयम् ॥”

याप्रमाणेन चार्त्तनीं समुद्र तरण्याविषयीं, मस्तकाने पर्यताचा भेद करण्याविषयीं, पायांनी नदीच्या प्रवाहाच्या गतीच्या उलट चालण्याविषयीं इच्छा करितो इत्यादि प्रकारे वर्णन करायें.

तसेच—

“इदं पापाणदलनमन्धस्यालेख्यदर्शनम् ।

मन्त्रणं त्रधिरैमूर्धं त्वया वादं तनोमि यत् ॥”

शाप्रमाणेच—मत्तार्थे विलोटन करणे, आकाशार्थे हनन करणे, निर्धनाला द्रव्यदंड करणे, मृगतृष्णेत पाणी विण्याची इच्छा करणे इत्यादि प्रकारे वर्णन करायें.

तसेच—

“खल्लधाराग्रसञ्चारमयश्चणकचर्वणम् ।

अङ्गारशयनं प्रेप्सुर्यत्त्वं मज्जयमीहिसे ॥”

याप्रमाणेच रेतीचे कण खार्णे, नापलेल्या शिशाचा रस पिणे, वा-
वासीच्या ज्वालांचे आलिंगन करणे, कृष्णसर्पाच्या तोंडाचा मुका
घेणे, नागाशी खेळणे इत्यादि प्रकारे वर्णन करायें.

तसेच—

“करेण काङ्गुसि क्रष्टुं भूस्थः स्वर्गदुमञ्जरीम् ।

वादेन यदसौ मूढ जिघृक्षुर्मज्जयाश्रयम् ॥”

१ यांत तुल्य वादंत जय मिळने असंयचित आहे, असे येऊन तुलन इत्यादि उपमा-
नानी निद्र करून दाखविले आहे. पुढच्या उदाहरणांनी या प्रकारचीच आहेत.

२ या उदाहरणांत तू मूर्खपणाने उगडिच मत्ता वादाचा बोलावून आपले अहित करून घे-
ण्याचा प्रसंग आणतास, असे वर्णन करून दाखविले आहे. हा व याच्या पुढच्याही अनेक
उदाहरणांचे असण्यामुळे विशेष लक्षण्याचे काही कारण दिसत नाही.

याप्रमाणें—शेपाच्या मस्तकावरचा मणि घेण्याची इच्छा करणें, गरुडाच्या पंखाचा तुरा, पेरायताच्या दांतांची कुंडलें*; यगाच्या रेश्याच्या पाठीवरून पाण्याची पखाल भाणणें, सिंहाच्या दाढेनें पाठीची खाज घालविण्याची इच्छा करणें इत्यादि प्रकारचें वर्णन करावें.

तसेंच—

“सुखसुप्तस्त्वया सिंहः पादाघातेन बोधितः ।

यदहं वाढवचनाटोपेन परिकोपितः ॥”

याप्रमाणें—थापट मारून काळ्या (कृष्ण) सर्षपा फणा काढा-
याला लावला, बान्याच्या गतीसमोर गवताची गंजी पेटविली, शरी-
राला झुज होण्याकरितां खाजकोलतीच्या वेलीला मिठी मारली,
दूर्वासकृपीला वाईट बोलून राग आणिला. इत्यादि प्रकारें वर्णन
करावें.

कुल, शास्त्र इत्यादिकांविषयीं प्रश्न.

जमैं—

“कस्मिन् कुले तवोत्पत्तिः कुत्र शास्त्रे परिश्रमः ।

कस्मादकस्मात् प्राप्तो ऽत्र सर्वमेतत्प्रकाशयताम् ॥”

आपल्या शास्त्राध्ययनाची प्रौढी.

“लक्षणे मम दक्षत्वं साहित्ये संहिता मतिः ।

तर्कं कर्कशतात्पर्यं क्व शास्त्रे नास्ति मे श्रमः ॥”

इत्यादि प्रकारच्या अनेक गोष्टींच्या वक्षेस्य करून सर्व प्रकारच्या
छंदांत कथितां रचून वाद करण्याचा अभ्यास करावा.

* शुभराय, मारवाड, गेहेर प्रदेशांत तरेलीय कायला इतिदंतांचीं कानांत कुंडलें.
हजारांत पुढे तारी घालण्यांत हें कलेकथ आढे. त्याच्या अनुसरून घेण्याला हें वर्णन केले
आहे. इतर कांयदांत अशा प्रकारचा उल्लेख केले अदखल नाही.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः
काव्यकल्पलतायाः कविशिखावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ
काव्यकल्पलतामंजरीभिधायाः शब्दसिद्धिप्रदाने प्रथमे
वादस्तवको नाम चतुर्थः स्तवकः समाप्तः ॥ ४ ॥

वर्ण्यस्थिति स्तवक ५ वा.

यानंतर वर्ण्य विषय सांगतों. जे मोट मोट्या कविरा-
जांनी महाकाव्ये इत्यादि प्रबंधांत संकलित केले आहेत तेच.

जम—राजा, अमात्य, पुरोहित, राजखिया, राजपुत्र,
सेनापति, देश, गांव, नगर, सरोवर, समुद्र, नद्या, यागा,
अनेक अरण्ये, आश्रम, मसलती, दूत, लढाई, स्वारी,
मृगया, घोडे, हत्ती, सूर्य, आणि चंद्र यांचे उदय, विवाह,
स्त्रीपुरुषांचा विरह, स्वयंवर, सुरा, पुष्पे, जलक्रीडा, सुरत,
इत्यादिकांचे वर्णन करावे.

राजाचे वर्णन करतांना विद्या, नीति, शक्ति, बल
(सैन्य), चोरादिकांचा नाश, भजेचे शिक्षण, भजेचा अनु-
राग, धर्म, काम, आणि अर्थ यांचे योग्य सेवन, त्याचे शत्रू-
वर प्रयाण, लढाईचा प्रसंग, तरवार इत्यादि शस्त्रे, शत्रूचा
पराभव, अरीचा नाश, शत्रूचा पर्वतादिकांवर वास, शत्रूची
नगरी ओस पडणे, राजाचे तेज, ऐश्वर्य-दान-कीर्ति इत्यादि
त्याच्या अंगचे गुण, तसेच त्याचे रूप इत्यादिकांचे वर्णन करावे.

मनुष्याचे जेव्हां वर्णन करावयाचे असेल, तेव्हां त्याच्या
मस्तकापासून एकेका भागाचे वर्णन करण्यास आरंभ करावा

अमात्यांचें वर्णन करतांना त्याची नीति, शास्त्रज्ञान, स्वभावस्थिरता, बुद्धीचें गांभीर्य, शक्ति, त्याचा तरवारच-
हादूरपणा, निर्लोभता, त्याच्यावर लोकांची प्रीति, विवेकी-
पणा इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

मंत्री असावयाचा तो आपल्यावर भक्ति ठेवणारा, उत्सा-
ही, कृतज्ञ, धार्मिक शुद्धआचरणाचा, कर्कशपणारहित कु-
लीन, स्मृति इत्यादि जाणणारा, सत्यभाषणी, विनीत, मो-
ठ्या मनाचा, निर्व्यसनी, क्षुद्रस्वभाव नसलेला, सत्त्वधीर,
प्राज्ञ, शूर व यजमानाचा हुकूम वेळच्यावेळीं अमलांत
आणणारा असा असून सर्व रीतींनीं ज्याची परीक्षा केली आहे,
असा; आपल्याच देशांत ज्याचें घरदार, जन्म वगैरे आहे,
असा; राजाचा, आपला व लोकांचा अर्थ साधणारा, निस्पृही,
शांत, निष्फल भाषण न करणारा, समर्थ, सर्वदर्शनें अव-
लोकन केलेला, हाताखालच्या लोकांला यथायेत्य अधि-
कार देणारा, राजनीति-आत्मज्ञान-व्यापार-उदीम-दंडनीति
इत्यादि विषयांवर विशेष श्रम केलेला; असा पिढीजादा
असून, जातीनें वैश्य अशा प्रकारचा राजानें दिवाण केला
तर राज्यवृद्धिकर असा होईल.

पुरोहितांचें वर्णन करतांना स्मृति, वेद, शुभाशुभनि-
मित्तें (शकुन वगैरे) आपत्तीचा प्रतीकार, दंडनीतिज्ञता,
शुद्धता, धर्मशीलता, कुलीनता इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

राणीचें वर्णन करतांना अनेक कलांत तिची निपुणता,
चातुर्य, लाजाळू स्वभाव, व्रतादिकांचें आचरण, रूपलाव-
ण्य, सौभाग्य, प्रेम, गृंगार, मदन, वेणी, बुवडा, भांग, ल-

लाट, कान, नासिका, गाल, अधरोष्ठ, नेत्राश्रु, कटाक्ष, दंत, मधुर भाषण, कंटाचें माधुर्य, गळा, बाहु, हात, मांड्या, कमर, वळकट्या, रोमावली, हुंगण, पोटज्या, चालण्याची तज्हा, नखें इत्यादिकांचें अनुक्रमानें वर्णन करावें.

राजकुमाराचें वर्णन करतांना शस्त्र, शास्त्र, श्रीमंती, कला, वळ, गुणाचें महत्त्व, उन्नति, बाह्याली, खुरली, राजभक्ति, सुभगपणा इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

सेनापतीच्या वर्णनांत-मोटा उत्साह, स्वामिभक्ति, उत्तम बुद्धि, निर्भयपणा, वाहनें, युद्धशास्त्र व शस्त्रें यांच्यावर विशेष अभ्यास, युद्धांत विजय इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

देशाच्या वर्णनांत-अनेक खनिजपदार्थांच्या खाणी, व्यापाराच्या वस्तू, धान्योत्पत्तीचीं स्थानें, रत्नादिकांच्या खाणी, किल्ले, गांव, लोक इत्यादिकांची दाटी, नद्यांची विपुलता इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

गांवाच्या वर्णनांत धान्य, वेळी, वृक्ष, तळीं, पशूंची पुष्टता, शेतें, मळे, धान्याचे वाफे, गांवढळ स्त्रियांचे साधे विलास इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

नगराच्या वर्णनांत तटबंदी, खंदक, बुरुज, तेशी, लढाईची जागा, मोटं मोटं बंगले, राजमार्ग, सुंदर पाणपोई, बगीचे, वेष्ट्यांची वस्ती इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

सरोवराच्या वर्णनांत कमलें, भ्रमर, उदक, त्यावरच्या लाटा, हत्तींचा त्यांत संचार, हंस, चक्रवाक इत्यादि पक्ष्यां-

चें त्याच्या तीरावर फिरणें, तीरावरची वाग, खिया-वाटसरू इत्यादिकांच्या क्रीडा वगैरेचें वर्णन करावें.

समुद्रांत द्वीप, पर्वत, रत्ने, लाटा, गलबतें, जलजंतु, जग बुडविणें, भागीरथीचा त्याच्याशीं समागम, चंद्रोदयापासून वृद्धि, वडवाग्नीपासून नाश, मेघाला पाणी पुरविणें, इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

नदीच्या वर्णनांत तिचा समुद्राशीं संगम, लाटा, जल, त्यांत क्रीडा करणारे हत्ती, पक्षी, भ्रमर, हंस-चक्रवाकादि पक्षी, तीरावरचे वृक्ष इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

वागेच्या वर्णनांत-तांत फिरण्याचे मार्ग, सर्व प्रकारचीं फळें-पुष्पें-लता-वृक्ष कोकिल-भ्रमर-हंस इत्यादिकांची क्रीडा, लहान लहान तळीं, पांथांचें तेथें वसणें वगैरे वर्णन करावें.

पर्वताच्या वर्णनांत-मेघ, औषधि, धातु, वेळू, किन्नर, पाण्याचे झरे, शिखरें, पायथा, गुहा, रत्ने, अरण्यांतले जीव, डोक्यावरची सपाटी, जवळची भूमि इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

अरण्याच्या वर्णनांत-सर्प, वराह, हत्तीचे यूथ, सिंहादि पंशु, वृक्ष, कावळे, पुवड, कपोत, इत्यादि पक्षी, भिड-भड, दावाग्रि, पर्वत इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

आश्रमांत-अतिथिपूजन, मृगांचा विश्वास, हिंस्र पशूंचा शांतपणा, होमाचा धूर, मुनिवाल्कांचा वेदघोष, मुनिकन्याकांचें झाडांला पाणी घालणें, वल्कलें वाळत असलेले वृक्ष इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

मसलतींत-सेनादि पांच अंगें, प्रभुशक्ति इत्यादि शक्ति-

त्यादि त्यांची उत्तम लक्षणें, त्यांची अतिशय त्वरित व मोराची गति, मंडलांत फिरणें, त्यांच्या तोंडांतून निघणाऱ्या फेंसाचें वर्णन करणें, हें असावें.

हत्तीचें वर्णन करायचें असलें म्हणजे—हजार अथवा असंख्य वीरांशीं युद्ध करण्याचें त्याचें सामर्थ्य, तसाच त्याचा डंचणणा, कानाची चपलता, शत्रूच्या सैन्याचा व्यूह फोडण्याचें सामर्थ्य, त्याच्या गंडस्थळांतील मोठ्यें, व मस्तकावरून वाहणाऱ्या मदावर संचार करणारे भ्रमर, यांचें वर्णन करावें.

वसंतऋतूंत—झोंपाळा, कोकिल, वायु, सूर्याची गति, वृक्षाला नवीन फुटणारे अंकुर, जाईवांचून इतर जातीच्या पुष्पांचा बहर, आंब्याचा मोहोर आणि भ्रमराचा छंकार इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

ग्रीष्मऋतूंत—पाडळी, मोगरी, सूर्याचा ताप, सरोवर, पचाड्याला पडणारा शोप, वावटळें, सजु, पाणपोई, तीवरची अधिकारिणी स्त्री, मृगतृणा, आंबे इत्यादि फलांची पक्वता वगैरेचें वर्णन करावें.

वर्षाऋतूंत—मेघ, मोराचा आनंद, हंसाचें प्रयाण, चिखल, आळवी इत्यादि कंदांची उत्पत्ति, जाई, कलंब, केतकी,

१ हा शब्द मराठींत अगदीं अपरिचित आहे. लढाईच्या वेळीं कौल नीट व्यवस्थेनें लावणें याला संस्कृत भाषेंत व्यूह म्हणतात. व्यूह अनेक प्रकारचे असून त्यांचीं नांवां हीं निरनिराळ्या प्रकारचीं आहेत. चक्रव्यूह वगैरे यांतलेच भेद आहेत.

२ हा शब्द महाराष्ट्र लोकांच्या भषारांतला नाही. उच्चर हिंदुस्थानांत जसें सातान्याकडे ओंधळ्यांच्या लाखांचे पीठ, दही, ताक, गूळ वगैरेचीं घ्यातात, तसेंच जवाचें पीठ अथवा गहू, हरभरे यांचे मिश्रणाचें पीठ काढवून घ्यातात, त्याला सजु म्हणतात. संस्कृतांत याला खजुर म्हणतात. हा शब्द ऋग्वेदांतही आढळतो. भवानी लोक वाडेंत खुशेचीं शांति करणाऱ्याच्या कार्यां याचा फार उपभाग करतात.

झंझावात अथवा सोसाट्यांचा वारा, नद्या; तसेंच शेतकी करणाराचा आनंद इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

शरदृतूंत चंद्राच्या प्रकाशाची स्वच्छता, सूर्याच्या प्रकाशाची स्वच्छता, उदकाची स्वच्छता, अगस्तीचें दर्शन, हंस, बैलांची मस्ती, सप्तपर्ण अथवा सातवीण, कमल, पांढरें आकाश, पिकलेलें धान्य, मोरांचे पंख व त्याचा मद यांची होनि यांचें वर्णन करावें.

हेमंतऋतूंत—दिवसाचा लहानपणा, थंडी, जव, वृण, गर्वा, बर्फ इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

शिशिरऋतूंत—शिरस, भूमारि, कुंद, कमलांचा दाह, मोरांची रति, क्रीडेविषयी उत्कंटा यांचें वर्णन करावें.

सूर्याचें वर्णन करतयाचें असलें ह्यणजे—त्याच्या प्रकाशांत लाली दिसणें, सूर्यकांतमणि, चक्रे, कमल, आणि पथिकांचे नयन यांची त्याच्या ठिकाणीं प्रीति, नक्षत्रें, चंद्र, दिवा, औषधि, घुबड, अंधकार, चोर, कुमुद, आणि जारिणी स्त्रिया यास त्याच्या प्रकाशापासून होणारी पीडा यांचें वर्णन करावें.

चंद्राच्या वर्णनांत—जारिणी स्त्रिया, चक्रवाक, कमलें, स्त्रियांचा मान, विरही जनांची स्थिति, अंधकाराची निवृत्ति, उज्ज्वलता, समुद्र, लोकांचे नेत्र, रात्रिविकासी कमलें, चकोर, चंद्रकांतमणि आणि स्त्रीपुर्वे यांची त्याच्या ठिकाणीं प्रीति यांचें वर्णन करावें.

१ लापल पुस्तकात 'सिलिपक्षमदपात' व लेखी पुस्तकात 'सिलिपक्षमदपातः' असे पाठ आहेत. दोन्हीसाठी अर्थ एकाच दितो.

२ लापल पुस्तकात 'धूमरि' असे आहे. धूमरि अथवा धूमरि होची शब्दांचा बरोबर कोही अर्थ लागत नाही.

३ अतिशय थंडी पडल्याने कमळें जळून जातलें. हे मानिहण आहे.

चिवाहांत-मंगलस्नान, शुभवस्त्रें, अंगावरचे अलंकारे, चयी अर्थात् ऋग्वेद-यजुर्वेद आणि सामवेद यांचा घोष, वेदी स्नानजे दोहलें, संगीतें, नक्षत्रांचें अवलोकन, लाजाहोम, मंगलारती इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

विरहांत-शरीराचा ताप, निश्वास अथवा दुःखाचे सुस्कारे, चिंता, मौन, शरीराची रुग्णता, कमलपानांची शय्या, रात्रीचा मोटेपणा भासतो तो, जाग्रण, शीतल पदार्थ उष्ण वाटणें इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

स्वयंवरांत-शचीरक्षा, मुलीचें रक्षण, मंडपांत स्वयंवराकरितां आलेल्या मंडळीला वसण्याकरतां केलेले मंचक, मंडपाची तयारी, जिचा स्वयंवर व्हावयाचा ती राजकन्या, तिला वरायाला आलेल्या राजांचें रूप, कुल, व चेष्टा यांचें वर्णन इत्यादि असावें.

सुरापानांत-अंगाची विकलता, डेंचा खाणें, अडखळत घोलणें, लज्जा, मानहीनपणा, प्रेमाचें आधिक्य, डोळ्यांची लाली, आणि थम यांचें वर्णन करावें.

पुष्पावचयांत ह्यणजे फुलें वेंचण्याचें वर्णन करण्यांत— फुलें काढणें, आपल्या प्रियाला फुलें देणें व त्याच्याकडे मागणें इत्यादिकांचें वर्णन असावें.

१. येथें दोन्ही पुरतकांत 'मृगालूत' असें आहे, पण त्याचा काही बरोबर अर्थ समजत नाही.

२. छापील पुरतकांत 'स्त्रीमत्त' असा पाठ आहे, पण तो बरोबर येथें लागत नाही.

३. लघांत नवव्यामुलीकडून जुव आणि अरुंधती यांचें अवलोकन करवावें लागतें, हें प्रसिद्ध आहे.

४. याचा अर्थ बरोबर समजत नाही, तरी नवव्यामुलीची रक्षा अथवा रक्षण वतें याची ह्यणजे वेश्या इत्यादी नांवांनीं रुपावयवांचें असावें असें वाटतें.

खियांला मान चढतो, त्याचें वर्णन करण्यांत, गोत्रस्खलन म्हणजे चुकून दुसरेंच नांव तोंडांन येणें, ईर्ष्या, वक्रभाषण, संभ्रम, व आलिंगन इत्यादिकांचें वर्णन असावें.

जलकेलांत-सरोवराच्या पाण्याचा क्षोभ, चक्रवाक, हंस इत्यादि पक्ष्यांचें दूर जाणें, कमलांचा विस्खलितपणा, उदकाचें बिंदु, डोळ्यांची लाली, अंगावरचीं भूपणें, अर्थात् केसरादिकांचें बेलबुटे वगैरे धुवून जाणें इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

गुरतांत-सात्त्विकभाव, सौत्कार, डोळे मिटणें, कमरपट्टा, कांकाणें व पेंजण यांचा शब्द, अधरोष्ठावर दंताचीं क्षतें व उरस्पृशादिकांवर नखांचीं क्षतें इत्यादिकांचें वर्णन करावें.

याप्रमाणें काव्यांत वर्णन करावयाच्या पदार्थांच्या वर्णनाचें हें केवळ दिक्प्रदर्शन मात्र येथें केलें आहे. चैतन्यरूपानें ह्मणजे सूक्ष्मदृष्टीनें याच पदार्थांचें विशेष चिंतन केलें असतां यांचेंच अनंतत्व दिसून येतें. ह्मणजे जितकें जितकें सूक्ष्म विवेचन करावें, तितकें तितकें त्यांत वर्णन करण्यासारखें आहे, असें दिसतें.

असत् ह्मणजे मुळींच नसलेल्या गोष्टीचें वर्णन करणें, खऱ्या असलेल्याचेंही वर्णन न करणें, व जात्यादिकांचा

१. अंगला दरदरून घाम मुटणें, काररें मरणें, तोंडाकडे शब्द व निघणें, नेत्रांत प्रेमाधु निघणें, स्तन-कापित होणें, गळा दाटून येणें, इत्यादि हे साहित्यशास्त्रकारांनीं सात्त्विकभाव होतून वर्णन केलें आहेत. हेवच अतुरागानें वया झालेल्या स्त्रीला मानात्मक अथवा नियतमागमाच्या वेळीं हे भाव उत्पन्न होतात.

२. दंताच्या आंतल्या बाजूला त्रिभुजें टोक लावून, जो आगज निघतो, त्याला सीत्कार प्रणमत हा शब्दकार समगयाच्या वेळीं शिष्य करित असतात.

नियम या तीन रीतींनीं कवींचा समय अर्थात् त्यांची वर्णन करण्याची रीत अथवा मर्यादा तीन प्रकारची आहे.

असत् वस्तूंचें ही वर्णन; जसे—

ज्या पर्वतावर रत्ने वगैरे असतील, त्यावर हंस व अल्पज-
लाशय, आकाशगंगेंत पाणहत्ती इत्यादिकांचें वर्णन, नदींत
कमलादिक, अंधकाराचें मुष्टिप्राहृत्य म्हणजे मुठींत धर-
ण्याची योग्यता, आणि मूचिभेद्यत्व म्हणजे मुयांनीं भेदण्या-
ला योग्यत्व, चंद्राच्या प्रकाशाची अंजलिप्राहृत्य म्हणजे अं-
जळींत घेण्यास योग्य असणें, आणि घागरांत भरून नेण्यास
योग्य असणें, कीर्त्ति-हास्य इत्यादिकांच्या ठिकाणीं शुकत्व
(पांढरेपणा), दुःकीर्त्ति-पातक इत्यादिकांच्या ठिकाणीं का-
ळेपणा, प्रतापाच्या ठिकाणीं रक्तत्व आणि उष्णत्व, क्रोध
आणि प्रीति यांच्या ठिकाणीं लाली, रात्रीं चक्रवाक पक्ष्याच्या
जोडप्यानें भिन्न ठिकाणीं असणें, म्हणजे मादी एकीकडे, आ-
णि नर दुसरीकडे असणें, चकोर पक्ष्यांनीं चंद्रप्रकाशाचें प्रा-
शन करणें इत्यादि गोष्टी वस्तुतः अगदीं असत आहेंत; तरी
कवीनें आपल्या काव्यांत त्यांचें वर्णन करावें.

येथून चार श्लोकांचें कलापक आहे.

खऱ्या गोष्टींचें ही वर्णन न करणें; जसे—

वसंतऋतूंत मालतीपुष्प, चंदनवृक्षाला फल आणि पुष्प
येणें, अशोकवृक्षाला फल येणें, ऋणपक्षांत चंद्रज्योत्स्ना,
व शुक्लपक्षांत अंधकार, कामी पुरुषाचे दांत व कुंदाच्या क-
ळ्या यांच्या ठिकाणीं लाली, वाघंटीच्या फुलांच्या ठिकाणीं
पिवळेपणा, कमलाच्या कळ्या इत्यादिकांच्या ठिकाणीं हिरवे-

निरनिराळ्या बाराही-सूर्यांचें, समुद्रांतून आणि अत्रिकपी-
च्या दृष्टींतून उत्पन्न झालेल्या चंद्रांचें वर्णन करावयाचें असतां,
त्याचें लांडेन शश (ससा) आणि मृग (हरिण). यांचें,
विष्णु शेष मत्स्यकूर्मादि अवतार, नारायण, दामोदर, माधव
इत्यादिकांचें, दानवांचें वर्णन करावयाचें असतां अमुर,
दैत्य आणि दानव-यांचें ऐक्य मानणें इष्ट आहे.

आतां येथून चार श्लोकांनीं कलापक.

दानवं, विप्रचिन्ति, शंभर, नमुचि, पुलोमा इत्यादि, दैत्य-
हिरण्याक्ष, विरोचन, याण, हिरण्यकश्यपु, बलि, प्रज्हाद इ-
त्यादि होत. असुर, वृषपर्वा, बल, वृत्र इत्यादि होत, असें समजावें.

१. पुराणात बारा आदित्य वर्णन केले असून त्यांचीं रूपे व नावे सदित, अर्क इत्यादि
निरनिराळीं आहेत. प्राचीन कवि ते बारा आदित्य आणि आकाशांत तेजस्वी दिसणारा गोल
जो सूर्य तो एकच असें मानतात. मूळ ग्रंथकाराच्या सांगण्याचें ह्मण असें आहे कीं, जरी
ते बारा निरनिराळे आहेत, तरी ते सर्व एक मानून घालावे. अर्थात् त्यांतल्या एकाचें नाव
घेतले, तरी ते सर्व आले असें समजावें इतकाच दिशतो. बस्तुतः त्या बारा आदित्यांचें
अस्तित्व हें केवळ पौराणिक आहे. न्यायिपयी प्रत्यक्ष प्रमाण कोहीच नाही, आणि जरी
ते तसे असले, तरी जगाला प्रकाश करणारा जो आकाशांत तेजोराशि दिसतो, त्याच्याशीं
त्यांचें ऐक्य कसें होऊ शकेल, हें समजण्यात काही मार्ग नाही. तात्पर्य हा कविसमय
दुर्लभच धेऊन घालावे.

२. चंद्राची दृश्ये पुराणात दोन प्रकारची उत्पन्न केली आहे. देवदैत्यांनीं क्षीर-
समुद्राचे मधन केलें तेव्हा त्यातून उत्पन्न झालेला चंद्र एक, व अत्रिकपीच्या नपावें
संजुष्ट होऊन ब्रह्मदेवाचें त्याच्या उजव्यापासून आपला अंशभूत पुत्र दिला तो चंद्र एक. (मि-
शून दोन झाले. हे दोन्ही एकच मानून वर्णन करावें, असा मूळ ग्रंथकाराचा हेतु दिसतो.
बस्तुतः अर्वाचीन साध्याप्रमाणें चंद्र ही उपग्रहाला सैद्धा आहे. राशी जो आपल्या शांतिल
प्रकाशानें लोकांला आनंद देतो, तो चंद्र सूर्याचा उपग्रह असून स्वतः तेजोहीन आहे. तो
सूर्याच्या प्रकाशानें प्रकाशित होतो असें आहे. अर्थात् किंवा समुद्राचा पुत्र कोणी चंद्र
असले, तर तो केवळ पौराणिक जगांतला असें म्हणतें पाहिजे. आपल्याला ह्मणोपर हो-
णाऱ्या चंद्राशीं आणि त्याच्याशीं काहीच संबंध नाही.

३. करपव ऋषीच्या दनु आणि दिति नांवाच्या भिया होत्या. त्यांच्या संतर्भला
अनुक्रमें दानव आणि दैत्य असें म्हणतात. असुर हें त्यांचें सामान्य नांव आहे. सुर म्हणजे
देव, ते नश्वत असे जे ते अमुर असा याचा अर्थ होतो. यावरून दानव आणि दैत्य या दोघा-

स्त्रियांच्या नेत्रकटाक्षांचें वर्णन करतांना त्यांचें शुक्लत्व किंवा
 कृष्णत्व किंवा कृष्णत्वच अथवा शुक्लद्रव्यामता किंवा शुक्ल-
 कृष्णता वर्णन करावी. शिवाच्या मस्तकावरचा चंद्र होऊन
 पुष्कळ काल गेला आहे, तथापि त्याचें बालत्वच वर्णन करावें.
 मदन मूर्तिमान् किंवा देहरहितही वर्णन करावा. देव आणि
 देवी यांची स्थिति जाणावी, नायिका व नायक यांचा क्रम
 जाणावा. सर्व जीवांचे स्वभाव व देश आणि काल यांची
 व्यवस्था जाणून कवींनीं आपल्या काव्यांत त्यांचें त्यांचें वर्ण-
 न करावें.

या वरच्या भागांत सांगितलेले पदार्थ व वर्ण्य वस्तूंचे इतर विशेष
 प्रकार यासंबंधीं कविसमयाचीं उदाहरणें मी केलेल्या काव्यकल्प-
 लतापरिमल नांवाच्या ग्रंथावरून जाणावीं.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचि-
 तायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्र-
 भाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायाः वर्ण्यस्थिति-
 नाम पंचमः स्तवकः समाप्तश्चायं छंदःसिद्धिप्रतानः ।

छंदःसिद्धि नामक पहिला प्रतान समाप्त.

भाटी ते नांव आतां येते. मदीं मूळ मंडकपादीं देवदर आणि देवदर पावून निरादे आतां
 त्याच्यांतून मंडकपादे हे वृक्षमुळादे त्यांचे असुर राखणे घेऊन कलें आहे. वृक्षादे हे दिनि
 व दनु यांच्या मंत्रांनीं वधून हे पुष्पावलिज आहे.

१. पाश्चात्त ईश्वर अथवाच पंच वर्तन मंडकपा दुगात एक मंड केला आहे
 असे उपाय दिशते.

इत्यादीं समानार्थ आहे, मत्वर्थ इन्, अण्, इक इत्यादिही होत; यागसून केवळ मत्वर्थकच असें समजूं नये; तर मत्वर्थाचा व्यभिचार नसल्यामुळे मतुनेही ग्रहण करणें. मुळांत 'आदि' शब्द घेतला आहे, त्यावरून पा इत्यादिकांही ग्रहण करायें. 'तद्वान्' जे असतील, त्यांचें तें जाय' हें याचा पुढेही अन्वय करावा.

आतां यांचीं क्रमां उदाहरणें सांगतों.

भूनेता, भूपति, भूभुक्, भूपाल, भूधन तसाच मां न् इत्यादि कवींच्या रूढीप्रमाणें उदाहरणावली जाणावी.

मुळांत 'इति' शब्द आहे, तो प्रकारार्थक आहे, लणून मुळांत न सांगितलेले जे भूप इत्यादि शब्द तेही प्यावे. (कवींची रूढी) अर्थात् परंपरेनें आलेली प्रसिद्धितला अनुसरूनच शब्द प्यावे. तिथें अतिक्रमण करून घेऊं नये. जसें 'कपाली' इत्यादि शब्दांच्या टिकाणीं स्वस्वामि-भावसंबंध आहे, तरी कपाली शब्द मत्वर्थायांतच अन्तर्भूत होतो. पण यावरून कपालपालः कपालधनः कपालभुपः कपालनेता कपालपतिः इत्यादि शब्द कवितेत योजूं नयेत. कारण कवींची रूढी तशी नाही.

आतां जन्यजनकभावसंबंधाविषयीं सांगतों, जसें—

जन्य अर्थात् कार्यवाचक शब्दांहून पुढें-विधानृ, कर, मृ, कृत्, कर्तृ, सृष्ट, सृष्ट, जनक इत्यादि शब्द व जनकाहून योनिज, जनि, भू, संभव, रुह, सूति हे शब्द व अणादि प्रत्ययांत. हे त्यांचे ह्यणजे जनकांचे किंवा कारणांचे नामवाचक शब्द होतात.

जसें विश्वविधाता, विश्वकरः, विश्वसृः, विश्वकृत्, विश्वकर्ता, विश्वसृष्टी, विश्वसृष्ट, विश्वजनकः इत्यादि. या शब्दांत विश्व हें जन्य अथवा कार्य असून, त्याच्या पुढें वर सांगितलेले शब्द आले आहेत. त्या हा कर्ता असून विश्व हें त्याचें कार्य असल्याची रूढि ह्यणजे कविप्र-
आहे. लणून वरील सर्व ब्रह्मदेवाचीं नांवें होत. मुळांत

‘मुख्य’ शब्द आहे, तो आदि शब्दाच्या अर्थी योजलेला आहे. त्यावरून विश्वकारक इत्यादि दुसरींही उदाहरणें घ्यावीं; तथापि तीं कवींच्या रूढींतलींच घ्यावीं. इतर घेऊं नयेत. उदाहरणार्थ चित्ता-न्याला ‘चित्रकृत्’ क्षणतात, क्षणून त्याला ‘चित्रसू’ क्षणूं नये. कारण तो चित्रें प्रसयत नाही. क्षणून कवींनीं रूढीही तशी नाही. वर जसे कार्यवाचक शब्दांत पुढें आलेले विधातृ इत्यादि शब्द योजून दाखविले, तसे कारणवाचक शब्दांहून पुढें वर सांगितलेले शब्द अर्थात् आत्मयोनिः, आत्मजः, आत्मजनिः, आत्मभूः, आत्मसंभवः, आत्मरुहः, आत्मसूतिः, हीं सर्व नामें ब्रह्मदेवाचीं वाचक होत. कारण ब्रह्मदेव आपल्यापासूनच आपण उत्पन्न झाल्याची प्रसिद्धि आहे. अर्थात् आत्मा हेंच त्याचें कारण क्षणून त्या शब्दापुढें योनि इत्यादिक शब्द येऊन जीं नांवें सिद्ध झालीं, तीं त्यांचीं वाचक. ‘अण्’ इत्यादि हे प्रत्यय तादितार्थ आहेत. अपत्यार्थी झालेला अण् प्रत्यय त्याचा वाचक होतो. जसें—भृगूचें अपत्य (मूल अथवा संतति) तो भार्गव, दितोचें अपत्य तो दैत्य, वत्सकपीचें अपत्य वात्स्यायन इत्यादि. येथें ही भार्गव इत्यादि शब्दांचे भृगु इत्यादि हे जनक होत, अशी कविप्रसिद्धि आहे. हेही शब्द कविरूढीप्रमाणेंच योजले पाहिजेत. कारण ‘आत्मयोनि’ असें नांव केलें आहे, क्षणून ‘आत्मजनक’ अथवा ‘आत्मकारक’ अशीं योजूं नयेत.

आतां धार्यधारकभावसंबंधाविषयीं सांगतो; जसें—

धार्य शब्दाहून—ध्वज, अख, पाणि, अंक, मौलि, भृत्, मंडण हे अथवा याच्यासारख्या अर्थांचे दुसरे शब्द व धर, भर्तृ, मालिन्, व मत्वर्थक, आणि शालिन्, शेखर, व यांच्याच सारखे दुसरे धारकाचे अर्थात् तें धरणाज्याचे वाचक होत.

जसें— वृषध्वजः, शूलाखः, पिनाकपाणिः, वृषांकः, चंद्रमौलिः, शूलभृत्, शशिमंडणः व यांच्याच सारख्याच अर्थांचे—वृषकेतनः, शूला-

१ पिनाक हें महादेवाच्या धनुशाचें नांव पिनाकम् मारते (धारयति) इति पिनाक-मानी असा पाशा विषय होतो.

गुणः, वृषलक्ष्मा, चंद्रशेखरः, चंद्रभुरगः, चंद्राभरणः इत्यादि शब्द व्याचिंत्यते. तत्रैव गंगाधरः, पिनाकभर्ता, पिनाकमाली, शूली, पिनाकशाली, अशिशेखरः इत्यादि हेही काव्यरूपाप्रमाणेन व्याचिंत्यते. यादृक् धार्यधारक संबंध असनाही सर्व ध्वजादिकांच्या अर्थान्नि धार्यधारक जे शब्द ते योजता येतील, असे समजून नये. 'वृषध्वज' या शब्दाप्रमाणेच 'शूलध्वज', किंवा 'शूलाख' याप्रमाणे 'चंद्राख'; 'पिनाकपाणि' प्रमाणे 'अहिपाणि'; 'वृषांक' याप्रमाणे 'चंद्रांक'; 'चंद्रमौलि', प्रमाणे 'गंगामौलि'; 'शशिमंलग' याप्रमाणे 'चंद्रमंलग'; 'गंगाधर' याप्रमाणे 'चंद्रधर'; 'पिनाकभर्ता' याप्रमाणे 'चंद्रभर्ता'; 'पिनाकमाली' याप्रमाणे 'सर्पमाली'; किंवा 'शूली' याप्रमाणे 'शूलवान्'; 'शूलशाली' याप्रमाणे 'चंद्रशाली'; 'चंद्रशेखर' याप्रमाणे 'गंगाशेखर', असे शब्द होत नाहीत.

भोज्यभोजकसंबंधाविषयी सांगतां; जसे —

भोज्य ह्यगजे भक्ष्य, तदायक शब्दाद्भूत पुढें—भुज् लिङ् पाथिन् अंध व्रत पा आश अशनां इत्यादि शब्द असले ह्यगजे ते भोक्त्यांचे वाचक अथवा त्यांचीं नांवें होतात.

जसे—अमृतभुजः अमृतलिङ् अमृतपाथिनः अमृतांधसः य अमृतप्रजाः अमृतपाः अमृताशाः अमृताशनाः इत्यादि. 'अमृत' हे भक्ष्याचें नांव, त्याच्यापुढें मुळांत सांगितलेले भुज् इत्यादि शब्द आल्यामुळे हे शब्द अमृतभोजन करणारे जे देव, त्यांचे वाचक झाले. देव अमृत खाणारे आहेत, अशी रुढि आहे.

मुळांत 'प्रमुख' शब्द आहे, तो तत्समानार्थक दुसरे शब्द घेण्याकरतांच आहे. हेही शब्द काव्यसंग्रहायाप्रमाणेच घेतले पाहिजेत, नाही

१ शूल (एक आयुध) उग्ररूप आहे, ती शूली असा विग्रह होत अमुन. हा शब्द कृत्र पदपर्याप्त झाला आहे.

२ 'वृषध्वज' याप्रमाणे 'शूलध्वज' का होऊ नये, याविषयी सूक्ष्म विचार केला पाहिजे. वृष म्हणजे बैल अर्थ होतो, तो शंकराच्या चक्रावर आहे, अमुन त्याला वृषध्वज असे ध्वजतात. वृष शूल हे त्याचे आयुध आहे व तो त्याच्या धारणही करीत आहे, तरी तो त्याच्या ध्वज नव्हे. याप्रमाणेच 'चंद्राख' असे न होण्याचें कारण चंद्राला शिंद धारण करितो, तरी तो त्याचें भक्ष्य नव्हे, अमुन 'शूलध्वज' इत्यादि शब्द योजून नयेत. असा भावार्थ.

तर 'जसा 'अमृतभुजः' हा नामवाचक शब्द झाला, तसा 'अमृतवल्लभः' हा होणार नाही.

पतिपत्नीभावसंबंधाविपर्यां सांगतो; जसे—

पतीच्या (अर्थात् त्या स्त्रीला वरणाराच्याच्या) नांवापुढे कांता, दयिता, वधू, प्रणयिनी, प्रिया, अंगना, व यासारखे दुसरे शब्द पुढे असतां, ते त्या स्त्रीचे वाचक होतात. व पत्नीच्या नांवापुढे—प्राणप्रिय, वर, रमण, प्राणेश्वर, ईश, व यांच्या सारख्याच अर्थाचे दुसरे शब्द पतीचे वाचक होतात.

जसे—शिवकांता, शिवदयिता, शिववधू, शिवप्रणयिनी, शिवप्रिया, शिवांगना इत्यादि. गौरी हिचा पति शिव असल्याची कविप्रसिद्धि आहे, झगून हे शब्द तिचे वाचक होतात. समानार्थक असल्यावरून रमण, वल्लभ इत्यादि शब्दही प्यावे, य त्यांवरून शिववल्लभः शिवरमणः अशीं नांवे घेतलीं, तर तीं अयोग्य होणार नाहीत. येथेही रुढीचे अतिक्रमण करतां कामा नये. जसे 'शिवकांता' हा शब्द होतो तसाच 'शिवपरिग्रह' हा शब्द होईन असे समजूं नये. याप्रमाणेंच पत्नीवाचक शब्दांहून, मुळांत सांगितलेले प्रणयी इत्यादि शब्द पुढे असतां—गौरीप्रणयी, गौरीप्रियः, गौरीवरः, गौरीरमणः, गौरीप्राणेश्वरः, गौरीशः इत्यादि शब्द शंकराचे वाचक होतात. गौरी ही शिवाची स्त्री अशी प्रसिद्धि आहे. त्यांच्याच सारखे गौरीपतिः, गौरीधवः इत्यादि शब्दही प्यावे; तथापि ते कविरुढीप्रमाणेंच घेतले पाहिजेत. कारण जमा 'गौरीवर' शब्द होतो, तसा 'गंगोवर' हा व्हावयाचा नाही.

१ 'कांता आणि परिग्रह' हे दोन्ही शब्द सारख्याच अर्थाचे आहेत, तेव्हा 'शिवकांता' शब्दाप्रमाणे शिवपरिग्रह' असा शब्द घेतला, तर दुसरा काहीं शोध घेत नाही. प्राचीन कवींनी तसा कांठे योजला नाही, हाच काय तो दोष.

२ मगा ही शिमची विवाहित स्त्री असल्याचे पुष्टागती कोठें आढळत नाही. तरी कवींनी तिच्या शिवाची स्त्री कल्पून, गौरीच्या आणि तिच्या शवतीमनसाचे मजेदार वर्णन केलेले आढळते. तथापि तो शिव हा गंगेचा पति अशी कविप्रसिद्धि नाही. म्हणून 'गंगोवर' असे स्थान नसू देता येत नाही.

आतां सखिसंबंधाविपर्यीं सांगतो; जसें—

सखिवाचक शब्दाहून पुढें-सखि किंवा त्यांचे समानार्थक शब्द आले असतां, तो ज्याचा सखा आहे, त्याचे वाचक होतात.

जसें—श्रीकंठाचा (शिवाचा) सखा झणजे मित्र तो 'श्रीकंठसख' अर्थात् कुवेर, हा शिवाचा मित्र असल्याची कविप्रसिद्धि आहे. याप्रमाणेंच 'मधु' झणजे वसंतकृतु त्याचा सखा झणजे मित्र तो 'मधुसख' अर्थात् काम; याप्रमाणेंच 'सुहृत्', 'मित्र' इत्यादि शब्द लावून 'श्रीकंठसुहृत्' किंवा 'श्रीकंठमित्र' इत्यादि शब्द, कुवेराचे वाचक करता येतात. येथेही कविरूढीकडे लक्ष दिलें पाहिजे. कारण 'श्रीकंठसख' असें कुवेराला नांव दिलें, झणून तसेंच 'धनदसख' हें शंकराला नांव देतां येणार नाहीं.

आतां वाह्यवाहकसंबंधाविपर्यीं सांगतो; जसें—

वाह्यवाचक शब्दाहून पुढें-यान, आसन किंवा याच अर्थाचे दुसरे शब्द योजले असतां, नामवाचक शब्द, तें ज्याचें नांव असेल त्याचे वाचक होतात.

जसें—वृषयानः, वृषासनः इत्यादि वृष झणजे बैल (नंदी), तें शिवाचें वाहन असल्याची प्रसिद्धि आहे, झणून हीं शंकराचीं नांवें होत. याचप्रमाणें वृषगामी, वृषवाहन इत्यादि शब्दही घ्यावे. यांतही रूढीला धरून वागलेंच पाहिजे. जसा 'नरवाहन' शब्द कुवेराचा वाचक होतो, तसे 'नरगामी' अथवा 'नरयान' हे शब्द कुवेराकडे लावतां येणार नाहीत.

ज्ञातेयसंबंधाविपर्यीं सांगतो; जसें—

ज्ञाति (नातें असलेला) वाचक शब्दाहून, पुढें स्वसृ, दु-

हितृ, आत्मज, अग्रज, अवरज व यांसारखेच दुसरे शब्द, ते ज्याचे नाते असेल, त्याचे वाचक होतात.

जसे—यमस्वसा हे यमुनेचे नांव होतें; कारण यमुना ही यमाची बहीण असल्याची कविप्रसिद्धि आहे. कारण याप्रमाणेंच हिमवद्बहिता हा शब्द गौरीचा, चंद्रात्मज हा बुधाचा, गदामज हा कृष्णाचा, व इंद्रावरज हा विष्णूचा वाचक होतो. कारण तीं तीं त्यांचीं नातीं, कवींच्या रुढींतलीं आहेत. यांसारखेच सोदर, सगर्भ्य इत्यादि शब्दही घ्यावेत. कार्तिंदीसोदर असें यमाला नांव देतां येईल. यमुनाभ्राता असेंही क्षणतां येईल. येथेही कविरुढीला मान दिलाच पाहिजे. यमुनेला 'यमस्वसा' ह्याप्रमाणें तिला 'शनिस्वसा' असें क्षणतां येणार नाही.

आतां आश्रयाश्रयिभावसंबंध दाखवितों; जसे—

आश्रय (निवास) तद्वाचक शब्दांमून, पुढें सदनांचीं नांवें, तसेंच सदन इत्यादि शब्द, त्यांत राहणारांचे वाचक होतात.

जसे—शुसदनाः, शुसद्धानः इत्यादि; शु हा शब्द स्वर्गाचा वाचक आहे; तेथे राहणारे क्षणून शुसदन म्हणजे देव स्वर्गांत राहतात, ही प्रसिद्धि आहे. याप्रमाणेंच दिव्यकंसः, युवसतयः, दिवाशयः, शुसदः, शुनिवासिनः, शुशयाः हे शब्द देवांचीं नांवें होतात. या ठिकाणींही रुढि मानलीच पाहिजे. देवांला 'शुसद्धानः' क्षणतां येईल क्षणून मनुष्यांला 'भूमिसद्धानः' असे क्षणतां येणार नाही.

१ यम, यमुना आणि शनि तिन्ही गुरूंचीं अपत्यें असल्याची प्रसिद्धि आहे. तीवळून 'यमस्वसा' म्हणजे आणि 'शनिस्वसा' म्हणून नव्हे, ते का असें कोणी म्हणेल, तर त्याला कारण द्या. कंस की, 'यमस्वसा' या शब्दाचा धावीन धावकारांनीं जसा उपयोग केला आहे, तसा 'शनिस्वसा' शब्दाचा उपयोग केल्याचें कोर्टें दिसून येत नाही इतकेंच.

२ योतला दिव शब्द अकरातही होतो.

आतां बध्यवधकसंबंध सांगतो; जसे—

बध्यवाचक शब्दाहून, पुढें भित्, जित्, यातो, द्वेपी, ध्रुक्, ध्वंसी, शासन, आणि विपक्ष हे व अंतक, अरिसूदन, दर्पच्छिद्, दमन, दारी, मथन इत्यादि शब्द असतां, ते वधकाचे वाचक होतात.

जसें—पुरभित्, पुरजित्, पुरयातो, पुरद्वेपी, पुरध्रुक्, पुरध्वंसी, पुरशासनः, पुरविपक्षः, पुरांतकारी, पुरसूदनः, पुरदर्पच्छिद्, पुरदमनः, पुरदारी, पुरमथनः इत्यादि. शिवानें पुराचा अर्थात् त्रिपुराचा नाश केला आहे, तेव्हां पुर हें बध्य अमून, शिव त्याचा (वातक) भग्नत्वाची प्रमिद्धि आहे. ह्मणून पूर्वोक्त शब्द शिवाचे वाचक होतात. याप्रमाणेंच पुरनिर्दत्ता, पुरकोतुः, पुरहः, पुरांतकः, पुरंजयः, हेही त्याचे वाचक होतात. मुळांत 'बध्य' अने शब्दले आहे, यावरून त्याला मारलेलेच असले पाहिजे असें नाही. मारण्याला योग्य अवता, तरी चालतें; उदाहरणार्थ—कालियमर्दन, कालियारि, कालियनाशन इत्यादि शब्द त्रिपुर्णा नांवें होतात. येथेही कथिमर्दायाला अनुसरलेच पाहिजे. कालियदमन या शब्दाप्रमाणें कालियचातो असें शब्दले तर ते योग्य होणार नाही.

याप्रमाणें—स्वस्वामिभाव, जन्यजनकभाव, धार्यधारकभाव, भोज्य-भोजकभाव, पतिपत्नीभाव, सखिभाव, वगळवाहकभाव, ज्ञानृज्ञानेयभान, आश्रयाश्रयिभाव, आणि बध्यवधकभाव असे दहा प्रकारचे संबंधाचे भेद सांगितले. आतां हे भेद जसे भिन्नभिन्न द्रव्याच्या आश्रयाचे होतात, असें वर दाखविले. तसेंच आतां ते एका द्रव्याचा आश्रय करूनही होतात, असें दाखविण्याकरितां सांगतो.

संबंध हाही विवक्षेनेच होत असतो. ह्मणून एकाही संबंधी पदाहून पुढें पूर्वी दाखविलेले जे संबंधी शब्द, ते ज्ञात्यांनीं यथोचित रीतीनें योजावे.

१. कालिय नावाच्या सर्पाला विष्णुने (कृष्णाने) दार मारले वमून, तो त्याला मारण्याला योग्य होता. इतकेंच येथें समजावाचें.

संबंधी पद अर्थात् 'वृष' इत्यादि दुसऱ्या संबंधाने वाहनादि शब्द असें समजावें.

हेंच सांगतो.

बाह्यवाहकभावसंबंधाची विवक्षा असता, वृषवाहन असें शंकराला ह्मणावें. तेंच धार्यधारकसंबंध असतांही वृषांक म्हणावें. स्वस्वामिभावसंबंधविवक्षा असता, त्यालाच वृषपति म्हणावें. याप्रमाणेंच धार्यधारकसंबंधाची विवक्षा असता, जसें रवीला अंशुमाली म्हणावें. तसेंच स्वस्वामिभावसंबंध असतां अंशुमान् म्हणावें. तसेंच वध्यवधकभावसंबंधाची विवक्षा असता, मोराला जसें अहिरिपु ह्मणावें, तसेंच भोज्यभोजक संबंधाची विवक्षा असता, अहिभुक् असें ह्मणावें.

यावरून असें सिद्ध होते कीं, ज्या वेळीं जसल्या संबंधाची कवीला विवक्षा असेल, त्यावेळीं त्या संबंधाचा ज्यांत अर्थ निघेल, असेच शब्द योजावे. उदाहरणाकरितां दिलेल्या नांवांची व्युत्पत्ति संबंधावर अवलंबून आहे असें समजावें.

याप्रमाणें संबंधनिबंधनांत अर्थात् संबंधाच्या तंत्रानें असणारी व्युत्पत्ति सांगून आतां दुसरी व्युत्पत्ति सांगतो.

जें चिन्ह विशेषण व्यक्त असेल त्यानें चिन्हित असा ज्ञातीचा अभिप्रायदर्शकही शब्द व्यक्तीचा वाचक होतो. जसें, अगस्तिनिवासा दिशेला दक्षिणदिशा म्हणतान.

अगस्तिनांवाचा प्रसिद्ध ऋषि याचा निवास निच्या ठिकाणीं आहे, ती 'अगस्तिनिवासा.' अगस्ति ऋषि दक्षिणेस राहतो, हें प्रसिद्ध आहे. ते एक विशेष चिन्ह असल्यावरून दक्षिण दिशेला 'अगस्तिनिवासा' हें नांव देतात. यांत जातिवाचक शब्द दक्षिणदिशारूपव्यक्तीचा वाचक होतो. त्याप्रमाणें— 'सप्तर्षिपुता' हिम् 'क्षणजे उत्तर

इत्यादि शब्द यौगिक आहेत, असे समजावे. गीर्वाण इत्यादि शब्द प-
हिल्या किंवा दुसऱ्या कोणत्याच पदांत पर्यायाचा बदल केलेला सं-
हन करीत नोंदता, म्हणून त्यांना मिश्र म्हणार्हे. मिश्र म्हणजे केवळ
योग अथवा रूढि यांनी सिद्ध झालेले नसून त्यांच्या सिद्धीला दोहों-
चीही अपेक्षा आहे. याप्रमाणेच कृतांत, दशरथ इत्यादि शब्द मिश्र
आहेत असे समजावे.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचिता-
याः काव्यकल्पलतायाः कविशिभावृत्तेः महाराष्ट्रभाषा-
विवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां शब्दसिद्धिप्रदाने
द्वितीयतरौ यौगिकमिश्राख्यः प्रथमस्तवकः समाप्तः ॥

१. योग म्हणजे शास्त्राप्रमाणानुसारचे नियम, न्यायपूर्ण सिद्ध होतात ते यौगिक; असा
यौगिक शब्दाचा अर्थ इतर अनेक ठिकाणी केल्याचे आढळते. पण सूत्र ग्रंथाचा टीकाकार
अमर यांनी यौगात् अन्वयान् असे म्हटले आहे. अन्वय शब्दाने शास्त्राचेही परण
करता येते.

२. उदाहरणार्थ गीर्वाण शब्दच द्या. गीर्वाण हे रूप व्याकरणशास्त्राने सिद्ध झाले आहे.
पण शब्द देवाणांचे वाचक होण्याला कारण काढी आहे.

यौगिकनाममालास्तवक २.

आतां योगार्हं नावें सांगतो.

यौगिक शब्द जे संक्षेप आणि विस्तार यांचा हेतु होतात, त्यांचा योग होण्याला योग्य अर्थात् योगार्ह अशीं कित्येक नावें सांगतो. जसे,—

स्वर्गाविपर्या—सुर+गेहानि=सुरगेहानि. ए० व० सुरगेहम्.
देवाविपर्या—द्यु+सदः=द्युसदः. द्युसदः.

आदिशब्दावरून—त्रिदश+गेहानि=त्रिदशगेहानि" एकवचन त्रिदशगेहम्.

नाक+सदः=नाकसदः एकवचन नाकसद.

स्वाहा+सुधा=स्वाहासुधा.

स्वधा+सुधा=स्वधासुधा.

१ येवें मुळांत ग्रंथकारानें दोन श्लोकांत नियम सांगितले आहेत, पण त्याचा उपयोग मूल ग्रंथ लावणारासच होणार असून आम्हीं त्यात सांगितल्याप्रमाणें उदाहरणें वर दिलीं असल्यामुळे त्यांचा त्यांचा काहीं उपयोग नाही. म्हणून वर त्यांचें आयात दिलें नाही. तथापि त्यांचा येथें समज करिता. उद्देश सांगणारा शब्द सप्तम्यंत असून, तो येथें पूर्वी योजला आहे. पहिलें पद पंचम्यंत व दुसरें पद प्रथमात योजिलें आहे. दोन्ही मिलून एकच शब्द आहे असे समजावें. एकवचन लावले तर एकवचनी होईल, बहुवचन लावले तर बहुवचनी होतील. 'मुख्य आणि आदि' या शब्दावरून त्याच्यासारखे दुसरे शब्द घ्यावे. उदाहरणार्थ (मुळांतलें बाबप) "स्वर्गे सुरेभ्यो गेहानि इवे सुभ्य सदाश्च" यात 'स्वर्गे' हा उद्देशवाचक शब्द असून तो सप्तम्यंत आहे. 'सुरेभ्यो' हे प्रथमपद असून पंचम्यंत आहे. 'गेहानि' हे उत्तरपद असून प्रथमात आहे. 'देवे' हा सप्तम्यंत उद्देशवाचक शब्द आहे. 'सुभ्य' हे प्रथमपद पंचम्यंत आहे. 'सदा' हे उत्तरपद बहुवचनानांत असून पुढें 'आदि' हा शब्द आहे. आता यावरून सुरगेहानि व द्युसद असे शब्द सिद्ध होतात. हे बहुवचनांत आहेत. हेच एकवचनी पाहिजे असले, तर सुरगेहं व द्युसद् असे होईल. आदिशब्दानें अमरगेहं अथवा दिविसद् अथवा शब्द घेतां येतील असे समजावें.

निशा + मणि = निशामणिः अथवा

निशा + कर = निशाकरः

दंशविपर्यायं - सहस्र + नेत्र = सहस्रनेत्रः -

शत + क्रतु = शतक्रतुः

वज्र + पाणि = वज्रपाणिः. प्रमुखशब्दानं वज्रधरः

इत्यादि.

केशव + अग्रज = केशवाग्रजः

त्रिदिव + ईश = त्रिदिवेशः

स्वःपुरी + पति = स्वःपुरीपतिः

सुधर्मा + पति = सुधर्मापतिः

सुर + पति = सुरपतिः

पौलोमी + पति = पौलोमीपतिः

पूर्वदिश + पति = पूर्वदिक्पतिः

अप्सरसः + पति = अप्सरसः

पतिः

जंभ + अराति = जंभारातिः

पाक + शासन = पाकशासनः

बल + भिद् = बलभित्.

वृत्र + अरि = वृत्रारिः

पुलोमन् + प्र = पुलोमप्रः

नमुचि + हस् = नमुचिहा

अद्रि + शासन = अद्रिशासनः

जयन्त + जनक = जयन्तजनकः किंवा जयन्तपिता इत्यादि.

{ यान्त्रिक पतिशब्दाबलं स्या-
सारणे दुसरे शब्द लावले तरी
चालतात. व शब्द प्रकारचं य-
ज्ञपति इत्यादि दुसरे शब्दही
ध्यावे.

अग्नीविपर्या—धूम+ध्वज=धूमध्वजः

हव्य+भुज=हव्यभुक्

हविस्+भुज=हविर्भुक्

हुत+भुज=हुतभुक्. आदिशब्दाने यज्ञ+भुज्=यज्ञ-
भुक् इत्यादि.

सप्त+ज्वाला=सप्तज्वालः

सप्त+अर्विस्=सप्तार्विः

मंत्र+जिह्वा=मंत्रजिह्वः इत्यादि.

स्व+वह्मभः=स्ववह्मभः

और्व (वडवानल) याविपर्या—वडवा+वन्हि=वडवाव-
न्हिः अथवा वडवाम्नि.

यमाविपर्या—दंड+अस्त्र=दंडास्त्रः दंड+आयुध=दंडायुधः
इत्यादि.

महिष+ध्वज=महिषध्वजः. आदि शब्दाने महिष+वा-
हन=महिषवाहनः इ०.

कालिंदी+सोदर=कालिंदीसोदरः

धूमोर्णा+प्रिय=धूमोर्णाप्रियः

दक्षिणाशा+पति=दक्षिणाशापतिः

प्रेत+पति=प्रेतपतिः

पितृ+पति=पितृपतिः

सूर्य+अंगज=सूर्यांगजः

राक्षसाविपर्या—रजनी+चर=रजनीचरः

निकृपा+सूत=निकृपासूतः

क्रव्य + भुक् = क्रव्यभुक्. अथवा क्रव्यादः

वरुणाविपर्या—यादस् + पति = यादःपतिः

जल + पति = जलपतिः

पाश + अस्त्र = पाशास्त्रः, अथवा पाशायुधः इत्यादि.

वायूविपर्या—नित्य + गति = नित्यगतिः अथवा सदा + गति =
सदागतिः

आशु + ग = आशुगः

आशु + गति = आशुगतिः

कुबेराविपर्या—शर्व + सख = शर्वसखः, शर्वभिन्नः इ०.

नलकूबर + जनक = नलकूबरजनकः अ० नलकूबरपिता.

निधान + स्वामिन् = निधानस्वामी

यक्ष + राज = यक्षराज्

किन्नर = अधीश = किन्नराधीशः

धन + पति = धनपतिः

अलका + पति = अलकापतिः

चैत्ररथ + पति = चैत्ररथपतिः

पुष्पक + पति = पुष्पकपतिः

शिवाविपर्या—त्रि + नेत्र = त्रिनेत्रः

एक + अक्षि = एकाक्षः

भाल + दृश् = भालदृक्

वृष + ध्वज = वृषध्वजः

वृषभ + ध्वज = वृषभध्वजः-

दिक् + वासस् = दिग्वासाः

श्याम + कंठ = श्यामकंठः

काल + कंठ = कालकंठः

पुर + अरि = पुरारिः

गज + अरि = गजारिः

पूपन् + अराति = पूपारातिः

अंधक + अंतक = अंधकांतकः

काम + अरि = कामारिः

मख + नाशन = मखनाशनः

पशु + पति = पशुपतिः

गण + नाथ = गणनाथः

भूत + ईश = भूतेशः

गौरी + पति = गौरीपतिः

शूल + धर = शूलधरः

खट्वाग + धरिन् = खट्वांगधारी

गंगा + धर = गंगाधरः

भुजग + भूषण = भुजगभूषणः

इंदु + शेखर = इंदुशेखरः

पिनाक + पाणि = पिनाकपाणिः

कपाल + भृत् = कपालभृत्

कपर्द + धृक् = कपर्दधृक् अथवा कपर्दी

गौरीविपर्यीं-महिष+मर्दिनी=महिषमर्दिनी अथवा म-
हिषासुरमर्दिनी.

शुभ+नाशिनी=शुभनाशिनी.

निशुभ+मथिनी=निशुभमथिनी.

भव+प्रिया=भवप्रिया.

मेना+सुता=मेनासुता.

हिमाद्रि+कन्या=हिमाद्रिकन्या.

अद्रि+जा=अद्रिजा.

गणपतीविपर्यीं-गण+ईश=गणेशः

विघ्न+ईश=विघ्नेशः अथवा विघ्ननाथकः

एक+दंत=एकदंतः .

मूपक+वाहन=मूपकवाहनः

गज+वदन=गजवदनः

स्कन्दाविपर्यीं-शिखिन्+ध्वज=शिखिध्वजः

शक्ति+पाणि=शक्तिपाणिः किंवा शक्तिहस्तः इ०

शर+जन्मन्=शरजन्मा

अग्नि+भू=अग्निभूः

क्रौंच+द्विप्=क्रौंचद्विद्, अथवा क्रौंचाद्रिद्विद्

तारक+अराति=तारकारातिः

गंगा+सुत=गंगामुतः

उमा+तनय=उमाननयः

रुत्तिका+पुत्र=रुत्तिकापुत्रः

पद्+मुख=पद्मुखः

ब्रह्मदेवाविपर्यी—आत्मन्+भूः=आत्मभूः

पद्म+ज=पद्मजः

नाभि+जन्मन्=नाभिजन्मा

सरोज+आसन=सरोजासनः

हंस+वाहन=हंसवाहनः

सरस्वतीविपर्यी—ब्रह्मन्+नन्दिनी=ब्रह्मनन्दिनी.

वाच्+देवता=वाग्देवता.

विष्णुविपर्यी—श्री+पति=श्रीपतिः

श्री+ईश=श्रीशः

अब्धि+शयन=अब्धिशयनः अ० अब्धिशायी.

इन्द्र+अवरज=इन्द्रावरजः

वैनतेय+वाहन=वैनतेयवाहनः अ० गरुडवाहनः

दैत्य+अरि=दैत्यारिः

पुराण+पुरुष=पुराणपुरुषः

यज्ञ+पुरुष=यज्ञपुरुषः

शार्ङ्ग+धर=शार्ङ्गधरः

चक्र+भृत्=चक्रभृत्

गदा+आयुध=गदायुधः

शंख+हस्त=शंखहस्तः

श्रीवत्स+लाञ्छन=श्रीवत्सलाञ्छनः

तादर्थ्य+ध्वज=तादर्थ्यध्वजः

देवकी+पुत्र=देवकीपुत्रः

चतुर्+भुज=चतुर्भुजः

गोप+पतिः=गोपपतिः अ० गोपप्रभु

पीत+वसन=पीतवसनः

कालिय+मर्दन=कालियमर्दनः

कालनेमि+घ्न=कालनेमिघ्नः

चाणूर+सूदन=चाणूरसूदनः

धेनुक+अरि=धेनुकारिः

मधु+रिपु=मधुरिपुः

पूतना+अंतक=पूतनांतकः

शाल्व+रिपुः=शाल्वरिपुः

कंस+अरि=कंसारिः

केशिन्+घ्न=केशिघ्नः

यमलार्जुन+मर्दन=यमलार्जुनमर्दनः

शिशुपाल+नाशन=शिशुपालनाशनः

हयग्रीव+रिपु=हयग्रीवरिपुः

राहु+सूदन=राहुसूदनः

कैटभ+अरि=कैटभारिः

मुर+अरि=मुरारिः

शकट+नाशन=शकटनाशनः

बलि+दमन=बलिदमनः

द्विविद+सूदन=द्विविदसूदनः

नरक+रिपु=नरकरिपुः

हिरण्यकश्यपु+नाशन=हिरण्यकश्यपुनाशनः

मेद+अरि=मेदारिः

वाण+रिपु=वाणरिपुः

अरिष्ट+अरि=अरिष्टारिः

रुक्मिणी+पति=रुक्मिणीपतिः

सत्यभामा+धव=सत्यभामाधवः

राधा+प्रिय=राधाप्रियः

वलरामाविपयीं-मुसल+अस्त्र=मुसलास्त्रः

सीर+आयुध=सीरायुधः

ताल+ध्वज=तालध्वजः

रोहिणी+पुत्र=रोहिणीपुत्रः.

रेवती+प्रिय=रेवतीप्रियः

रुष्ण×अग्रज=रुष्णाग्रजः

रुक्मि+सूदन=रुक्मिसूदनः

प्रलंब×भिद्=प्रलंबभित्.

यमुना×मर्दन=यमुनामर्दनः

नील×वसन=नीलवसनः अथवा नीलवस्त्रः

लक्ष्मीविपयीं-रुष्ण× प्रिया=रुष्णप्रिया, अथवा विष्णु-

प्रिया इत्यादि.

पद्म+ वास=पद्मवासिनी अ० कमलनिलया इत्यादि.

क्षीराब्धि+ पुत्रिका=क्षीराब्धिपुत्रिका.

१. मुद्रात 'सीर' शब्दाण्डे 'अस्त्र' व 'ताल' शब्दाण्डे 'ध्वज' शब्द लावावा; असें सा-
मितेले आहे, पण याचीन मध्यात 'क्षीराब्धि' अमा शब्द मिळत नसून 'सीरी' किंवा 'क्षीर-
ध्वजा' असे शब्द झगतात.

द्वि+रसना=द्विरसनः, अथवा द्विजिह्वः-इत्यादि.

चक्षुस्+श्रुति=चक्षुःश्रुतिः. अथवा चक्षुःश्रवाः

विष+धर=विषधरः

फणा+धर=फणाधरः, अथवा फणभृक् इत्यादि.

मोराविपर्या-नील+कंट=नीलकंटः.

भुजंग+भुज=भुजंगभुक्, अथवा सर्पाशन इत्यादि.

जलद+मुहत्=जलदमुहन्, अथवा मेघमित्र इत्यादि.

वृक्षाविपर्या-क्षमा+ज=क्षमाजः.

पृथ्वी+रुह=पृथ्वीरुहः.

भू+रुह=भूरुहः.

मेघाविपर्या-जल+वाह=जलवाहः.

जल+मुष्=जलमुक्.

जल+द=जलदः.

जल+धर=जलधरः, अथवा पर्यावाहः, उदकवर्षा इ.

याप्रमाणे पर्यायांचें परिवर्तन सहन करणारे असे जे यौगिक शब्द ते ज्या प्रसंगी जे उचित असतील, ते ज्ञात्या कवीने कवितेतल्या अक्षरांचा संक्षेप व विस्तार जसा आपल्याला पाहिजे असेल तसा होण्याकरितां उलटमुलट करून जोडावे.

वर उदाहरणें दिलीच आहेत. ते सर्गळे संस्कृत शब्द आहेत, तरी सोपे असल्यामुळे विशेष व्याख्या देण्याचें कांहीं कारण नाहीं.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्र-

भाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधाया यौगिकनाम-
मालानामको द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ अनुप्रासस्तवकः ॥ ३ ॥

यानंतर अनुप्रासाचे उपाय सांगतो.

अनुप्रासाच्या सिद्धीकरितां साधारणं शब्द सांगतो. जसें—
मंडितमंडलैः, पूरितं पूरैः, संकुलं कुलैः, राजितं
राजभिः, युक्तं पंक्तिभिः, पटुः पटलैः, निधितं निधयैः, औघैः
मोघम्, सञ्चयेन सञ्चितम्, पुञ्जेन मञ्जु, जातेन सुजातम्,
वृन्द-सुन्दरम्, कदम्ब-धुम्बितम्, सार्थ-कृतार्थम्, गणैः सग-
णम्, राशिभिर्भासितम्, व्रातैः क्रान्तम्, संहति-संहतम्,
सोमं स्तौमि, ससङ्गष्टं सङ्गैः, प्रीतप्रजं व्रजैः, स्फुरन्मदं
समुदयैः, प्रकरेण प्रियङ्करम्, ततमानं वित्तानेन, निकुरम्य-
सङ्म्वरम्, निकारेण प्रीनिकरम्, निवह-प्रवहत्प्रभम्, नि-
कायेन सुकायश्रीः, विसर-प्रसरद्रसम्, यूथेन प्रथितम्,
जालं-जटालम्, पूग-सङ्गतम्, सन्दोह-सप्ररोहभिः, समुदाय-
मदाश्रितम्, समूह-सुमहत्, व्यूह-महितम्, वार-धारकम्,
समाज-राजितम्, चक्राञ्चितम्, उत्करमुत्करैः, चक्रवाल-वि-
शालश्रीः, सङ्कात-घटितोदयम्, धोरणी-धारणम्, श्रेणि-शर-
णम्, कलमालिभिः, ततिभिर्विततम्, माला-मालितम्, आ-
वलि-शालितम्, विशाल-शालितम्, कीर्ण-विस्तीर्णम्, भूरि
पूरितम्, प्रभूत-भूतम्, प्रचुर-प्रचारम्, कल-पुष्कलम्, भूयि-
ष्ठ-पुष्टम्, उद्गान्तादधम्, बहुलतावहम्, चारु-प्रचारम्, हारि-
स्फारितम्, रुचिर-रुचि, ग्रन्थुरावन्धः, शोभन-शोभम्, मुशम-

समम्, मधुर-धुरम् (?), उत्तमतमम्, अग्रिम-ग्राह्यम्, अर्ह-
 प्रवर्हम्, सुन्दरतरम्, सत्तमतमम्, नव-प्रवरम्, पुण्य-वरे-
 ण्यम्, ग्राम-ग्रामणी, काममभिरामः, बलाद्वल्गु, मनोहरत-
 रम्, सम्यग्रम्यम्, मञ्जुषधिपुञ्जः, दृष्ट-प्ररुष्टकामम्, वामा-
 म्याग्रः, सुखप्रमुखः, मञ्जुलोज्ज्वलम्, सौत्रिक-प्रवेकः, अनु-
 त्तम-क्रमः, निवेशपेशलम्, आग्रजाग्रत्, आग्रहराग्रहः, नम्र-
 कम्रम्, काम्य-कामम्, वर्य-धुर्यम्, प्रिय-क्रियः, साधु-शुद्धम्,
 कान्त-तान्तम्, स्पष्ट-पृष्टम्, वरान्तराः, मुख्य-संख्यम्, रु-
 द्य-रुचि, सम्यक्-सौम्यम्, स्फुरत्परः, हृद्य-विद्योति, सौ-
 भाग्य-भाग्यम्, माधुर्य-धुर्यकः, प्रधान-सन्धानम्, ज्येष्ठ-
 भिष्ठः, मनोरमः क्रमः, परार्थ्य-परार्थिः, जात्य-जातः, अनु-
 त्तर, सन्तरत्, सरलाप्रेतरः, वर्गाग्रणीः, अन्योन्यधन्यभः,
 अकनीयः कमनीयः, पुरोगत-पुरोगकः.

यानंतर श्वेत इत्यादि वर्ण सांगतौ.

धवल-प्रवलः, लक्ष्य-वलक्षः, गौर-गौरवः, सित-स्मितः,
 शुभादध्रः, केतक-श्वेतकान्तयः, पलाण्डु-पाण्डुरः, हरहरिणः,
 गर्जदर्जुनः, दंतावदाती, त्रिस-विशदः, शुकं-शुकता, इत्यादि.

यानंतर रक्तवर्ण सांगतौ.

अरुणारुणः दृक्-कोणशीणः, पाटल-पाटलः, पकाम्ब-
 ताम्रः, माञ्जिष्ट-वरिष्ठः, रोहि-रोहितः, उद्विक्त-रक्तः, लोहित-
 लौहितः, दध्र-वध्रवः, कडार-स्फारः, हारिद्र-हारिद्रः, भद्र-
 कद्रवः, वधुवध्रः, वद्रपिद्रः, भृशं पिशङ्गमद्रकम्, कपिक-

पिश, -कपिलम्-हरि-हरितम्, पिञ्जरपुञ्जः, पिङ्गलकलभः,
उन्मीलत्रीलश्रीः, परितोहरिताः, निकामतः इयामः, कृष्णकृष्णः,
तालकालः, मेचकी कण्ठमेचकः, इयामः इयामलम्, असिवद-
सितः, शितिरुक् स्थितिः, सारङ्गरङ्गदङ्गश्रीः, शबल-प्रब-
लप्रभः, प्रसरद्भूसरः, धूम्रधूमलः, धूमकप्ररुक्, पुरः कर्बुरकि-
मौरकिरणः, कलचित्रलः, कपोतकान्तिः, कल्माषमधूखः, चि-
त्रचित्ररुक्, निर्वर्ण्याभ्यर्णः, सन्नद्धासन्नसंनिधि-सन्धयः, सं-
देशपेशलः, श्रीमत् ससीमः, विकटानिकः, सन्निधानगुणा-
धानः, सन्निकर्ष-प्रकर्षता, अभ्यग्र-मभ्यग्रहणम्, उपकण्ठ-
विकुण्ठता, अभ्यासमभ्यासमता, निकटप्रकटस्थितिः, उपा-
न्त-कान्त-सम्भातः, परिक्रीडत्सनीडता, सवेशसन्निवेशश्रीः,
सविधोविविधोदयः, शश्वत्-पार्श्वे, सन्निरुटोत्कृष्टः, समीपदी-
पता, समर्यादस्वमर्यादाः, हितात्यवहिताशयः, अपदान्तर-
दान्तश्रीः अनन्तरपरस्परः, संसक्तव्यक्तः, नेदिष्टदिष्टः, दूर-
पूरतः, विप्रकृष्टः प्रकृष्टः, दवीयः पदवी, दविष्टः विनिविष्टः,
धर्मकर्मणि शर्मभाक्, मतस्त्वमत्त्वसहजः, सहचारीति नीति-
मान्, रूपस्वरूपम्, स्वभावभावः, संसिद्धिसिद्धिः, निसर्गस-
र्गः, प्रकृतिरुक्ती, लक्षणक्षणः, शीलान-स्थीलशीलः, स्वस्थाव-
स्था, दशावशात्, रतिस्थितिः, स्नेहसन्देहः, पीतिरीतित, प्रेम-
स्थेमा, दाक्षिण्यदक्षः, अनुकूलमूलनः, सम्भ्रमभ्रमसम्पर्कात्
तर्कः, निशङ्कसङ्करः, अवधाननिधानश्रीः, समाधानविधा-
नतः, शणिधानमुधाधानसमाधिः, व्याधियाधिनी, धर्म-
शर्मकरः, पुण्यनैपुण्यः, वृषनिस्तृपः, श्रेयःप्रेयः, भाग-
धेयः सन्धेयः, सुकृतं कृतम्, नूतनाकृतम्, सामन्तमतता,

भावभावना, स्वयमाश्रयानिग्राह्यदधविस्तारतारता, प्रपञ्च-
सम्भनाव्यासविन्यासः, आमोगभोगता, नवच्छायोच्छ्रयः,
आरोहरोहत्, चयसमुच्छ्रयः, उदग्रसमग्रत्वम्, उच्छ्रित-
स्थितसंश्रितः, रङ्गचतुर्द्वयद्वयः, नुन्नोन्नतः धुरोद्धुरः,
समस्तन्यस्तः, सकलसकलः, उद्वर्षसर्वता, नूनमन्यूनः,
निखिलविलसत्, विश्वविश्वता, अखण्डमण्डनः, अव्यग्रसमग्रः,
अग्रेषग्रेषरः, अखिलानाविलः, शुद्धमुद्धतम्, रुचिरं शुचिः,
पवित्रचित्रता, भावपावनः, पूतनूतनः, उवल-दुज्ज्वलः,
विमलोत्तमः, मिलदनाविलः, नवीनपीनः, सद्यस्कहद्यता,
नूतनूतनः, प्रत्यग्राव्यग्रता, भव्यनप्यत्वाभिनयः, निका-
मरामः, अतिमात्रगात्रता, एकान्तकारतता.

याप्रमाणे सामान्यशब्दांची अनुप्रासवासना अर्थात् अ-
नुप्रास सधिल अशा रीतीने योजना कशी करावी तें जाणावें.

अनुप्रासोपयोगी कांहीं शब्द.

यानंतर राजादिकांच्या वर्णनांत अनुप्रासाला उपयोगी
पंडतोल अशा अनुप्रासाची सिद्धि होण्याकरितां कांहीं शब्द
सांगतां. जसे—

महादेव महाशर्व, गर्वाहर मनोहर, उग्रः अग्रः, गिरिः
गिरीशः, वर्गः, भर्गः, उत्तमः क्रमः, धराधीशः अनी-
शश्रीः, भवः प्रवरवैभवः, विना पिनाकिना, चेतः वन्हिरेताः,
शिवः शिवः, शंभुः निशुंभनः, रुद्रः रौद्रः, निशंकः शंकरः,
मर्दी कपर्दी, भूपाली कपाली, भीमः भीमभः, स्थाणुः स्थाणुः,
वामदेवः वामः, भैरवः भैरवः, खण्डपरशुः, अखण्डश्रीः,

निस्तन्द्रः चंद्रमौलिवान्, जितारातिः पुरारातिः, सव्योमके-
 शपेशलः, नीलकण्ठसदृङ्नीलः, नीललोहितललया, विरू-
 पाक्षः सरूपाक्षः, कृत्तिवासाः प्रकाशभाः, वृषः वृषाङ्कः, सर्वाङ्कः
 खट्वाङ्कः, धरः दुर्धरः, श्रीकण्ठोक्तकण्ठया कण्ठे, कण्ठेकालः
 करालरुक्, ईश्वरः अनश्वरः स्फूर्जत्भूर्जटिः, मूलशूलभृत्,
 मृत्युञ्जयः, स्फूर्तिः अष्टमूर्तिः अमूर्तिमान्, भूतप्रभुः प्रभूतश्रीः,
 विष्टपः शिषिविष्टः, गौरी गौरीशः, कालीशशाली, चण्डीशच-
 ण्डिमा, दुर्गा दुर्गाणि, रुद्राणी वाणी शर्दाणिपाणि, वात्या
 कात्यायनी, सर्वमङ्गला असर्वमङ्गला, नवानीता भवानी, अपर्णा
 वर्णा, शिवा अशिवा, रणे गणेश विघ्नेशविघ्ने, हेरम्बडम्बरः,
 परः परशुपाणिश्रीः, सनायकविनायकः, स्तम्भः लंबोदरः,
 दन्तः एकदन्तः, इभास्यः लास्यम्, दूपकः मूपकरथः, महा-
 सेनमहाः महान्, स्वामी कामी, कृत्तास्कन्धः स्कन्दः पण्मु-
 खः संमुखः महतिजाः, दक्षार्तिः कार्तिकेयवत् कुमारसारसे-
 नानीः सेना, गाङ्गेय गेयता, सत्रह्यचारो सत्रह्यः, यमाहुः
 बाहुल्यवत् शाखा विशाखा क्रौञ्चारि सञ्चारि शरभू शरः
 तारका तारकारातिः, नादद्वादशालोचनः, विश्वरूपस्वरूपश्रीः,
 क्रतुपुरुषपौरुषः, दामोदरवदुद्दामः, धरणीधरदुर्धरः, श्रीवत्स-
 वदतुच्छश्रीः, सत्रिविक्रमविक्रमः, सेवासु वासुदेवाभः, सहपी-
 केशपेशलः, विष्वक्सेनः विष्वक्सेनछद्मनः पद्मनाभवत्,
 विष्णुवर्तिष्णुवैकुण्ठ कुण्ठ लोकेशकेशवः, द्विष्टमुण्डपुण्डरी-
 काक्षः, भारानारायणप्रभुः, स्फीताम्पीताम्बरः, मञ्जुरम-
 न्त्रुकेशः, अच्युतार्च्युतः, श्रीवत्साङ्क शशाङ्कश्रीः, जना-
 र्दन इवार्दनः, सदा गदाधरः, शाली वनमाली, हरि-

हंसिः, आशादाशार्हवत्, वाणः पुराणपुरुषंक्रमः, इन्द्रो-
 पेन्द्रः, कृष्णकृष्णः, पुरुषोत्तमपौरुषः, वृषा वृषाकपिः,
 सेतुः तादर्यकेतुः, अजोप्रजः, नयज्ञयज्ञपुरुषः, विक्र-
 मोपमाविक्रमः, विष्टरश्रवसाविष्टः, विश्वं विश्वम्भरप्रभुः,
 मनाक्सनान्तनः, शौरिर्गौरिः, गोविन्द विन्दति, द्विपश्रीपतिः,
 दैत्यारिशैत्यः, कुन्दमुकुन्दवत्, अगाधमाधवः, पद्मे पद्मेशयव-
 दाशयः, चलदेवचलः देवः, सीरभृत् वीरविक्रमः, कालिन्दी-
 कर्पणोत्कर्षः, सौन्द्रेकस्वेककुण्डलः, लोलाम्बनीलाम्बरः,
 भद्रचलभद्रः, हली बली, कुशली मुशली, तालध्वजोत्ता-
 लः, बलादलः, लम्बः मलम्बप्रः, क्षमाशालः कामपालवत्,
 अनन्तः अनन्तसङ्ग्रामः, रामः कामः सरामवत्, सङ्कल्पजन्म-
 कल्पश्रीः, विपमाविपमायुधः, चञ्चल्पचञ्चरः, पुष्पपुष्पा-
 रवः, यस्मरः स्मरः, मनुष्यः व्युष्यः, कन्दर्प कन्दसद्वर्षद्वर्षकः,
 मनोमनोभवः, भव्यवदनः मदनोपमः, प्रीतिमोनिध्वजः, काम-
 कामना, मारसारता, शृङ्गारयोनिः शृङ्गारः, स्तम्भ-
 शम्बरसूदनः, अनङ्गवङ्गसङ्गत्या, मधुमित्रपावित्रभः, अथ
 मन्मथवत्, दूतमूनशरभासुरः, प्रजा प्रजापतिः, धर्ता
 जगत्कर्ता, विधिर्विधिः, ब्रह्मसब्रह्मचारित्वम्, पितामहमहा-
 महान्, लुष्टा स्वष्टा, स्फुरन्मेघा वेधाः, कमलभूरभूत,
 स्वयम्भूमिः स्वयम्भूवत्, धाता त्राता जगज्जयोम्, चतुराच-
 तुरास्यश्रीः, पद्मभूः सद्मसम्पदाम्, परमेष्ठः परमेष्ठी, वेदग-
 र्भसगर्भभः, शतानन्दरुतानन्दः, द्रोहिष्णद्रुहिणारुतिः, सुर-
 ज्येष्ठः सताज्येष्ठः, नाभिभूः नाभिभूतये, श्रीमान् इन्द्र इ-
 वोन्निद्रः, कश्चिद्भुञ्ज्यवनोपमः, महामहाः, सहस्राक्षः,

समन्युः, शतमन्युवत्, वर्यः पर्यश्वत्पूर्वः, पूर्वदिक्क्रा-
 न्तकान्तभः, सुनासीरिसुनासीरः, साक्षादिव दिवस्पतिः, श-
 क्रवक्रः, पुरुहूतपूतः, सुवामधामभाक्, नास्तो वास्तोष्पतिः,
 क्षोणिखण्डमाखण्डलप्रभः, अनघः, मघवा, भूपः, सपुरन्द-
 रसुन्दरः, वासवासवसारौजाः, विडौजाः, दम्भजम्भजिन्,
 ससङ्गन्दनसङ्गन्दः, पाकशासनशासनः, प्राचीनवर्हिः प्रा-
 चीनवर्गः स्वर्गपतिप्रभः, आदित्यनित्यः, सविता कविता,
 क्रूरशूरवत्, अंशुमाली महःशाली, दिवाकर इवाकरः, द्वाद-
 शात्मा महात्मासौ, त्रयोतनुमनुव्रजन्, जगच्चक्षुः सदृक्षश्रीः,
 अहर्पतिमहस्तातिः, धर्मकर्मकर्मसाक्षी, पवित्रध्वित्रभानुवत्,
 अर्यमा वर्यमाहात्म्यसन्ततः सप्तसतिवत्, आर्त मार्तण्डचण्ड-
 श्रीः, मणिर्दिनमणिद्युतिः, द्योतनः प्रद्योतनवत्, सहस्रांशुमहः
 सहः, भास्वद्भास्वद्भानुभानुः, शौर्यसूर्यरविच्छविः, पतङ्गच-
 क्कतरणितरस्वस्तिगभस्तयः, विरोचनरोचनश्रीः, पूषा भूपार्क-
 कर्कशः, नभो नभोमणिः, प्रांशुः खरांशुः, कोपगोपतिः,
 दण्डदण्डधरः, ध्वान्तरुतान्तसमविक्रमः, करालकालसद्धर्म-
 धर्मराजः, अन्तकान्तरुत्, हीना-पीनाश-कीनाश-वर्तिना
 समवर्तिना, सुश्राद्धश्राद्धदेवेन, शमनोदमनोद्विपाम्, संमदी-
 कौमुदीकान्तः, साक्षाद्वाक्षायणीपतिः, दौपधीरोपधीभर्ता,
 मुदः कुमुदग्रान्धवः, दैवाज्जैव्रातृकः, सोमः कौमलः, विन्दु-
 रिन्दुवत्, विधुः विधुरितः, राजा, राजानिस्तन्त्रचन्द्रमाः
 दक्षनक्षत्रनाथश्रीः, रोहिणीरोहिणीशङ्कु, स्फारातारापतिः,
 तारतारकः, तारकः प्रभुः, गिरमाज्जिरसक्षीवपीवजीवः, अगुरु-
 गुरुः, धिपणो धिपणोदग्रः, चित्रः चित्रशिखण्डिजः, वाचं

वायस्पतिः, सौरिर्भूरिः, बृहद्बृहस्पतिः, सचिवार्यसुराचायः,
सभृङ्गीपतिगीष्पतिः.

याप्रमाणे राजा अमात्य राजपुत्र इत्यादिकांच्या वर्णनांत
लौकर अनुप्रास सिद्ध व्हावा एतदर्थ यथोचित शब्द योजावे.

अनुप्रास साधण्याचा दुसरा उपाय सांगतो.

अकारापासून क्षकारापर्यंत वर्ण ज्यांच्या अंती आहेत
असे शब्द असतां दुसरे त्यांच्यासारखे शब्द—ककारापासून
क्षकारापर्यंत वर्ण ज्यांच्या अंती आहेत असे पहावे. ह्यणजे
चित्र, अनुप्रास आणि यमक यांत उपयोगी पडणाऱ्या श-
ब्दांचा निश्चय होतो.

जसे 'अर' या शब्दासारखे ककार ज्याच्या आदि आहे आणि क्षकार
ज्यांच्या अंती आहे असे शब्द यथासंभव पुढे देतो.—

अर, कर, खर, गर, घर, चर, घरद, जरया, क्षरया,
विह्वर, तरणि, संस्तर, दर, धर, नर, परस्पर, अमर, भर,
मर, वर, शरवण, सर, हर, अक्षर.

तसेच—आर, कार, गार, चार, जार, दार, तार, धार,
व्यापार, स्फार, भार, मार, वार, सार, हार, क्षार.

तसेच—आम, काम, ग्राम, आचाम, जामयः, तामस,
दाम, धाम, नाम, पामयाः, याम, राम, चाम, इयाम, साम,
क्षाम.

तसेच—कीर, चीर, जीरक, तीर, नीर, धीर, भीरवः,
सीर, हीर, क्षीर, कौटीर, कुटीर, वानीर, महीरमणः.

तसेच—अर्ण, कर्ण, तर्णक, पर्ण, वर्ण, स्वर्ण, अर्णव इ०

याप्रमाणें सर्व शब्दांविषयीं त्यांच्या जवळ ठेवण्यास योग्य असे दुसरे शब्द शोधून काढावे.

प्रत्येक शब्दाचे सारे वर्ण त्याला अनुक्रमानें निरनिराळे स्वर जोडून त्यापासून शब्द बनवावे. ह्मणजे चित्र व अनुप्रास त्यांच्या योगानें सिद्ध होतो.

हे शब्द छंदोभ्यास नांवाचा जो पूर्वी स्तवक येऊन गेला आहे, त्यांत शब्दभेदांपासून झालेल्या शब्दांचें जें विवरण केलें आहे त्यावरून जाणावें.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां शब्दसिद्धिप्रदाने अनुप्रासो नाम तृतीयस्तवकः समाप्तः ॥ ३ ॥

॥ लाक्षणिक स्तवक ॥ ४ ॥

भातां मुख्य लाक्षणिक व्यञ्जक शब्द सांगतों.

शब्द मुख्य, लाक्षणिक आणि व्यञ्जक असे तीन प्रकारचे आहेत. जो मुख्य अर्थाचा वाचक शब्द त्याला मुख्य ह्मणावें. या मुख्य शब्दाचा मुख्य अर्थाच्या ठायीं व्यापार होतो. ह्मणजे शब्द आणि त्याचा अर्थ यांच्या संकेताची अपेक्षा असते, व ज्या अर्थाशीं त्याचा संकेत असतो; अर्थात् ज्या शब्दाचा जो मुख्य अर्थ असतो त्याचेंच अवगमन करण्याची त्याच्या अंगीं शक्ति असते.

जो शब्द लक्ष्याचा लक्षक (दाखविणारा) असतो त्याला लाक्षणिक ह्मणतात. त्याचा व्यापार लक्ष्यनिष्ठ,

असतो. लक्ष्याचें अवगमन करण्याची शक्ति ही त्याची लक्षणा होय.

व्यंजक शब्द व्यंजनक्षम अर्थात् त्याचा अभिधेय अर्थ व्यंग्यनिष्ठ असतो. व्यंग्याचें अवगमन करण्याची शक्ति हें त्याचें व्यंजन होय.

मुख्यशब्दाविषयी. उदाहरणार्थ, गोविण्ड हा वाच्य मुख्य अर्थ घेतला असता त्याचा अभिधायक जो गो शब्द तोही मुख्य त्या वर्गात येतो. या मुख्य शब्दाचा मुख्य अर्थाचे ठायीं जो व्यापार होतो त्याला संकेतापेक्षा क्षणतात. वाच्य अर्थ जाणवून देणें ही जी शक्ति तिला अभिधा क्षणतात. लक्ष्य दाखवून देणारा असा जो लाक्षणिक शब्द त्याचा लक्ष्यावर व्यापार होत असतो. लक्ष्य दाखवून देणें ही जी त्याची शक्ति तिला लक्षणा क्षणतात. व्यङ्ग्याला व्यक्त करून दाखविण्यास समर्थ असा जो व्यंजक शब्द त्याचा व्यङ्ग्यावर व्यापार होत असतो, आणि व्यङ्ग्य दाखवून देणें ही जी त्याची शक्ति तिला व्यंजना क्षणतात.

मुख्यार्थाचा बाध झाला असतां अथवा मुख्यार्थाच्या जवळ असल्यामुळे रूढीनें अथवा प्रयोजनामुळे जो दुसरा अर्थ लक्षित होतो त्यालाच ज्ञातें लोक लक्षणा क्षणतात.

मुख्य अर्थाचा बाध आणि अबाध, अनुपपत्ति आणि अनुपयोग यावरून ही लक्षणा होते, असें मानिलें पाहिजे. उदाहरणार्थ—'कर्माणि कुशलः, गंगायां घोषः' इत्यादि स्थळीं अनुपपत्ति आहे. 'रामोऽस्मि सर्वे सहे' इत्यादि स्थळीं अनुपयोग आहे. कारण येथें मागच्या प्रस्तावावरून रामाचें वर्णन चालतें आहे. हें समजत असतां 'रामोऽस्मि'.

१. सामान्यतः याचा अर्थ इतकाच समजावावा कीं, 'रामोऽस्मि सर्वे सहे' या वाक्यात राज्यधरादि अनेक मोठमोठीं दुर्गे मी सहन केलेला आहे. तेव्हा दुसरीही जीं दुर्गे येतील तीं सर्व सहन करीन इतकेंच ध्यावयाचे.

असा जो राम शब्द घेतला तो निरूपयोगी असल्यामुळे त्याच्या मुख्य अर्थाचा बाध झाला, कारण राम शब्दाने सहज त्या व्यक्तीचे जे महग व्हावयाचे त्याचा बाध होऊन त्या नांवावरून दुसऱ्या कांहीं अर्थाचे येथे महग होतें. अर्थात् केवळ व्यक्तीचे महण न करता त्या शब्दाचा अभिधेयभूत जो अर्थ त्याच्यावर जाऊन पोहोचणे हा जो संबंध त्यावरून राज्यभ्रंश, प्रवास, पित्याचा वियोग, सीतेचा विरह इत्यादि दुःखांला पात्रभूतत्व असल्याचे यरील उदाहरणांतील 'राम' शब्द लक्षित करितो. अंशामान्य जे निर्वेद इत्यादि व्यंग्य ते येथे प्रयोजन आहे.

मुख्यार्थाला आसन्न असणें अर्थात् मुख्य अर्थाच्या जवळ असणें हे पांच प्रकारचे आहे. याविषयी प्राचीन संयकारांनीं असें झटलें आहे कीं, "अभिधेयाशीं संबंध झाल्यानें, सादृश्यानें, समवायानें, धैपरीत्यानें, आणि क्रियायोगाने लक्षणा पांच प्रकारची, विद्वानांला मान्य आहे." यांत 'अभिधेय, झणून जें सांगितलें आहे तें मुख्यार्थ हेंच होय. त्याच्याशीं संबंध झाल्याचे उदाहरण, जसें—'गंगायां घोषः, (शब्ददाः अर्थ गंगेचे ठायीं गोलवाडा) येथे गंगा शब्दाने अभिधेय जो उदकाचा प्रवाह तो घोषाला आधार होण्याची अनुपपत्ति आहे, झणून मुख्य अर्थाचा बाध झाला असतां जो समीप-समीप-भावात्मा संबंध त्याच्या आश्रयाने यरील उदाहरणांनीं गंगा शब्द तटाला (तीराला) लक्षित करितो. अर्थात् 'गंगायां घोषः, यावरून गंगा तटे घोषः (गंगेच्या काठीं गोलवाडा) असा अर्थ घ्यावाचा. येथे गंगात्व घेतलें असतां नदी-रूप जो एक अर्थ त्याच्याशीं मिळून असणारे जें पुण्यत्व, मनोरमत्व, शीतलत्वं इत्यादि यांचे प्रतिपादन हें व्यङ्ग्य प्रयोजन होय. यावरून 'गंगातट' इत्यादि दुसऱ्या शब्दावरून पुण्यत्वादि घेता येईल असें झणूं नये; कारण तो अर्थ उत्पन्न करण्याची हितट इत्यादि शब्दांत शक्ति नाहीं.

१ 'समीप' अंगरेज शब्द. 'समीप' अंगरेज शब्द असल्यामुळे या उभयपक्षाची तशी स्थिति भावने या संबंधात समीपसमीप-संबंध आहे असा होय.

सादृश्यावरून लक्षणा कशी होते ती सांगतो.

उदाहरणार्थ 'गौरीही' अथवा 'गौरीवायम्' इत्यादि स्थळीं 'गौ' शब्दाचा मुख्य अर्थ जे साक्षादिमद्य त्याची प्रत्यक्षादि चारही प्रमाणांनीं बाधा होते. दणून गौ शब्दानें अभिव्यक्त जो धैत त्याच्याशीं सादृश्य असल्यावरून धैताच्या अंगीं असलेले जे जाडच, मांस इत्यादि गुण त्यासारखेच जाडच, मांस इत्यादि गुणांनीं युक्त असा धाईक लक्षित होतो. आतां येथें प्रयोजन कोणतें लागू तर आरोप-विशेष व्यक्तीच्या ठिकाणीं तद्रूपत्यानीं प्राप्ति अर्थात् प्रकृत उदाहरणांत ओझे वाहणान्याच्या ठिकाणीं धैतपणाची प्रतिपत्ति होणें; व साध्यवसान जी लक्षणा तिच्या ठिकाणीं सध्या अभेद्यप्रतिपत्ति होणें अर्थात् प्रकृत उदाहरणांत ओझे वाहणारा आणि धैत यांत कोणत्याही प्रकारें भेद असल्याचें दिसून न येणें.

समवायानें व साहचर्यानें लक्षणा कशी होते तें सांगतो.

'कुन्ताः प्रविशन्ति' (कुंत प्रवेश करतात किंवा शिरतात.) इत्यादि स्थळीं कुंतावा प्रवेश हेण्याची अनुपपत्ति असल्यामुळे मुख्य अर्थाचा बाध होऊन साहचर्यास्तव कुंतवान् पुरुष लक्षित होवात. आतां याचें प्रयोजन झटलें तर आतिशायित रौद्रत्वादिकांचें प्रतिपादन हेंच होय.

३ 'गौ' हा शब्द गाय आणि बैल दोहोंचा ही वाचक आहे. नवी येथें संबंधावरून बैलाचाच वाचक द्यावा. 'शहीक' म्हणजे असें वाहणारा. तो फार मंद असल्यावरून त्याला 'गौरीहीक' बैलासारखा ओझेला असें म्हणें असतां व्यावरून त्या ओझे वाहणान्याला बैलसारखीं शिंगे व बैलाच्या गळ्यातील पोळी, डोंड, व चार पाय इत्यादि बैलाचीं सर्व लक्षणें आहेत असें समजता येत नाहीं. तर केवळ बैलाच्या अंगाचा जाडवण व मंदपणा वगैरे सारखा जाडपणा व मंदपणा न्या. ओझे वाहणान्याच्या अंगीं आहे हतकेंच घेतां येईल. असें केले असता गौ. हा शब्दचा मुख्य अर्थ जो शिंगे, गळ्यातील पोळी वगैरे विशिष्ट पदार्थ तो सोडून त्याच्या आगचे जाड्यादि गुणमात्र लक्षित करावे लागतात. बैलाचें आणि 'गौ'चें सादृश्य केवळ त्या जाड्यादि गुणपुढेच आहे असें समजलें पाहिजे. 'गौरीवाय' हा बैलच, येथें ही वरील शब्दाप्रमाणें मुख्य अर्थ सोडवा लागतो.

वैपरीत्यानें लक्षणा कशी होते ते सांगतो.

जसे—अभद्र तोंड असलेल्याला 'भद्रमुख,' असे म्हणजे. येथे 'भद्र-
मुख,' शब्दाचा अभद्रमुख अशा पुरुषाच्या ठिकाणीं प्रयोग केल्यामुळे
त्याच्या स्वकीयार्थाचा वाध झाला. म्हणून तो शब्द आपला वाच्य-
भूत अर्थ म्हणजे भद्रमुखत्व त्याच्या वैपरीत्यानें अभद्रमुखत्व हे
लक्षणेनें जाणवितो. आतां याचें प्रयोजन म्हटलें तर गुप्त रीतीनें असभ्य
अर्थाची प्रतीति करून देणें, अर्थात् ज्याला भद्रमुख हें विशेषण थर
सांगितल्याप्रमाणें लावायानें तो अभद्रमुख आहे असें प्रतीत करून देणें.

क्रियायोगानें लक्षणा कशी होते ते सांगतो.

जसे—'महति समरे शत्रुप्रस्त्वम्' (मोद्या समरांगणांत तूं शत्रूला
मारणारा आहेस) येथे शत्रूला न मारणाऱ्या पुरुषाच्या ठिकाणीं 'शत्रु-
प्र' शब्दाचा प्रयोग केला आहे. म्हणून त्याच्या स्वार्थाचा वाध होतो. हा
'शत्रुप्र' शब्द शत्रु न मारणाऱ्याच्या ठिकाणीं शत्रुहननरूप क्रियेच्या
कार्त्तृत्वाचा योग नसल्यामुळे लक्षणेनें जोडला आहे. असें करण्यानें
प्रयोजन तर ज्याचें वर्णन करावयाचें त्याचें शत्रुप्र शब्दानें अभिधेय
जो राजा तद्रूपत्वाचें प्रतिपादन करणें. 'कर्मणि कुशलः' या उदा-
हरणांत 'कुशान्' (दर्भ) लातीति (घेतो तो) 'कुशलः' अर्थात् दर्भ
घेणारा हा या शब्दाचा मुख्य अर्थ असून 'कर्मणि कुशलः' या ठिकाणीं
त्याचा कांहीं उपयोग नसल्यामुळे त्याचा वाध होऊन कुशल म्हणजे
विधेयन करणारा इत्यादि संबंधाच्या ठिकाणीं रूढ पावलेला जो म-

१. भयानांत 'अहा रे भद्रा' क्रिया 'मोडे साहजे आहे' असें द्योतित. हे वाचकाच्या
समजांत असलेल्य. जेथीं केव्हा या शब्दाचा अशा रीतीनें प्रयोग होतो तेव्हा तेव्हा तो त्या
शब्दाच्या मुख्य अर्थाच्या विरुद्ध अर्थीं प्रयोजनांत येतो. 'अहा रे भद्रा' हे अभद्र क्रिया
अपेक्षी क्रिया दुर्गुण अश्लोका—त्याचा निरुद्धार वगैरे कर्तव्य असतो—द्योतित. तसेंच
कोशी कांहीं वेदेषणांचे भाषण केलें असता त्याला 'मोडे साहजे आहे' असें द्योतित.
न्यायप्रमाणें मुळातीत भद्रमुख हें उदाहरण आहे असें समजावें.

२. दाखवून देणें करणारा 'शत्रुप्र' नांवच्या दृष्ट्या राज्याचा दाखवणें अथवा
तद्रूपत्व प्रतिपादन करणारा होता. आपण ज्याचें वर्णन करावयाचें तो 'शत्रुप्र' शब्दाच्या
अर्थानुसार तो दृष्ट्या मारणारा बरी नाही. जहा त्या राजावरून आहे, असे दाखवणें करणा
मुलातलें वाच्य घेतो असें समजावें.

वीण पुरुषरूप अर्थ तो लक्षणाव्यापाराजें लक्षित होतो. अर्थात् 'कर्मणि कुशलः' या विकारणी-कुशल म्हणजे दर्भ घेगारा नसून कर्मांत निपुण असा अर्थ घेण्यांत येतो.

या प्रमाणेंच द्विरेंफ, द्विप, आनुलोम्य, तावण्य इत्यादि शब्द सूट घालेले असल्यामुळे यांच्या विकारणीं रुढिलक्षणा केली पाहिजे. 'गंगायां घोषः' इत्यादि स्थळीं प्रयोजन असल्यावरून लक्षणा होते. प्रयोजन म्हटलें तर तिनें पाविष्य इत्यादि व्यङ्ग्यच हेंच होय.

हे याचें तात्पर्य.

रुढिलक्षणेन शब्दाचा 'वाचक' आणि 'लाक्षणिक' अशा दोन अर्थांचीं दोन नांवे होतात. अभिधा आणि लक्षणा असे दोन व्यापार होतात. प्रयोजनलक्षणेन तर शब्दानें वाचक, लाक्षणिक आणि व्यंजक अशा तीन प्रकारचीं तीन नांवे होतात. य अभिधा, लक्षणा, य व्यञ्जना असे तीन व्यापार होतात. रुढिलक्षणेन व्यङ्ग्य प्रयोजनाचा अभाव असल्यामुळे शब्दाची व्यंजकताही नाही य व्यंजनव्यापारही नाही. म्हणून तीत नाम आणि व्यापार दोन दोनच होतात.

आतां अभिधा आणि लक्षणा म्हणजे काय ते सांगतां.

शब्दव्यापार निरंतरानिष्ठ असेल त्याला अभिधा ह्मणावें. सौच कांहीं व्यवधानयुक्त अर्थनिष्ठ असला म्हणजे लक्षणा होते.

व्यवधानार्थ निष्ठ म्हणजे सव्यवधान मुख्यार्थ, बाध इत्यादि तीन हेतूंनीं अंतरित जो लक्ष्य, तटादिरूप अर्थ त्याच्या विकारणीं विभांति पावलेला जो शब्दव्यापार ती लक्षणा होय. अभिधा आणि लक्षणा ह्या परस्पर अत्यंत भिन्न नाहींत. शब्दव्यापारामध्ये कांहीं अंतर नाही

१. द्विरेंफ अर्थात् दोन रेफ इतकाच या शब्दाचा अर्थ होतो. पण हा धमराचा वाचक मानण्याची रुढि आहे. पण, शब्दांत मकाराच्या पुढें एक व मकारोत्तरवर्ती अकाराच्या पुढें एक असे दोन रेफ म्हणजे रवणें असून 'धमर' हा शब्द धमराचा वाचक झाला आहे. म्हणून द्विरेंफ हाही त्याचा वाचक मानण्याची रुढि आहे. यावरून पाहतां द्विरेंफ शब्दाच्या मुख्य अर्थाचा बाध होऊन रुढिलक्षणेनें तो धमराचा वाचक होऊन बसला. तसाच द्विप, आनुलोम्य इत्यादि शब्दांसाठी अर्थ समजावा

अशा अर्थाच्या विकाणीं निष्ठ असला ह्मणजे अभिधा होते. तींत मुख्य अर्थाच्या विकाणीं बाधित झाली असतां विचा तेथें चरितार्थ होत नसल्यामुळे ज्या दुसऱ्या अर्थाच्या विकाणीं प्रसार पावते अथवा जाते तिला लक्षणा ह्मणतात. अर्थात् लक्षणा ही अभिधेची पुच्छभूतच आहे.

आतां लक्षणेचे भेद सांगतो.

लक्षणाही शुद्धा आणि उपचारमिश्रा अशी दोन प्रकारची आहे. शुद्धा लक्षणेचेही दोन भेद आहेत. पहिली उपादान-लक्षणा व दुसरी लक्षणलक्षणा. उपादान ह्मणजे आपल्या सिद्धीकरतां दुसऱ्याचा आक्षेप करणे.

जसे—‘पुरे कुन्ताः प्रविशन्ति—’ या विकाणीं ‘कुन्त’ शब्दानें आपल्या प्रवेशाच्या सिद्धीकरतां आपले संयोगी अर्थात् आपल्याला हातांत धरणारे जे पुरुष अर्थात् योद्धे ते आक्षिप्त केले जातात. ह्मणून उपादानावरून ही लक्षणा झाल्यामुळे हिला उपादानलक्षणा ह्मणवें.

दुसऱ्या अर्थाकरितां आपला अर्थ अर्पण करणे याला लक्षणावरून लक्षणलक्षणा असें ह्मणतात.

जसे—‘गंगायां घोषः,’ या उदाहरणांत तीराला घोषानें आधारस्थ सिद्ध होण्याकरतां ‘गंगा’ हा शब्द आपला अर्थ त्याला देतो. ह्मणजे ‘गंगायां घोषः’ याचा ‘गंगातटं घोषः,’ असा अर्थ प्रतीत करितो. इत्यादि स्थलीं लक्षणानें लक्षणा होते ह्मणून ही लक्षणलक्षणा असें समजावें.

याचा अभिप्राय असा आहे कीं जेथें शब्द योणत्याही रीतीनें आपल्या अर्थाचा व्यापन करितां दुसरा अर्थ नसित करितो, तेथें लक्षणानें अर्थात् तट इत्यादिकांच्या शापनानें लक्षणा होईल, आणि जेथें आपला अर्थ

१. ‘कुन्त’ हे पुरा आशुकाचें नांव आहे. शापन भाषा अर्थ उपादान मराठीत ह्मणतात ते, आणि कुन्त हे पुरुष अशा लक्षण आहे. ‘कुन्त नगरांत शिरतात’ असें म्हटलें तर ते जर अगम्य मुटें रावत कुन्ताच्याचें कसे शिरणें जाणार? तेथें ‘कुन्त शिरतात’ म्हणजे ‘कुन्ता’ हातात घेणारे योद्धे हे शापन भाषा शिरतात असा अर्थ घेतला पाहिजे. तेथें कुन्त शिरतात असें म्हणजे परत हातें अगम्य म्हणजे.

सांगत असूनही अन्यार्थ प्रत्यय करितो, तेथे उपादानाने लक्षणा होते. हे दोन्ही भेद शुद्धच आहेत; कारण त्याला उपचाराने, मिश्रत्व आलेले नाही. जसे 'गौर्याहीकः' या ठिकाणी 'गौः' ही वस्तु एक य बाहीक ही एक या दोन्ही परस्परांहून अत्यंत भिन्न असून एकीचा दुसरीवर उपचार होतो, तसा येथे होत नाही. ह्मणून तिला उपचारमिश्र लक्षणा व हिला शुद्ध लक्षणा झटले आहे.

आतां उपचारमिश्र लक्षणेचे भेद सांगतो.

सादृश्यावरून गौणसारोपा, गौणसाध्यवसाना, व संबन्धान्तरावरून आणखी शुद्ध सारोपा, व शुद्ध साध्यवसानिका असे तिचे भेद होतात.

“गौर्याहीकः, गौरेवायम्” इत्यादि ही उदाहरणे होत. जेथे उपमानांत असलेल्या गुणांशीं तुल्य गुणांच्या योगाने लक्षण पुढे कसून उपमेयाच्या ठिकाणीं उपमान शब्दाचा आरोप केला जातो ते गौण भेद होत. ते गुणावरून झाले असल्याकारणाने गौण या शब्दाने घाव्य होतात, ‘गौर्याहीकः’ येथे गौ शब्द उपमान असून त्याच्या जाड्यादि गुणांशीं तुल्य असे जाड्यादि गुण उपमेय जो बाहीक त्याच्या ठिकाणीं आरोपित केले असल्यामुळे ती गौणसारोपा लक्षणा झाली. याचप्रमाणे ‘गौरेवायम्’ ही गौणसाध्यवसाना लक्षणा झाली. आतां ‘आयुर्धृतं’ व ‘आयुरेवेदम्’ हे जे शुद्ध भेद यांचा परस्पर कार्यकारणभाव सबाध आहे. तरी दोहोंचे सादृश्य नाही ह्मणून याला गौणत्व देतां येत नाही. जसे ‘आयुर्धृतम्’ यांत ‘आयुस्’ (आयुष्य अर्थात् त्याची वृद्धि) याला कारणभूत ‘धृत’ (नूप) आहे. तसें क्षीरापासून (दुधापासून) आयुष्याची वृद्धि होत नाही ह्मणून धृताला क्षीरादिकाहून विसदृश्य असल्याने ‘आयुस्’ शब्दाहून धृत शब्दाचा व्यभिचार होत नाही. ह्मणून कार्यकारित्व इत्यादि हे याचे प्रयोजन आहे. यावरून ‘आयुर्धृतं’ हे शुद्ध सारोपा लक्षणेचे उदाहरण व ‘आयुरेवेदम्’ हे शुद्ध साध्यवसाना लक्षणेचे उदाहरण असे समजावे.

यावरून एकंदरीत उपादानलक्षणा, लक्षणलक्षणा, गौण-
सारोपा, गौणसाध्यवसाना, शुद्धसारोपा आणि शुद्धसाध्य-
वसाना असे लक्षणेचे सहा भेद होतात असे समजावे.

आतां या लक्षणांवरून अलंकार कोणचे होतात
ते दाखवितों.

आरोप्य आणि आरोप हे विषय सारोपाच्या ठायीं दोन्ही
ही स्पष्ट असतात; आणखी साध्यवसानेचे ठायीं आरोप्य
विषयाच्या अंतर्गत आरोप विषय असतो.

'आरोप्य' ह्मणजे 'गौः' इत्यादि विषय. 'आरोप' ह्मणजे वाहीक
इत्यादि विषय. 'सारोपा' ह्मणजे सारद्वयहेतुक. ही लक्षणा उपमान
आणि उपमेय यांचे विश्वमानरूपत्व असल्यामुळे रूपक नांवाच्या
अलंकाराचे बीज होते. जेथे 'आरोप्य' जो 'गौः' इत्यादि त्याने निगीर्ण
ह्याल्यामुळे आरोप विषय जो वाहीक इत्यादि याची प्रतीति होते. ती
साध्यवसाना लक्षणा. हीच अतिशयोक्तीचे बीज होय. जसे—

“कमलमनम्भासि कमले

कुवलय एतानि कनकलतेकायाम् ।

सा च मुकुमारसुभगे-

त्युत्पातपरम्पराकेयम् ॥”

१. रूपक या नांवाचा अलंकार पछिछास आहे. रघुपति मुल्यने एकावर दुसऱ्याचा आरोप
केलेला असतो. सारोपात अर्धतः—गण ती गौः असा ईका शुद्ध अर्ध—एकावर दुसऱ्याचा
आरोप हाच मुख्य असतो. यथार्थी मुळात दिलेले उदाहरण 'गौर्गौरीकः' हेच घेता येईल.
जेथे वाहीकार 'गौः' नाचा आरोप केला आहे. म्हणून हे रूपकालंकाराचे बीज होते असा
भासार्थ.

२. यातील 'कमल' आणि 'कुवलय' हे दोन्ही शब्द सारोपात जसे एकाचेच नाव काढिले-
ताने तरी रघुपति यांचा भेद आहे. जे दिवसा प्रसूत होते त्याला कमल व रात्रि ११ वाघ पा-
वला जाता कुवलय म्हणतात. बराच शोकांत प्रपञ्च लक्षणा वाचक असा एकाही उदाहरण नाही,

अर्थ—उदक.नसतां कमल दिसतें आहे ! त्या कमलांत दोन कुव-
लें ये दिसताहेत ! आणि हीं तीनही एका सोन्याच्या बेलीवर आहेत
आणि तीही सुकुमार व सुभग आहे. तेव्हां एकापेक्षां एक अधिक
अशी उत्पातांची (किंवा आधर्यांनी) कोण परंपरा !!!

वर सांगितलेली लक्षणा जर कार्यकारणभाव इत्यादिकांच्या अ-
नुरोधानें झाली असेल तर तीन रूपकादि अलंकारांला त्रिपयभूत होत
नाहीं ; कारण तेथे सादृश्याना अभाव असतो. याविषयी उदाहरणें
आयुर्वृतम् यशस्त्यागः, मयं चौरः, सुखं मियाः, वैरं धूमम्, गुरुः
ज्ञानं, भयः सत्तीर्थसेवनं, इत्यादि घेतां येतील.

याप्रमाणेंच दुसऱ्यांना अपदेश करणाऱ्या अलंकारांला साध्यवसा-
नलक्षणात्य येतें. जसें—

“अनर्घः कोऽप्यन्तस्तव हरिणेहेवाकमहिमा
स्फुरत्येकस्यैव त्रिभुवनचमत्कारजनकः”

अर्थ—हरिणाचा हेवा करणारा तुझा महिमा कांहीं अमोलिक
आहे, त्रिभुवनाला चमत्कार उत्पन्न करणारा तो तुझ्या एकल्याच्याच
टिकाणीं स्फुरण पावत आहे.

या उदाहरणांत हरिणाचरोवर प्रतीयमान जो वण्ण (राजा किंवा
हुतरा कोणी असेल तो) त्याचा अभेद दाखविला आहे.

संबंध अनेक प्रकारचे आहेत.

परीने अर्थ एकदां साठ होतात असें सांगितलें आहे. त्यांतले कांहीं येथें
सांगलों—कोठें तादर्थ्यानें उपचार होतो. जसें—इद्राकरितां ठेवलेल्या 'स्थू-

तरी तो सवे श्लोक अलिप्त लभून आहे. कोणी दक्षिण पुरुषानें सुंदर बीला पाडून हे तिचें
चमत्कारिक रीतीनें वर्णन केलें आहे. 'कमल' शब्दानें त्या स्त्रीचें मुख 'कुवलय' शब्दानें
तिचे दोन्ही डोळे, 'कनकलतिका' अथवा घोण्याची बेल यांचें तिचें शरीर लक्षित केलें आहे.
उदकावाचून कमल मुख्य असत नाहीं, पण या स्त्रीचें हे मुखकमल उदकावाचून आहे.
त्या कमलांत कुवलयोची अन्यत्रि घोण्याचा मुख्य संभव नसून ती येथें आहे. सोन्याच्या बेलीला
कमल व कुवलयें येण्याचा संभव नसता ती आली आहेत. व सोन्याची बेल कठीण असांयाची
असून ती सुकुमार व सुभग आहे. तेव्हा एका पुढे एक ही उत्पातांची मालिकाच लागली अशा
वर्णन करणाऱ्याचा अंगिपाय. 'उत्पात' हा शब्द अलंभातित गोट घडनें याचा साक्ष आहे.

णा' त्यांचे इंद्र अशा मानून 'स्थूणा इंद्रः' असे छणतात; क्वचित् स्व-
स्वामिभावाने उपचार होतो; जसे—राजकीय पुरुष यालाच राजा छ-
णायाचे. क्वचित् अवयवावयविभावाने उपचार होतो. जसे—अमहस्त
या नांवाचा जो हाताच्या शेवटचा भाग त्यालाच हात छणावयाचे. को-
ठें ते कर्म तो करित असल्यामुळे अर्थात् तारतम्याने होतो. जसे—
'तक्षा' मुतार नसलेल्यास 'तक्षा' छणायाचे. क्वचित् मापाने उपचार होतो.
जसे—आढक (पायली) भर धान्य खातो छणून त्याला 'आढकमदनाति'
क्वचित् स्थानावरून होतो. जसे 'मंचाः क्रोशन्ति' माचे ओरडत नसतां
ही त्यांवर बसलेल्या मनुष्याच्या योगाने ते करकसं लागल्यामुळे 'मं-
चाः क्रोशन्ति' असे छटले. इत्यादि निरनिराळ्या संबंधांचीं अनेक उ-
दाहरणे आहेत तीं सर्व लक्ष्य असेल त्याप्रमाणे लक्षित करावी. याधि-
पयीं प्राचीन विद्वानांनीं असे छटले आहे कीं, "सहचरण, स्थान, तादर्थ्य,
वृत्ति, मान, धरण, सामीप्य, योग, साधन, आधिपत्य, यांदून ब्राह्मण,
मंचक, कट, राजा, सक्तु, चंदन, गंगा, शाढक, अन्न, पुरुष, या श-
ब्दांच्या ठिकाणीं तद्रूप नसतांही त्यांचा उपचार होतो."

वर सांगितलेल्या शब्दांच्या ठिकाणीं शुद्ध लक्षणां होते. एखादी रू-
ढीवरून, एखादी प्रयोजनामुळे 'एखादी सारोपा' व एखादी साध्यव-
साना अशा लक्षणां होतात. येथपर्यंत लक्षणाविचार सांगितला.

आतां लक्षणा होण्याला योग्य असे कांहीं शब्द
सांगतो.

चित्र, इन्द्रजाल, वाच्य, द्विभाव, स्वप्न, यमक, संवाद,
द्वैगुण्य, अभिनयकथा, द्विरुक्ति, पर्याय, वक्र, पुनरुक्ति, रूप,
अवस्था, अर्थ, वपु, भव, अन्तर, परिणति, विवर्त, अनुवाद,
अनुपास, अनुकृति, छाया, प्रतिबिम्ब, शब्द, प्रतिवीर, मद्द,
नायक, कवि, वेश, बन्धु, अनुकूल, प्राणी, आज्य, शांति,
मुहूर्त, दायाद, मनाभि, सहचर, सतीर्थ, सम्रहाचारी, नी-

अर्थ—उदक नसतां कमल दिसतें आहे ! त्या कागलांत दोन कुमलें दिसताहेत ! आणि हीं तीनही एका सोन्याच्या वेलीवर आहेत आणि तीही सुकुमार व सुभग आहे. तेव्हां एकापेक्षां एक अधिक अशी उत्पातांची (किंवा आश्चर्यांनी) कोण परंपरा !!!

वर सांगितलेली लक्षणा जर कार्यकारणभाव इत्यादिकांच्या अनुरोधानें झाली असेल तर तीन रूपकादि अलंकारांला विषयभूत होत नाहीं ; कारण तेथें सादृश्याचा अभाव असतो. याविषयीं उदाहरणें आयुर्वृतम् यशस्त्यागः, भयं वीरः, सुखं प्रियाः, वैरं शूतम्, गुणः ज्ञानं, भेषः सत्तीर्यसेवने, इत्यादि घेतां येतील.

याप्रमाणेंच दुसऱ्याचा अपदेश करणाऱ्या अलंकारांला साध्यवसानलक्षणाव्य येंतें जसें—

“अनर्घ्यः कोऽप्यन्तस्तव हरिणहेवाकमहिमा

स्फुरत्येकस्यैव त्रिभुवनचमत्कारजनकः”

अर्थ—हरिणाचा हेवा करणारा तुझा महिमा कांहीं अमोलिक आहे. त्रिभुवनाला चमत्कार उत्पन्न करणारा तो तुझ्या एकल्याच्याच विकर्णां स्फुरण पावत आहे.

या उदाहरणांत हरिणावरोबर प्रतीयमान जो पर्थ्य (राजा किंवा दुसरा कोणी असेल तो) त्याचा अभेद दाखविला आहे.

संचंध अनेक प्रकारचे आहेत.

पद्यीचे अर्थ एकदां साठ होतात असें सांगितलें आहे. त्यांतले कांहीं येथें सांगतो—कोठें तादर्थ्यानें उपचार होतो. जसें—इंद्राकरितां देवलेल्या 'स्थू-

तरी तो सवे शोक स्तीलास लभुन आहे. कोणी दृष्टिक पुरुषानें सुंदर बीला पाहून हें तिचें चमत्कारिक रीतीनें वर्णन केलें आहे. 'कमल' शब्दानें त्या स्त्रीचें मुख 'कुवलय,' शब्दानें तिचे दोन्ही डोळे, 'कनकलतिका' अपश सोन्याची वेल यांचे तिचे शरीर लक्षित केलें आहे. उदकावाचून कमल मुळीच असत नाही, पण या स्त्रीचें हें मुखकमल उदकावाचून आहे. त्या कमलात कुवलपांची उत्पत्ति होण्याचा मुळीच सभन नसून ती येथें आहे. सोन्याच्या वेलीला कमल व कुवलय येण्याचा सभन नसतां तीं आली आहेत. व सोन्याची वेल कटींग असायाची असून ती सुकुमार व सुभग आहे. तेव्हां एका एवढें एकही उत्पातांची मातिकाच लागली असां वर्णन करणाऱ्याचा अभिप्राय. 'उत्पात' हा शब्द असंगतित गौड घडवें याचा वाचक आहे.

णा' त्यांच इंद्र अशा मानून 'स्थूणा इंद्रः' असें छणतात; कवित् स्व-
स्वामिभावानें उपचार होतो; जसें—राजकीय पुरुष यालाच राजा छ-
णायाचें. कवित् अवयवावयविभावानें उपचार होतो. जसें—अमहस्त
या नांवाचा जो हाताच्या दोबंदचा भाग त्यालाच हात छणावयाचें. को-
ठें तें कर्म तो करीत असल्यामुळें अर्थात् तारतम्यानें होतो, जसें—
'तक्षा' मुतार नसलेल्यास 'तक्षा' छणायाचें. कवित् मापानें उपचार होतो,
जसें—आढक (पायली) भर धान्य खातो छणून त्याला 'आढकमइनाति'
छाचित् स्थानावरून होतो. जसें 'मंचाः क्रोशन्ति' माने ओरडत नसतां
ही त्यांवर बसलेल्या मनुष्याच्या योगानें ते करकरूं लागल्यामुळें 'मं-
चाः क्रोशन्ति' असें छटलें. इत्यादि निरनिराळ्या संबंधांनीं अनेक उ-
दाहरणें आहेत तीं सर्व लक्ष्य असेल त्याप्रमाणें लक्षित करावीं. यावि-
षयीं प्राचीन विद्वानांनीं असें छटलें आहे कीं, "सहचरण, स्थान, तादर्थ्य,
वृत्ति, मान, धरण, सामीप्य, योग, साधन, आधिपत्य, यांदून द्राक्ष्य,
मंचक, कट, राजा, सक्तु, चवन, मंगा, शाढक, अन्न, पुरुष, या श-
ब्दांच्या ठिकाणीं तद्रूप नसतांही त्यांना उपचार होतो."

घर सांगितलेल्या शब्दांच्या ठिकाणीं शुद्ध लक्षणा होते. एखादी रू-
ढीवरून, एखादी प्रयोजनामुळें 'एखादी सारोपा' य एखादी माध्यव-
साना अशा लक्षणा होतात. येथपर्यंत लक्षणाविचार सांगितला.

आतां लक्षणा होण्याला योग्य असे कांहीं शब्द
सांगतो.

चित्र, इन्द्रजाल, वाच्य, द्विभाव, रवम, यमक, संवाद,
द्वेगुण्य, अभिनयकथा, द्विरुक्ति, पर्याय, चक्र, पुनरुक्ति, रूप,
अवस्था, अर्थ, वपु, भव, अन्तर, परिणति, विवर्त, अनुवाद,
अनुभास, अनुकृति, छाया, प्रतिबिम्ब, शब्द, प्रतिवीर, मद्द,
नायक, कवि, वेश, चन्द्र, अनुकूल, प्राणी, आज्ञ्य, ज्ञाति,
मुहत्, दायाद, सनाभि, सहचर, सतीर्थ, सन्नहाचारी, नी-

लीराग, सहाध्यायी, सद्गुण, सध्वंज, गणनाधिक, सवर्ण,
 संवाद, सांयुगीन, रिपु, अधिदैवत, विद्यागुरु, कुलनाथ, कु-
 लपुरुष, ओंकार, चक्रवर्त्ति, क्षेमंकर, सार्थवाह, तीर्थ, ज्येष्ठ,
 सभापति, अग्रेसर, उत्तमर्ण, प्रतीक्ष्यजितकायी, अद्वैत-
 वादी, धुर्य, उद्गायन, गृहमेधि, अध्यक्षतत्त्व, ब्रह्म, उपनि-
 पत्, रहस्य, चैतन्य, धृत, परात्मा, सौरभ्य, उत्कर्ष, रस,
 भोग, आनन्द, अभिजाति, अपरभाग, लयसर्वस्व, विलास,
 संदुल, नियास, भाग्य, मज्जान, जीवित, तात्पर्यार्थ, व्युत्पत्ति,
 अपवाद, मर्म, मकरन्द, साध्याज्य, सिंहनाद, अहंकार, ऐश्व-
 र्य, संस्हत, विपाकसार, उद्धार, निदान, व्याख्या, टीका,
 चरित्र, विश्रम्भ, मूलद्रव्य, विवेक, व्याकरण, निरुक्त, सौष्टव,
 अभ्युदय, सौन्दर्य, उन्मेष, नवीनत्व, प्ररोह, संभर्म, उत्साह,
 वैदग्ध्य, अवष्टम्भ, उत्सव, नवनील, यौवन, आदेश, महिमा,
 निघण्ट, औद्ध्य, अन्तरङ्ग, पूर्वोक्ति, अधित्यक्ता, स्वेच्छा,
 व्याप्ति, बहुता, घनता, पीयता, क्षीयता, महत्ता, उद्गमता,
 तुङ्गता, शैदि, सर्व, अभिसार, वृद्धि, व्यूह, व्यास, अद्वहास,
 संघट्ट, विष्कम्भ, वज्रपान, अनध्याय, अपह्नव, अविसंवाद,
 केतु, उदय, अन्तराय, आतङ्क, अपप्रव, अध्ववस्कन्द, प्रता-
 ख्यान, अन्तरधी, व्याधि, विडम्बन, अनिचार, अनुपद, अ-
 रुन्तुद, कदम्ब, वैरंगिक, नास्तिक, पुरोभागी, स्थायि, द्रव्य,
 किट, तुष, पिण्याक, पलाल, पदधूलि, उद्गाह, पूर्वरङ्ग, प्र-
 तिमा, प्रस्ताव, नाट्य, संकेत, अद्भोद्वर्त्तन, शाखापूर, शाखा,
 मङ्गलावतरण, प्रद्योत्तर, प्रद्वेला, कलभ, किशोर, प्रवाल,
 मन्जरी, निर्माल्य, भङ्गी, करणी, कैतव, पाखण्डी, कर्णिका,

भेद, तर्णक, पराग, सैन्य, उपपद, समस्या, कलान्तर, उत्सर्ग, प्राकाम्य, वस्तु, वाचिक, सम्बोधन, पादुका, अवहित्य, व्यवहार, किंवदन्ती, प्रभूत, विज्ञान, कारिका, उपाधि, वहिरङ्ग, उपश्रुति, मृगतृष्णा, नासीर, पादपीठ, व्यापृति, दिग्ध, परोक्त, गण्डूष, उपत्यका, ग्रहसन, युवराज, शिष्य, सैनिक, संचिव, प्रतिहार, मण्डलेश, गण, वैहासिक, सेनानी, वैतालिक, पटु, पदाति, अनुग, ग्रामीण, पारिपार्श्वक, नान्दी, चातुकार, भक्त, परिवार, प्राकृत, परान्त, मायिक, दास, पराधीन, यद्दद, अस्त्रधर, वैमात्रेय, ईर्ष्यालु, परिचारक, भर्तृहारक, कनिष्ठ, अभ्यर्ण, राजवंश्य, वन्दारु, रत्ताञ्जल, स्फुलिङ्ग, कण, दिङ्मात्र, एकदेश, खण्ड, बाल, अङ्कुर, शिशुता, संक्षेप, क्षामत्व, अवयव, कला, शीकर, लहरि, इत्यादि. हे लक्षणार्ह शब्द सदृशत्वरूप दाखविण्याच्या उपभोगीं पडतात. ते केव्हां उपमानावर आरोपित करावे व केव्हां उपमेयावर आरोपित करावे.

उपमानावर आरोपित करण्याचा प्रकार; जसे—

“इन्दुर्वक्त्रस्य वीप्सासदनमुपकथा पादयोः पङ्कजालिः
पर्यायोलिः कवच्या ननु तनुमहसां कर्णिकाकर्णिकारम् ।
आभासःकुम्भिकुम्भद्वयमुरसिजयोःकामकोदण्डदण्डः
पाखण्डं भूलताया रतिरभिनयनं पश्य रूपस्य यस्याः॥”

अर्थ— नंद हा जिच्या मुखान्या द्विदन्तोंने स्थान; जिच्या पायांला कमलांगी उपमा उपकथेसारखी आहे; भ्रमर हा जिच्या नेत्रांना प्रभाप आहे; गमोसर जिच्या-अंगकांगीला कामकोदण्ड मृग हा कर्णिका

(मध्यस्थान) आहे. हत्तीच्या डोक्यावरने दोन कंलश अर्थात् त्याचे गंडस्थल हे हिच्या स्तनांचा केवळ आभास आहे. कामाने धनुष्याचा वंड हिच्या भूलतेने पाखंड आहे. रति हा केवळ जिच्या रूपाचा अभिनय आहे. हे पहा.

उपमेयाविपर्याय, जसे—

“व्यापेधो धरणीधरोशितुरनध्यायः सुधाया विधो-
रन्तद्विधेनदाचलस्य निधनं दुग्धोदसिन्धोः पिधा ।

प्रत्याख्यानममानवद्विपमहोदहद्युतेर्निह्नवो

जाह्नव्या स्तव भूभुजङ्ग यशसां भारो दिशां हारति ॥”

अर्थ—धरणीधरांचा ईश अर्थात् हिमालयचल किंवा मेरु याचा निषेध, सुधेचा अनध्याय, चंद्राचे अंतर्धान, धनदाचल (कैलास) याचे निधन, दुग्ध समुद्राचे आच्छादन, अमानय असा जो हत्ती (ऐरावत) त्याच्या विशाल देहाच्या कांतीचे प्रत्याख्यान, जान्हवी (गंगा) हिचा निह्नव (दडवणे) हे भूभुजंगा (भूमीचा भुजंग दणजे जार अर्थात् राजा) असा तुझ्या यशाचा भार दिशांला हारासारखा दिसतो.

याहून अन्यही कित्येक लक्षणाशब्द लिहितो.—

तुण्टाक, जल्पाक, गृहयातु, स्पृहयातु, घस्मर, मेदुर, भङ्गुर, विदुर, विदुर, जागरूक, वायदूक, विकस्वर, प्रमद्वर, सत्वर, जित्वर, गत्वर, कम्प, उन्मदिष्णु, वैताण्डिक, मायिक, तुन्दिल, तुण्डिक, पिचण्डिल, पिचण्डिक, तुण्डिल, तुण्डिक, शुभंयुः, दन्तुर, जडाल, दंष्ट्राल, भुजाल, पांडुरल, प्रजाल, प्रजिल, रजस्वल, फेनिल, वाचाल, वाचाट, मुखर, पड्डिल इत्यादि; विह्वाम, चौर, महोत्साह, उद्धत, कोपन, वैरङ्गिक, कर्मशूर, अलङ्कर्मण, कर्मठ, धृष्ट, सज्जन, बंधुगोत्र इत्यादिकांनीं मागे.

या प्रकारचे शब्द लक्षणासाधक होनात, ते जसे औचित्य असले त्या प्रमाणें येतावे. उदाहरणार्थ—

“विप्रोऽप्ययं दुतमहीनमहीनकीर्ति-

लुण्टाकशक्तिरपसादगुरुप्रसादः ।

वेध्यं प्रपातयति पश्यत रे नरेन्द्राः

कीर्तिं स्मरन्मनसि गौररुचं न कृष्णार्म् ॥”

अर्थ—ब्राह्मण असूनही हा मोठ्या राजांच्या कीर्तीला लुटण्याची शक्ति ज्यांत आहे, असा क्षीण न होणारा गुरुप्रसाद धारण करित आहे. हा आतां लक्ष्य पाडतो. हा मनांत गौर जिवा रंग आहे अशा कीर्तीचें स्मरण करित असून कृष्णचें पक्षीं द्रौपदीचें स्मरण करित नाहीं. राजे हो पाहा रे बाबांनो,

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचिता-
याः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषा-
विवृतौ काव्यकल्पलतामंजरीभिधायां शब्दसिद्धिप्रदाने
लक्ष्मणिको नाम चतुर्थस्तवकः ॥ ४ ॥

शब्दसिद्धिनामक द्वितीय प्रतान समाप्त.

१ हे द्रौपदीचे नांव आहे, यावरून हा द्रौपदीस्वर्गशाच्या वेळचा श्लोक आहे, हे अगदीं स्पष्ट होतें, तथापि तो कोणत्या वाटकीतला किंवा काव्यांतला आहे, ते बरोबर समजत नाहीं.

पस्थितिः' युद्ध, भूमि, गार्हप्रमाणे. 'सुहृन्निर्मणिरमणीयः' वि-
वाहप्रमाणं, रोहणाप्रमाणं. 'पृथुलक्षगम्' घर, चंद्राप्रमाणं. 'स्वभाव-
शरणधुरीणः' यथे दोन्ही रीतीने उत्तम योद्धाचर्येन पहण केले
पाहिजे. 'समहासकलः' सज्जन, पीठिमेच्या चन्द्राप्रमाणं. 'परमह-
सितभीः' पुण्यवान्, शिवाप्रमाणं. 'बहुलक्षगम्' जैनांचे दर्शन,
कोंवड्याच्या झुजाप्रमाणं.

याप्रमाणें दुसरे स्वर ज्यांच्या अर्ती आहेत अशाही सामान्य श-
ब्दांनीं श्लेष होतो. जसे—'सदारोपचिता' नष्ट, पुष्ट, धनुर्धान्या प्र-
माणें. 'बहुधान्यपुष्टभियान्वितः' शरद्वृत्त, वसंतऋतूप्रमाणें. 'अंतो-
रणशोभम्' देवालय, योद्धाप्रमाणें.

शेवटचे अक्षर तोडण्याकरितां शेवटीं योजण्याला
योग्य असे शब्द.

कुलसत्क, रोचितक, सत्कान्ता, कामात्, क्रमात्, उ-
दितः, कूटोपचित, खरोचित, खचित, आगत, गाहित, गुरुद,
गूढ, गीत, घाटोपचित, घोरीरुत, धनवर्धि, वान्त, चित,
रोचित, चक्राश्रित, रोचित, छविराजित, छविलासी इत्यादि
शब्दांहून, छल, सच्छट, उपचित, जाग्रत, तोल, सज्जा-
ति, जाति, ज्ञानवर्धि, ज्ञात, टोप, तिरोहित, तन, तस्तार,
उचित, तानवर्धि, तुवर, तान्त, तत, स्तुत, स्थपुट, स्थाम,
उदित, स्थिर, चित, स्थास्थित, वर्धिक, रोचित, दान्त,
आमोदित, दूरात्, धनवर्धि, धरोचित, धवल, धामोदित,
धुरीण, धीरोचित, धनव्यासन्न, अनवसन्न, नवर्धो, नव्यात,
नामोदित, नियतोदित, निचित, निभासित, निकाय, निहित,
निकर, निवह, नियम, निचय, नुत, न्यूनवर्धित, न्यस्त,
प्रवर, प्रमुख, प्रकर, प्रकाम, भारोचित, प्रधान, प्रचल,

प्रसभ, प्रकट, प्रभाव, पूत, प्रभूत, पिहित, पुरतःप्रिय, मो-
दितक, प्राग्र, प्रामोदित, प्रकार, प्राग्रहर, पीनवार्धि, प्रस्ताव,
प्रांशु, प्रकाश, प्रविभासित, परोचित, पिनद्ध, परिवार्धि, परि-
चित, स्फीत, स्फारोचित, फलसद्वितान, बलसद्वरोचित, वलक्ष,
वामोदित, विरोचित, वर्धि, वसद्वासना, व्यास, विपरीत,
विप्ररुष्ट, वरचित, व्रातत, अव्यवहित, विलसित, विकसत्,
विचरत्, विभ्राजि, भासि, कासिसम, विसर, विमान, वितर्क,
विशाल, विभ्रम, विनोद, विकट, विक्रम, विकल्प, विस्मय,
वीत, व्यूढ, व्रज, व्यूह, भासित, भारोचित, मानवार्धि, भी-
मोदित, भ्रान्ति, भासित, भूरीकृत, भाववद्ध, भूयोगत, भर-
चित, उदित, ध्रमात्, भरोचित, महित, मह, सन्मदेश, म-
धुर, मोहित, मोदित, मित, मत, मानवार्धि, यत, यात,
यान, यद्वीरम, रामोदित, जित, रचित, रोचित, आरूढ,
रोपचित, रमोहित, रूपचित, लसत्, लासित, अलवसत्,
लात, लोभामित, लीनवार्धिनी, लूनवार्धि, शत, शकल, श-
बल, शान्त, स्वकाम, सार्थ, स्वभाव, समुदाय, सम, सीमो-
दित, दृढमोदित, सित, सारोचित, सभा, सकल, सज्योति,
सभाजन, सारचित, स्वेच्छ, अस्वतन्त्र, सतत, समर्याद, ससीम,
सदेश, समान, हासित, हारि, हूतम्, हित, हसित, हिनाद्वार्धि,
हसन्, क्षिप्राग्र, क्षुद्रव्याप्त, क्षमोदित, आणि क्षान्त, हे शब्द,
पुढें तोडावे. जाल्यांनीं यासारखे दुसरेही शब्द जाणावे.

या शब्दांनीं पदांच्या शेवटनीं अक्षरें संभव असेल त्याप्रमाणें तोटाग्रीं.

‘जों—‘फलकसप्तश्लोः’ युद्ध करणारा, फळें आलेल्या वृक्षाप्रमाणें.

नित आणि उपयुक्त हे शब्द योजावे. जसे—‘करोपनित, वरोपयुक्त
जरोपयुक्त, इत्यादि.

‘उ’ या वर्णानें उपलक्षित जे रेफान्त शब्द त्यांच्या पुढें उपनित
आणि उपयुक्त शब्द योजावे. जसे—तरूपनितम्, मरूपयुक्तः.

यानंतर वर्ण आकर्षण केल्यानें श्लेष होतो त्याचा दुसरा प्रकार
सांगतो—

अक, अर्क, अग, अन्य, अग्र, अथ, अर्थ, अपर्य, अर्चा,
अर्च्य, अर्चिः, अच्छ, अज, अज्ञ, अट, अद्य, अष्ट, अणो,
अणु, अत्र, अर्ति, अतः, अति, अभ, अर्थ, अयो.

अदः, अद्रि, अद्द, अधः, अर्ध, अध्व, अधिः, अनः, अनुः,
अन्य, अक, अपि, अवि, अर्व, अव, अभि, अभ्र, अमि,
अमु, अमा, अर्या, अये, अयं, अयि, अयः.

अरम्, अरु, अरे, अरि, अर, अत्र, अल्प, अलि, अलम्,
अश्व, अश्व, अश्विः, असौ, अश्र, असु, अहो, अहः, अहम्,
अर्ह, अहिः, अक्षि, अक्ष.

अखिल, अन्यून, अजस्र, अनन्त, आभीक्ष्ण्य, अधिक,
अपर, अपार, अतुल, अनेक, अनल्प, अशेष, असक्त, अ-
नघ, अमद, अदभ्र, अहह, अमर, असुर.

इत्यादि अकार ज्यांला आदि आहे असे जे शब्द ते व-
र्णाचें आकर्षण करण्याकरितां यथोचित योजावे.

वर दिलेले शब्द व याशिवाय दुसरेही जे—दोन, तीन अथवा चार
अक्षरांचे असून ज्यांच्या आधीं अकार आहे ते शब्दांच्या पुर्वीं पदां-
तले वर्ण पाहिजे तसे खेनण्याकरितां योजावे ह्मणजे श्लेष होतो. जसे
—‘क्षककमलशाली’ पक्षीं ‘मलशाली’ ‘अच्छच्छ गणशाली’ पक्षीं ‘ग-
णशाली’. ‘अलङ्केशयुक्तः’ पक्षीं ‘केशयुक्तः’ इत्यादि शब्द जाणावे.

क-कि-कु-कू-ख-खु-ग-ग-घ-च-चा-चि-च-य-जा-ता-ती-
स्थि-द-दा-दू-ध-धि-न-नि-प-पा-पु-पू-स्फ-स्फा-वा-वि-व-वे-
वे-व्ह-व्हा-मा-मु-श-शा-शु-शं-सा-सि-सु-सू-सौ-ह-हा-ही-
क्ष-क्षा-क्षि-क्षौ-ह्या वर्णांच्या पुढें रहित शब्द योजावा.

जसें - करहित, कीरहित, कुरहित, कूरहित, खराहित, खुरहित, इत्यादि. ह्या शब्दांनीं वर्ण आकर्षण केले जातात. उदाहरणार्थ—
'करहितमलशाली' पक्षीं 'मलशाली' 'कीरहित बन्धु कीयुतः' पक्षीं
'बन्धुयुताः' इत्यादि प्रकारें उदाहरणें जाणावीं.

स्मेर, ज्वर, स्वर, स्मर, द्वार, स्थावर, तुपार, इत्यादि
व पारावार, इत्यादि स्कारान्त शब्दांच्या पुढें हित शब्द या-
जावा.

जसें - स्मेरहित, ज्वरहित इत्यादि 'स्मरहितस्मरणशाली' पक्षीं
'रणशाली' इत्यादि जाणावे. याप्रमाणेंच दुसरेही शब्द ध्यावे. जसें-अही-
नम्, अलङ्कृतम्, नूनम् ॥ लकारान्त व लाकारान्त शब्दांच्या शेवटीं उप-
युक्त शब्द योजावा. जसें—जलोपयुक्ता, विलोपयुक्ता, कलोपयुक्ता,
वलोपयुक्ता.

आकार ज्याची उपधा आहे अशा प्रकारांत शब्दांच्या पुढें नोद शब्द.
योजावा. तसेंच उपपाद, कृत, रचित इत्यादि शब्द योजावे. जसें—
कृततापनोदः, रचितवापनोदः इत्यादि

श्लेषसाधक शब्द.

आतां श्लेषसाधक ककारान्त व ककार इत्यादि वर्ण ज्यांत प्रमुख
आहेत ते शब्द लिहितों. जसें—

नाक, निक, पिक, काक, शुक, बक, पट्ट, भेक, पूक, स्तोक, अ-
लोक, पुलक, अंशुक, गर्भक, ताटङ्क, हंसक, कृषिक, कर्पक, कौतुक,
श्यामक, नरक, कलङ्क, नन्दक, तारक, करक, गुह्यक, विपाक,
अलीक, कटक, स्थानक, स्तवक, बन्धूक, गण्डक, जाहक, नन्द्रक,

तर्णक, व्यलीक, बिटङ्क, जलक, स्तस्तिक, मणि, पथिक, हतक,
लघ्नक, नाविक, गणक, कविक, समीक, अनीक, फलक, वन्धुक,
पृथुक, दासक, जनक, अम्बक, तिलाक, अंशुक, अलक, नालिक, रजक,
जालिक, लुम्भक, स्फोटक, आर्द्रक, मासिक, पातक, तलक, उदक,
अधिक, मस्तक, यनौक, अङ्गारक, अपघ्नक, उच्छीर्षक, प्राघुणक,
वनीपक, दीवारिक, आरातिक, प्रबोधक, विशेषक, भयानक, रणर-
णिक, वैकटिक.

आतां पुढे—आकर, कर, कल, करि, कपि, कवि, कर्म, कशा,
कन्या, कर्ण, कच, कफ, कच्छ, कपाली, कदर्य, कपर्द, कलङ्क,
कदली, करञ्ज, कपाल, कलिङ्ग, कपोत, कपाट, करम, कवच,
कदन, कबरी, कर्ण, कज्जल, कपोल, कवन्ध, कमठ, कमल, कदम्ब,
कपट, करवीर, कथन, कमण्डलु, करवाल, कर्णधार, कम्बु, कङ्कु,
कण्डू, कन्द, कङ्काल, कन्धरा, कङ्कट, कम्बल, कन्दर, कन्दर्प,
कङ्कण, कवेली, कोल, कोयटि, कोप, कौपीन, कोलि, केतु, केशव,
कोदण्ड, केश, केदार, कोदण्ड, कैरव, केसर, चक्र, तक्र, वक्र, शक्र,
शुक्र, नक्र, शुक्र.

पुढे—कोड, क्रतु, क्रव्य, क्लेश, क्रम, क्रोधन, क्रमेलक, क्रवच, रा-
का, शङ्क, कालिका, बलाका, बालिका, ऊर्मिका, नासिका, तारका,
कृत्तिका, उत्कलिका.

पुढे—कासि, काप, काकु, काञ्ची, काक, काम, कान्ता, काण्ड,
कामि, काच, कार, काकोल, कापेय, कामर, कानन, कान्तार,
काञ्चन, काश्यपी, कारण, कातर, कासार, नाकि, पिनाकि, चातकि,
वर्द्धकि, श्रीवृक्षकि, प्रचलाकि.

पुढे—किल, किरण, किशुक, किसलय, किङ्कर, शुकी, पिकी,
बन्धकी, बलकी, आमलकी.

पुढे—कील, कीर, कीनाश, कीलाल, काकु, रङ्ग, न्यङ्ग, शङ्क,

आतां पुढें—कुख, कुच, कुश, कुट, कुक्षि, कुम्भि, कुण्ड, कुन्त, कुण्डल, कुन्तल, कुशीलव, कुरवक, कुलवधू, कुलाल, कुहर, कुवेणी, कुरङ्ग, कुलीन, मुख, मख, पुङ्ख, नख, सुख, दुःख, शङ्ख.

पुढें—खर, खनि, खग, खश, खर्जु, खल, खलीन, खद्योत, खचित, खण्ड, खञ्जन, खञ्ज, शिखा, शाखा, रेखा, लेखा, परिखा, विशाखा.

पुढें—खानि, खात, सखि, सखी.

पुढें—अखिल, खिल, आखु.

पुढें—खुर, तुङ्ग, स्वर्ग, रङ्ग, मुद्र, मङ्ग, वङ्ग, पूग, खग, छग, छाग, राग, याग, घेग, रोग, उरग, नाग, भोग, युग, परोग, तडाग, तरङ्ग, पद्मग, रयाङ्ग, भुजङ्ग, चतुरङ्ग, अङ्गराग, शताङ्ग, अनुग, भुजग, अधग, उत्तरङ्ग, कलिङ्ग, सारङ्ग.

पुढें—गदा, गज, गति, गद्य, अङ्गद, गर्भ, गद, गरल, गल, गर, गजराज, गजारोह, गङ्गा, गण्ड, गन्ध, आगन्तु, गोधा, गौर, गोसर्ग, गाधेय, गोधन, गाङ्गेय, गौरव, घुरङ्गा, आपगा, निघगा.

पुढें—गान, गात्र, अगाध, भङ्गी, भोगी.

पुढें—गिरि, भुजगी.

पुढें—गोति, पङ्क, कङ्कु, प्रियङ्गु.

पुढें—अगुस, गुस, गुह, आगू.

पुढें—गूढ, गूह, गूहनम्, आगः, रुग्, वाग्, त्वग्, लग्, ईवग्, प्राग्, अर्वाग्, दाग्.

पुढें—अग्नि, अम, व्यम, समम, उदम, मण्डलाग.

पुढें—माव, माम, मीवा, माह, धामणी, अघ, मेघ, सङ्ग, उङ्ग, परिघ.

पुढें—घन, घोर, अघ, घस्मर, घनरस, जङ्घा.

पुढें—घाट, घास, व्याघ.

पुढें—आघ्राण, प्राज्ञ, यज्ञ, अभिज्ञ, शेषज्ञ, दैवज्ञ, प्रज्ञा, अवज्ञा, प्रतिज्ञा, रसज्ञा.

पुढें—शाति, शानी, शान, नीच, कान, कुन, कच, उघत्त,
रोमान्त, वचत्.

पुढें—चक्र, चय, चमु, चर, चरु, अचल, आचमन, चरण, चपल,
अञ्चल, चञ्चल, चल, चञ्चु, यञ्चु, चण्ड, तञ्च.

पुढें—चारु, चाप, चामुण्डा, चारण, चामर, चारित्र, शुचि, रुचि.

पुढें—नित्या, निता, आचिता, चिद्रूप, काञ्ची, बीची, रानी, मानी,
विपञ्ची, घृताची.

पुढें—चीर, चीवर, चञ्चु, पिनु.

पुढें—चुम्बक, चञ्चू.

पुढें—चूडा, चूत, चूर्ण, पिच्छ, पुच्छ, गच्छ, गुच्छ, स्वच्छ, मुच्छ.

पुढें—छवि, जल, छत्र, छग, छद, छगत, अच्छ, भस्त्र, मच्छ, इच्छा,
वाञ्छा.

पुढें—छात्र, छाग, छादन, मुञ्ज, गुञ्ज, अण्डज, राज, याज, ध्वज,
भुज, खञ्ज, बीज, अम्युज, व्रज, व्याज, लाज, मुरज, करञ्ज, नीडज,
आत्मज, उरसिज, क्षत्रज, समाज, गजराज, सरसिज, मलयज.

पुढें—जल, जन, जपा, अवा, जय, जरा, जगत्, जङ्घा, जम्बीर,
जङ्घाल, जगती, जघन, जगर, जघन, अजगर, जवनिका, रुजा, लज्जा,
भुजा, प्रजा, गिरिजा.

पुढें—जाहक, जानु, जार, जाति, जात, जाया, जाल, जागुड, जावाल,
जागर, जालक, जातरूप, जातमात्र, राजि, आजि, बाजी, धनराजि.

पुढें—अजित, जित, जिन, राजी.

पुढें—जीवन, जीव, जीरक, जीवा, ऋजु.

पुढें—ज्याला, झड्डा.

पुढें—झुप, झम्पा, झायुक, वान, वीत, भूत, पित्त, गीत, चूत, मत्त,
गर्त्त, धूर्त्त, भीत, अहित, मुक्त, कुन्त, सुत, नात्र, दन्त, चित्त, प्रीत, जात,
नत, द्रुत, अभान्त, आचित, एकान्त, इवेत, सित, पीत, सङ्ग्रीत, प्रभात,
अनृत, हरित, पर्वत, राजत, कङ्कत, दुर्यत, उत्कण्ठित, उपवीत, लम्बित,
विधीत, पदात, सैकत, प्रपात, निशात, निशित, शुद्धान्त, सामन्त, ह-

सित, सुरत, भणित, नापित, भरत, पारत, चेटित, विभात, उचित, उन्नत, अयत, ऐरावत, नयनीत, प्रक्षालित, अपहस्तित, अपचारित, अनवरत.

पुढे—तपतर, तनुतन्, अन्तर, तरी, तमी, तम, तरु, तर्क, इतर, तन्त्र, तण्डुल, तत्पर, तनय, आतपत्र, तरङ्ग, तडाग, तमिस्रा, तर्णक, तरङ्गिणी, तरुण्ड, तखारि, तोरण, नेजित, तोय, मरुत्, हरित्, शरत्, पतत्, उपानत्, उपविशत्, अमुदत्, क्षुत्, द्विपत्, सर्पत्, शखत्, बृहत, संसत्, चिताकान्ता, लता, वासिता, देवता, वनिता, उपमाता.

पुढे—तात, लात, ताम्र, तापिच्छ, ताटङ्क, ताम्बूल, ताम्र, चूड, तामरस, ताडपत्र, कृत्ति, भुति, शाति, पत्ति, हेति, व्रति, यति, मति, गति, जाति, रीति, क्षिति, स्तुति, रति, पूति, नुति, नति, भ्रान्ति, दुर्गति, कण्डूति, अराति, पदाति, पक्षति, व्रतति, आंति, विप्रीति, आशापति, गजापति, धाडूराति, अभिजाति.

पुढे—तिल, तिमि, तिमिर, तिरोहित, छत्र, छात्र, मित्र, पुत्र, पत्र, गात्र, भोत्र, यन्त्र, नेत्र, गोत्र, पात्र, यत्र, अत्र, तन्त्र, दात्र, क्षेत्र, अरित्र, क्षत्र, पवित्र, परतन्त्र, ताडपत्र, आतपत्र.

पुढे—व्रस्त, अस्त, व्रपु, व्रपा, यात्रा, वरत्रा.

पुढे—वास, रात्रि.

पुढे—त्रिक, त्रिगुण, त्रिफला, त्रिशङ्कु, विदश, अमात्य, नित्य, चात्या, चित्या.

पुढे—त्याग, सत्त्व.

पुढे—त्वरी, सती, अर्धति, वासन्ती, मालती, भारती, युवती.

पुढे—तीर, तीव्र, सेतु, केतु, हेतु, क्रतु, आगन्तु, धातु.

पुढे—तुप, तुच्छ, तुला, क्रतु, तुहिन, तुवरी, तुरग, तुरङ्गम, तप, तूर्ण, तूल, तुङ्ग, तुन्द, नद, नाद, कन्द, छद, मद, मन्द, सूद, क्षोद, गुद, नुद, अङ्गद, अगद, स्वेद, भेद, म्कन्द, धनद, प्रसाद, स्वच्छन्द, रोहद, कलाह, विनोद, मकरन्द, अरविन्द.

पुट्टे—देव, दम, दनु, दरी, दम, दल, दक्ष, दशा, दश, दर, दया, उदक, उदधि, उदय, अदभ्र, दर्भ, दक्षिण, नद, रद, दहन, दम्भ, दण्ड, दण्डि, दन्त, दोला, देह, देश, देव, दास, दोष, दौष्ट्यारिक, गदा, गोदा, तवा, सर्वदा, क्षणदा, नर्मदा.

पुट्टे—दानव, दारण, दान्त, दास, दाम, दान, दासी, दार, दात्र, नन्दि, यन्दि, आदि, सादि, मांसादि, हीनयादि.

पुट्टे—दिन, दिया, दिवस, दित, आदि, आदित्य, आदिम, वेदी, मन्दी, कालिन्दी.

पुट्टे—दीन, दीप, दीक्षित, उदीरण, कन्दु, विन्दु, विन्दु, इन्दु.

पुट्टे—दुली, दुस्थ, दुग्ध, दुहिता, दुकूल, अन्द.

पुट्टे—दूर, दून, दूरमणी, पाद, साद, रुद्र, मद्र, भद्र, शुद्र, शूद्र, दद्रु, छिद्र, सान्द्र, हारिद्र, दरिद्र, वैद्य, सद्य.

पुट्टे—द्वार, द्युति, द्रव्य, द्राक्षा, द्विपि, द्वीपि, द्विरद, हुत, हुह, द्वि-
पत्, वद्ध, युद्ध, क्रोध, व्याध, आयुध, अगाध, न्यमोघ, समिद्ध, अविद्ध,
अवरोद्ध, अपरोध, अपथिद्ध.

पुट्टे—अन्ध, धन, धरा, ऊधः, ऊधस्य, अधः, धेनु, धनुः, अन्धः, धव,
धवल, अधर, धाराधर, सन्धा, क्षुधा, मेधा, गोधा, सुधा, अभिधा, द्विधा,
राधा, आधिधा.

पुट्टे—धाना, धान्य, धातु, धार, आधार, उदधि, व्याधि, आधि,
अवधि, निधि, सन्धि, विधि.

अधिप, अधिपति, अधिभू, अधिकृति, अधिरौहिणी, सुधी.

पुट्टे—धी, धीर, धीवर, अधोश, सिन्धु, अन्धु, सीधु, साधु, विधु.

पुट्टे—धुनी, धुर्य, धुरीण, यध.

पुट्टे—धूप, धूली. धूरस, धूमयोनि, अध्वरन्ध्र, साध्य.

पुट्टे—ध्वान्त, ध्वान, ध्वाङ्ग, ध्वनि, अध्व, अधि, अध्यक्ष, ध्वाङ्गा,
राति, घन, धन, जिन, गान, दिन, ध्यान, वन, दान, जन, पीन, हीन,
दान, स्नान, यान, अस्नन, मीन, फेन, भुम, मान, उन्न, सन्न, स्तन, अ-

नः, धनुः, मनः, एनः, ग्रथन, कर्तन, कल्पन, समान, आसन्न, पाठीन, तु-
हिन, अजिन, वामन, जीवन, मोहन, दर्शन, रदन, आलिङ्गन, मण्डन,
नयन, आनन, सूदन, प्रस्थान, वाहन, स्यन्दन, उपायन, स्पर्शन, अपानं,
शालीनं, क्रोधन, सज्जन, कोपन, जनन, आसन, आसन, उल्लोचन, आ-
यतन, ईशान, मदन, प्राचीन, मञ्जन, छदन, दशन, आलीजन, जघन,
खञ्ज, मन्यन, वन्धन, भवन, मोहन, अवन, ध्वान, प्रतिमान, नरवाहन,
घातायन, वेत्रासन, अध्वनीन, अभिवादन, सिंहासन, व्यापादन, आच्छा-
दन, सारसन, निभालन.

पुट्टे—नभ, नग, नर, नल, नख, नक्र, नदी, नद, नत, नय, नय्य, ने-
त्र, नेपथ्य, एनः, नौ, नर्मदा, नक्षत्र, नखर, आनन, नगर, नरदेय, नवनीत,
अवधान, ध्यान, धाना, अङ्गना, मेना, वासना, देशना, यातना, रसना,
प्रार्थना, घटना, घर्णना, पूतना.

पुट्टे—नाग, नाश, नाशा, नारी, नाम, नाद, नाना, नाहल, नारद,
आनाय, नासिका, नाविका, मुनि, ध्वनि, अयनि, खानि, खानि, अटनि,
योनि, धूमयोनि.

पुट्टे—निशा, निधि, अनिश, निभ, निधय, नित्य, निर्वेद, निहित, नि-
तान्त, निवद्ध, निखिल, निश्चित, निकार, निरस्त, निचित, निग्रह, निका-
य, निधन, निकर, निरय, निहान, निध्यान, अनि, निमिष, निखात,
निदाघ, नियति, निकुञ्ज, निगड, निलय, निभेणि, निकेतन, निवसन,
निमालन, निरवग्रह, धुनि, जननी, यनी, जनी, कटिनी, कामिनी, भा-
मिनी, सेनानी, वर्द्धिनी, दामिनी, भयानी, मानिनी, वाहिनी.

पुट्टे—नीर, नीवि, नीली, नीप, नीय, नीध, अनीक, नीहार, नीवार,
जानु, तनु, सनु, सानु, मानु, दनु, कृशानु, नुति, अनुग, अनुक्रम, अनु-
पदी, अनुचर, अनुशय, अनुकूल, अनुताप, अनुक्रोश, अनुजीवी, तनु.

पुट्टे—नून, नूतन, नूपुर, धन्य, धान्य, सन्य, शून्य, राजन्य, कन्या.

पुट्टे—न्यस्त, न्यास, न्यङ्क, न्यञ्चित, न्यमोध, शाप, पुष्प, सर्प, द्विप,
पुष, तूष, रूप, कूप, भूष, सूष, चाप, चाप ताप, पाप, विलाप, कच्छप,
लोतुप, अधिप, मण्डप, मधुप, कलाप; पादप, आङ्घ्रिप, अनेकप, अव-
लेप, अन्तरीप, उपलाप, उपशाप.

पुट्टे—परु, पर्ण, पंशु, पावि, पशुपाति, पक्षी, पक्ष, पक्षी, पर, पति, पर, पक्ष, पर्यः, पत्रि, पत्र, पवन, पल्लव, उपज, उपहास, उपक्रोश, अपवाद, उपकार, पयोद, पक्ष्ण, उपनार, उपधान, उपवीत, उपपत्ति, उपसर्प, उपयाम, पयोधर, उपयाम, अपवरक, परवश, परतन्त्र, अपत्रप, उपताप, उपजाप, उपचर्या, परेत, पन्नग, आपगा, उपकण्ठ, अपविद्ध, उपक्रम, अपदेश, अपज्ञान, अपकार, परप, अपवारित, अपहस्तित, पड्डु, पड्ड, पञ्च, पञ्जर, पांसु, पांसुल, पेशल, पौरोगव, पञ्चानन, वपा, वपा, प्रपा, जपा, क्षपा, शिंशिपा, अपत्रपा.

पुट्टे—पाप, पाणि, पात्र, पामा, पाशा, पाली, उपान्त, उपाधि, उपान्त, पाताल, पार्थिव, पामर, अपान, पावन, पावक, उपायन, पार्वती, पाणिमह, पारिजात, पादरक्षण, पारिरक्षिक, कपि, लिपि, द्वीपी, कलापी. (द्वीपिन्, कलापिन् अर्थां प्रातिपादिके असंख्ये वरे कारण बाकीचीं सर्व प्रातिपादिकेच आहने.)

पुट्टे—पिक, पिच्छ, पिरित, पिधान, पित्रु, पिप्पल, पिनाक, पिशाङ्ग, पिहित, पिनद्ध, पिङ्गल, पिण्ड, वापी, काश्यपी.

पुट्टे—पीन, पीडा, पीत, पीवर, पीड, आपीड, रिपु, वपु, यपु.

पुट्टे—पुञ्जाग, पुष्कर, पुष्प, पुर, पुरा, पुट, पुत्र, पुरी, पुर, पूत, पूल, पूज्य, अपूप, पूः (पूर असावे), पूष, पून, पुनः, पुरुष, पुजि, पूजित, पुरित, पूर्गायुः (युम् असावे), वप्र, विप्र, सिप्र, क्षुरप्र, कम्प.

पुट्टे—प्रहर, प्रदोष, प्रहेला, प्रस्य, प्रस्तर, प्रताति, प्रवासित, प्राजन, प्राय, प्राज्य, प्रस्तावन, प्रमह, प्रकाण्ड, प्रवाल, प्रहार, प्रान्तर, प्रजा, प्रकार, प्रपा, प्रमदा, प्रकृति, प्रमुख, प्रभूत, पांशु, प्रपञ्च, प्रकोष्ठ, प्रच्छद, प्राज्ञ, प्रवीण, प्राकृत, प्रादेशक, प्रार्थना, प्रेत, प्रवर, प्रकाम, प्रकर, प्रभावती, प्रिय, प्रधान, प्रभूत, प्रयोधिक, प्रधि, प्रस्थान, प्रधन, प्रास, प्रवह, प्रकट, प्रचार, प्रतिलोम, प्रसभ, प्रसारण, शिव, भव, देव, दाय, हाय, जीव, रव, स्तव, पाय, पीय, आजीव, क्षीव, जय, आहव, धव, रव, लव, नव, पुर्व, दानव, वाडव, केडाव, दामव, विभव, ताण्डव, पगव, शगाव, मानव, पार्थिव, वृक्षव नरदेव, पौरोगव, कुशीलय, वाग्धव, राजीव, गौरव, भव.

पुट्टे—यक, यशा, यय, अयधि, यपु, यमु, अयनि, यल्ली, चीर
बल, यधू, अम्बर, अम्बक, यस्त्र, यपा, यसा, यर, आवली, अवश
वनौकः (कस् असायै), अययव, यर्धनी, यमुधा, यकोट, यदर
यकुल, यत्सल, यपद्, यल्लव, यडवा, अयस्कन्ध, अवरोध, यद
यलय, अवकीर्ण, अयलेप, अवलक्ष, अयसर, यर्तुल, यनराजि, यर्धमा
यमुमती, यनीपक, आवरण, रेवा, मीवा, जीवा, दिवा, यडवा.

पुट्टे—यारी, यार्ता, याल्या, यात, यायु, यामा, यादे, याजि, या
वाल, बाहु, वास, यारि, यार, याम, यातरोगी, बाध, वासना, याम
यान्धय, वालक, आवास, यानर, बालिश, बाहिनी, वासिता, बागुर
वारण, यानीर, बाडव, आवाल, अयि, कयि, रयि, पयि, मेधा
(यिन् असायै), मांयायि (यिन् असायै).

पुट्टे—विप्र, विद्व, विल, विधु, विस्ता, विधि, अयि, विन्दु, वि
वितर्क, विटङ्क, विदेह, विगान, विबुध, विशाख, विकल्प, विशा
वियोग, विश्वास, विपरीत, विसर, विपक्ष, विग्रह, विकल, विदग्
विरोधी, विवाह, विभीत, विवर, विभ्रम, अधिरत, विशाल, विनो
विक्रम, विरह, विहार, विकट, विदुर, विचिकित्सा, विवरण, चिं
चन, विनायक, विचक्षण, वितरण, विकर्तन, विशारद, नीची, पद
अटवी, देवी.

पुट्टे—वीर, वीज, वीची, वीरुध्, अय्यु, कय्यु.

पुट्टे—बुध, वुस, अलानु, जय्यु, द्रव्य, भव्य, गव्य, हव्य, ती
क्रव्य, सव्य, मृगव्य, शरव्य.

पुट्टे—व्याज, व्रात, व्रज, व्याल, व्याधि, व्रती, व्याघ्र, व्योम, व
हर, व्याकुल, व्रतति, व्यजन, व्यञ्जन, वाच्छा, आवेश, वेग, वे
वेश, वेष्टित, विकक्ष, वेत्रासन, वैभ्रयण, वैतालिक, वैकटिक, वै
चन, दम्भ, निभ, अरम्भ, शुभ, डिम्भ, आलम्भ, वल्लभ, लोलभ, कर
करम्भ, वृषभ, कलभ, शालभ, उपालम्भ, नभः (भस् असायै).

पुट्टे—भय, भर, भस्म, भय, भद्र, भव्य, इभ, उभय, भरत, भक्ष
भवन, आभरण, भासित, भाविक, भयानक, भोजन, भोगि (गिन् अ

सर्वे), अम्भ (म्भत् असावे), मैरव, भङ्गी, भेद, शोभा, सभा, रम्भा, विभा, प्रभा, जम्भा, प्रतिभा.

पुट्टे—भाजन, भानु, भाषा, भार्या, मामिनी, भारती, भारत, भासुक, नाभि, कुम्भि, खुरभि.

पुट्टे—मिद्ध, भिक्षु, भिक्षा, मिद्धा, अभिधा, अभिज्ञा, अभिज्ञाति, अभिमव, अभिनय, अभिषाय, अभिवादन, बलभि, अतिभी.

पुट्टे—भीम, भीरु, भीत, आभीर, विभु, प्रभु, शम्भु.

पुट्टे—भुज, भुजा, भुवन, भुजङ्गम, अतिभू, प्रतिभू, सद्भू, भू.

पुट्टे—भूत, भूमि, भूरि, भूतभू, श्वभू, शुभ्र, अदभू, वभू, लभ्य.

पुट्टे—अभ्यास, भ्रान्ति, भ्रुकुटि, ध्रुकुटि, भ्रमि, भ्रम, भ्रमर, काम, सोम, धूम, वाम, लोम, नाम, हेम, वृम, घाम, सीम, दाम, पद्म, अधम, क्षम, रोम, क्षौम, महिम(न्), सद्य(न्), स्त्रोम, धाम(न्) सम, युग्म, भीम, क्षाम, स्याम, आदिम, आयाम, मध्यम, विषम, कलम, उपयाम, आराम, अर्यम(न्), प्रवङ्गम, भुजङ्गम, तुरङ्गम.

पुट्टे—मस्तु, मति, मल, मनः(स्), मल, मह(म्), मद, मयुः, मह, अमर, मोक्ष, मेरु, मेधा, मौली, मांसादि(दिन्), मेखला, मोहन, मोदन, मेघ, मण्डन (मंगल), मदगु, महानिशा, महानिष, महाबल, महासेन, महाध्वज, मलयज, मदन, मनुज, मत्सर, महिला, मन्त्र, आमय, मरण, मकर, मयुर, मङ्गल, मण्ड, मन्द्र, मञ्जरी, मन्दार, मण्डल, मन्दुरा, यामा, रामा, वामा, क्षमा, एमा, उमा, सीमा.

पुट्टे—मानस, माया, माला, माम, माक्षिक, मानिक, भारण, मानव, मार्जन, मार्ग, माहन्, मातन्नि, मातङ्ग, अमात्य, तिमि, कामि, स्वाभि, भूमि.

पुट्टे—मिष, आमिष, मित्र, तमी, शमी.

पुट्टे—मीन, मीमांसा, चमू.

पुट्टे—मूक, मूट, मूत, भय, रय, लय, विय, हय, काय, तोय, पय, नय, दय, अन्धाय, आलय, आप्ताय, आमय, आनाय, अङ्गुलीय, उजरीय, अन्तराय, दलय, विलय, वियय, कुलाय, गाङ्गेय, समुद्रय.

पुट्टे—रीति, हर, चारु, कारु, भीरु, नरु, परु, तरु, मेरु, अगुरु, शरारु, चन्दारु.

पुट्टे—हृत्ति, हृजा, हृद्रक, हृरु, माहृत, हृचिर, हृचिर, हृषा, रूप, रक्ष, नरः(र), उरः(रु), सरः(रु), पुरः(रु).

पुट्टे—रोधः रोम, रोग, आरोह, रोमाञ्च, कल मूल, पूल, नल, तल, दल, बल, हल, नल, कोड, कोल, गण्ड, तुल, पूल, शाल, उपल, किल, खिल, अनल, नाल, चण्डमाल, स्याल, माल, कुण्डल, खल, लोल, आमल, कुल, शील, बाल, पिण्डगल, तुण्ड, मुण्ड, चेल, अञ्चल, आपीड, फल, तिल, बिड, हण्ड, व्याल, जल, कूल, जाल, आकुल, स्थल, आबाल, वतुल, गल, उचण्ड, कराल, शबल, धूमल, कपिल, पिङ्गल, श्यामल, पटल, पाटल, धवल, लघुल, बहल, युगल, यमल, पृथुल, चपल, चापल, सरल, चटुल, पेशल, मञ्जुल, शैबल, गरल, समल, कङ्काल, पोताल, चण्डाल, कुलाल, वृषल, लाटल, कुन्तल, ताम्बूल, कुण्डल, मूकल, बिकाल, सरल, जङ्गल, कुशल, वरसल, छगल, बिडाल, मार्तण्ड, मण्डल, मङ्गल, बल्कल, पिचुल, कूष्माण्ड, करवाल, आखण्डल, अनाविल, आलवाल, महावल.

पुट्टे—लक्ष, लव, लता, लक्ष्म(रु), लटा, अलस, लघुल, लज्जा, अण्ड, अल, आलंय, आलस्य, आलवाल, लक्षग, ललाट, लहरी, ललाटिका, लवणिमा, लोह, लोल लोहित, लेश, लेखा, लम्पट, लङ्का, अलङ्कार, लज्जा, लव, डम्बर, आलम्भ, चेल, शाला, शिला, लीला, कीला, हाता, लाला, शाला, क्रीडा, पीडा, माला, तुला, चूडा, हेला, दोला, पांशुला, कृष्णला, बारला, वरला, अवला, महिला, निष्कला.

पुट्टे—लाक्षा, लाज, लाना, लाव, लाट, लाभ, आलात, आलान, अलाव, लाङ्गल, लास्य, कमण्डलु, कण्डु.

पुट्टे—लून, लूता, पालि, मौलि, कोलि, बलि, कलि, अलि, दण्डि, आलि, शालि. फालि, दुलि, दम्भोलि, महेशालि.

पुट्टे—लिपि, लिखि, अलि, अलिक, आलि, लिपिकर, लिखा, डिम्भ, पांत्नी, पून्ती, नीली, स्याली, वल्ली, आनी, आयनी, पत्नी, स्यनी, पत्नी, कनी, देहनी, खुरली, पत्रपात्नी, पत्रयली, नागवल्ली.

पुढें—लीला, लाला, लीन, दश, कुश, वंश, केश, पाश, खश, नाश, लेश, अनिश, आवेश, अधीश, यश, देश, कर्कश, बालिश, कलश, पलाश, गिरिश, औपधीश, परयश.

पुढें—शग, शक्ति, शक्र, शशी (शिन्), शची, शत, अशन, शत्रुशय, शकट, शराव, शरण, शकुन्त, शचल, शकुन्ति, शङ्का, शङ्ख, शयल, शङ्कर, शैल, शोभा, अश्व, अभु, इमभु, भग्, विद्व, प्रभ.

पुढें—भ्रान्त, भ्रोत्र, अश्व, भवः(म्), भुति, अभु, शुभ, इवेत, दशा, निशा, आशा, महानिशा.

पुढें—शारद, शालि, शान्त, आशा, शाल, शाखा, शाप, शात, शालीन, शशी, काशी, शिशु, यदी.

पुढें—शिव, शिरः(स्), शिशु, शिखा, शिति, शिरद, शिखण्ड, शिरोधरा, आशिः(स्).

पुढें—शील, शीकर, शीतल, शीत, आशु, शिशु, पशु, परशु.

पुढें—शुक, शुभ, शुचि, शुभ्र, अंशुक, शूल, शूद्र, शूकर, शूकल, विष, तुष, भूष, मिष, आमिष, महिष, पुरुष.

पुढें—पद्मस्य, हास, मास, घास, दास, ध्वंस, घत्स, आवास, अलस, प्रास, अंस, मांस, रस, विस, व्रास, विद्वास, समास, साध्यस, मानस, तापस, लालस, पायस, सारस, विलास, राक्षस, अन्धतमस, काठायस, कलहंस, घनरस, तामरस.

पुढें—सभा, सती, सव्य, सद्यः, असकृत्, सम, सदृक्(श्), सरः(रस्), सस्य, सखी, सखि, सख्य, अंसल, आसन, सकल, सत्वर, सतत, समान, सघन, सदन, सज्जन, सनाभि, सगोत्र, सपिण्ड, समास, समूह, समुद्र, मत्तम, सनीड, सदेश, समुद्र, सभाजन, सहृदय, सगर्भ, सवास, सद्यः, सन्तत, सन्देह, संहति, सन्दोह, सङ्कर, संपाम, संयम, सन्दान, सङ्कुल, संवेग, सम्भ्रम, सरम्भ, सन्धान, सन्धा, सन्धि, दौवाल, सेतु, सैकत, शैवल, सेना, सेवक, सौवीर, सोपान, सोम, नासा, हिंसा, कासा, रसा.

पुढें—सार्ध, सानु, मादि, साल, साधु, साध्यस, सारङ्ग, सारस, साकल्य, सारसना, आसि.

पुट्टे—सित, असिपुत्री, असिधेनु, सिन्धु, सिन्दूर, सिंहासन, दासी, सारसी, सरसी.

पुट्टे—सीर, सीधु, सीगन्त, तपस्त्री, स्व.

पुट्टे—स्वर, वर्ण, स्वच्छन्द, स्वामी, स्थान्त, सूत्र, सूनुत, सूद, सूर, सूरि, सूपकार, सुस्य, दुःस्य, अस्य, कायस्य.

पुट्टे—स्याल, स्याली, स्यली, स्यपुट्ट, स्यपति, स्यापक, स्याम, स्याग, स्येम, स्यैर्य, अगस्य, अगस्ति, अपध्वस्त, व्यस्त, व्रस्त, समस्त, वस्तु.

पुट्टे—स्तोत्र, स्तुति, स्तव, स्तन्य, स्तवक, आस्तरण, स्तन, स्तोम, स्तोक, स्तम्बकरि, शस्त्र, अस्त्र, यस्त्र.

पुट्टे—अस्त्र, स्त्री, अजस्त्र, अस्त्र, अस्ति, अभु.

पुट्टे—अस्त्र, लास्य, ययस्य, हास्य, आस्य, सस्य, रहस्य.

पुट्टे—स्मर, स्मरण, आस्य, प्रांशु, वयु, विभावयु.

पुट्टे—घुत, घुदत् (इ), घुख, घुधी, घुरा, घुर, घुरत, घुरङ्ग, घुमनः (स्), घुवर्ण, घुपर्ण, घुन्दरी, सुदर्शन, कुह, गुह, लेह, सिंह, रहः, याह, देह, माह, आरोह, सप्ताह, कलह, विरह, कडाह, घराह, पटह, गन्धवह, गजारोह, समारोह.

पुट्टे—हर, हरि, हय, हव्य, हस्त, हल, हसित, आहव, हयमर, रहः, रहः (स्), अहः (न्), अहंयुः, हंस, अहंकार, हन्त, हन्तु, हेला, हेति, होलि, हेतु, हेम, हेरिक, होम, गुहा, विदेहा, इहा, स्पृहा.

पुट्टे—आहार, हाला, हारि, हार, हास, हास्य, हारिद्र, आहि, ग्रीहि, वहि, माहि, दाहि.

पुट्टे—हिङ्गु, हिंसा, हिम, हित, अहित, अहि, आहित, हिमानी, हिङ्गुल, मही, वाही.

पुट्टे—हीन, हीनवादी, राह्य, याह्य, बह्य.

पुट्टे—हुत, हुड, आहुत, गुह्य, बाह्य.

पुट्टे—घतस्त्र, मोक्ष, यक्ष, आरक्ष, पक्ष, अध्यक्ष, दक्ष, कक्ष, प्रक्ष, ध्वाङ्क्ष, अक्ष, गवाक्ष, वैकक्ष, विपक्ष, कटाक्ष, बलक्ष.

पुट्टे—क्षिप्र, क्षय, क्षमा, क्षम, क्षेत्र, अक्ष, अक्षर, उक्ष, क्षपण, राक्षा, रक्षा, द्राक्षा, ताक्षा, आकाङ्क्षा.

पुट्टे—क्षार, क्षाम, क्षान्त, क्षालित, पक्षि, कुक्षि, अक्षि, माक्षि.

पुट्टे—क्षिति, अक्षि, क्षीर, क्षीव, रक्षः (स्), अक्ष.

पुट्टे—क्षोद, क्षोभित, मिक्षु, मङ्क्षु, चक्षुः (स्); तरक्षु.

पुट्टे—क्षुप्रं, क्षुधा, क्षुरप्र, क्षुप, पक्ष्य (न्), पक्ष्मल, राजयक्ष्म(न्),

पुट्टे—लक्ष्मी, क्षमा.

याप्रमाणेन च व्यञ्जनाच्चां क्रम दुस्तराही जाणावा.

या नंतर स्वरादि शब्दक्रम सांगतों.

अनिहृद, अनिल, अहोरात्र, अपवर्ग, अमृत, अवनि, अशोक, अतिथि, अगुरु, अवट, अजित, अनवरत, आकुल, आमिष, आयति, आमय, आवेष्टक, आलाप, आहार, आयाल, आकर, आलोक, इन्धन, इन्दु, इङ्गुदी, इन्द्रावरज, ईश, ईक्षण, उपराग, उद्धत, उदन्त, उपवन, उक्षार, उदार, उत्ताल, उदर, उदाधि, उत्पल, उत्कर, उत्कल, उत्तम, उद्गट, उदित, उत्कर्ष, उपल, उत्थाम, ऊन, ऊर, ऊह, एक, एकान्त, ऐरावण, ऐरावत, कतु, कलु, अङ्गज, अङ्गविक्षेप, अम्बर, अङ्गुर, अङ्गुश, अङ्गुलि, अम्बक, अंशुक, अङ्गि, अञ्जन, अङ्गद, अनन्तर, अङ्गपाली, अन्तर.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायी श्लेषसिद्धिनामकतृतीयप्रदाने श्लेषव्युत्पादनं नाम प्रथमः स्तवकः समाप्तः ॥ ३ ॥

अथ सर्ववर्णननामको द्वितीयः स्तवकः ॥ २ ॥

यर्थं यस्मिन् च वर्ण, आकार इत्यादिकांवरूप ज्ञेयानां नांवांनो ज्ञातेते जे श्लेषाने संबंध ते उपमान सहित करून सर्व वर्णन साधवे.

वर्ण्य वस्तुचा रंग, आकार, आधार, क्रिया, आणि आधेय यांच्या योगाने होणारी जी निरनिराळी नांवे तीं—तशीच वर्णादिकांच्या गुणांनी त्यांच्या वर्णासारख्या वर्णांच्या पदार्थांचीं नांवे ही श्रेयाने त्यांना उपमा साधून तदुक्त कसून सर्व वर्णन करावे. हागजे जेव्हा एका 'श्वेत' इत्यादि शब्दाने 'श्वेत' इत्यादि पदार्थ सत्यही वर्णन केले जातात, ते सर्व-वर्णन.

जसे—

“अहो गौरवसल्लक्ष्मीर्यामिनीकामिनीपतिः ।

सुपर्वपर्वतौपम्यमङ्गीमङ्गीकरोत्यसौ* ॥

या उदाहरणांत 'अहो गौरव?' या एका पदानेच जे कोणतेही पांढरे पदार्थ असतील त्यांचे वर्णन करावयाचे असले तर ते असेच करण्यांत येईल.

आतां वर्णादिकांचा संग्रह सांगतो. जसे.—

सत्कोण, वृत्त, लघु, लम्ब, पुराण, नव्य, चक्र, अन्त, दूर, चल, निश्चल, दुर्गन्ध, सुगन्ध, सूक्ष्म, ऊरु, तीव्र, पृथु, सड्डट, निःसार, ससार, स्थान, प्रभा, सरस, निरस, आणि वामन हे शब्द होत.

प्रभा हागजे पांढरा, पिंढळा इत्यादि वर्ण. सत्कोण, वृत्त, लघु, लम्ब इत्यादि हे त्याचे आकार होत. स्थान शब्दाने स्वर्ग, आकाश, भूमि, पाताल, पर्वत, नदी, वन इत्यादि आधार त्याचेत. 'चल-निश्चल' इत्यादि ह्या त्याच्या क्रिया होत. 'पुराण-नव्य-अन्तर-दूर-दुर्गन्ध-सुगन्ध-निःसार-णसार-सरस-निरस' इत्यादि शब्दांनी आधेय इत्यादिकांचे ग्रहण होत. आणि ह्या वर्णादिकांचीं नांवे पूर्वी श्रेयाची जी रीत सांगितली आहे त्या रीतीने संक्षेप केली जातात.

* अर्थ—हा गौर वस्तुन राहणारी आहे लक्ष्मी (कोणा) ज्याचे ठायीं असा. पक्षी गौरवा. मुने आहे उग्रम शोभा वेशची असा. रात्रिद्वय कामिनीचा पाते देवाचा पति (मंद) याच्या भोवत्याची तहा भंगीकार करतो.

आतां प्रथम श्वेत वर्णाचे शब्द सांगतो.

जसे—गौरी, भूतकलाशाली, परमश्वेततावृत्तिः, सपीवर, सितो-
ह्लास, परशुभ्र, असित इत्यादि, आदि शब्दावरून अन्यही चेता येतात.
जसे—‘अधिकगौरचितस्त्रितिः’, सुराष्ट्रदेशप्रमाणे. ‘प्रियंगौरचिता-
टोपं विभ्रत्’, भ्रमराप्रमाणे. ‘पुरो गौरसाटोपभीः’, तरुणीप्रमाणे. ‘वि-
श्वतत्त्वमनोहरः’, योग्याप्रमाणे. ‘स्पष्टां श्वेतभ्रियं विभ्रत्’, सूर्याप्रमाणे.
‘लोलुपश्चेतवैभवः’, गुराख्याप्रमाणे.

याप्रमाणे वर्णादिकांच्या (रंगादिकांच्या) नांवांचे श्लेषशब्द व सद्गु-
णपदार्थ श्लेषशब्द पुष्कळ आहेत ते मी केलेल्या काव्यकल्पलता-
परिमल नामक पंथांत श्लेषशब्दसमुच्चय प्रकरणांत पाहावे. जसे—

आतां सद्गुण शब्द सांगतो.

“अहो चन्द्रकेसलक्ष्मीर्धनसारश्रियं वहन् ।

सदा नवसुधाशोभी विभ्राणो राजतश्रियम् ॥”

याप्रमाणे सर्वत्र गुणशब्द आणि सद्गुणशब्द यांचे श्लेष जाणावे.
येथपर्यंत श्वेतवर्ण सांगितला.

आतां रक्तवर्ण सांगतो.

“अधिकारुण्यसंशोभी स्फुरन्माक्षिप्रवैभवः ।

सदा विराजतामश्रीर्बहुलोहितवैभवः ॥”

१ या ओकांत ‘चन्द्र’ आणि ‘धनसार’ (कापूर) हे दोन शब्द गुणशब्द आहेत वसुधा
(अमृत) आणि रजत (रुपे) हे सद्गुणशब्द आहेत, असे समजावे.

२ येथेही ‘आरुण्य’ (लालपणा) आणि ‘माक्षिष्ठ’ (लाठी) हे दोन गुण शब्द असून
‘ताम्रभी’ व ‘लोहितवैभवः’ हे सद्गुण शब्द आहेत. याप्रमाणेच पुढेही जाणावे.

३ अर्थ—चंद्राची उत्तम शोभा आहे ज्याला. पक्षी चंद्राची शोभा ओढणारा, कापूराच्या
श्रीमंत धारण करणारा, नेहमी नूतन सुधेसारखा शोभणारा. (पक्षी दानमुक्त वसुधेने शोभ-
णारा) आणि रुष्याची कान्ति धारण करणारा. (पक्षी राजापासून संपत्ति धारण करणारा).

४ अर्थ—अधिक लालपणाने शोभणारा (पक्षी कारुण्य म्हणजे रया हिने शोभणारा) ज्याचे
आरक्त वैभव शोभत आहे (पक्षी माक्षिष्ठचे वैभव स्फुरण पावते). पौवव्यासोपवी ज्याची
कान्ति उत्तम आहे (पक्षी विशिष्ट प्रकारच्या वृक्षाची उत्तम व्याधी छाप आहे, पौवव्याच्या
स्थिताने सुंदर आहे. (पक्षी कोमल वनवाच्या असल्याने सुंदर आहे) असोकाच्या शोभने
मनोहर (पक्षी शीकराहंत याने मनोहर) बंधुजीका (दुपारीचे फूल) ची मध्या सृष्टीप्रमाणे
व्याची कान्ति आहे (पक्षी बंधु जिवंत असल्याने ज्याची समृद्धि भासते आहे.)

विदुमप्रवरच्छायः प्रवालस्थितिपेशलः ।

अशोकश्रीमनोहारी वन्धुजीवनवर्धिभाः ॥

येथपर्यंत रक्तवर्ण सांगितला.

आतां पिवळा वर्ण सांगतो.

“अधिकदुश्रियं विभ्रत्कलाराचितवैभवः ।

रत्नसिङ्गलतासङ्गी मधुपीतश्रियं वहन् ॥

जातरूपश्रियं विभ्रत्परागश्रीविराजितः ।

कार्णिकारचितच्छायस्तराणिः स्थितिभासुरः” ॥

येथपर्यंत पिवळा वर्ण सांगितला.

आतां इयामवर्ण सांगतो.

“असितत्वमनोहारी बहुश्यामलतान्वितः ।

स्वभावनीलसहस्रमीः सदा रामोदितद्युतिः ॥

केशवामोदितच्छायो नदीनश्रीमनोहरः ।

अन्धकारातिरोचिष्णुर्विभ्रत्कुवलयस्थितिम्” ॥

येथवर इयामवर्ण सांगितला.

आतां धूसरवर्ण सांगतो.

“नवधूसरसाटोपः सदा शबलसद्द्युतिः ।

विभात्यधिकपोतश्रीरासभासितवैभवः” ॥

येथवर धूसरवर्ण सांगितला.

यानंतर आधारशब्दांनी श्लेष होतो तो सांगतो.

“स्वर्जनस्थितिरोचिष्णुः स्वर्गलाभकरस्थितिः ।

सदा दिवि हितोलासः सुरावासन्यान्वितः” ॥

येथवर स्वर्गाचा आधार सांगितला.

“सव्योमसंज्ञविद्योती सन्नभोगगनस्थितिः ।

अध्रान्तस्थितिरोचिष्णुः सदाकाशकृतास्थितिः” ॥

येथवर आकाशाचा आधार सांगितला.

“स्वयंभूस्थितिबिभ्राजिसम्पन्नवसुधास्थितिः ।

स्फुरद्वारिकास्थानः स्फुरद्वारकसंस्थितिः” ॥

येथवर भूमीचा आधार सांगितला.

“वडवामुखरोचिष्णुः सदापातालवैभवः ।

स्फुरद्वि रसनावासः सदाब्रलिगृहस्थितिः” ॥

येथवर पाताळाचा आधार सांगितला.

“गिरिस्थितिमनोहारी कुशैलाभोगभासुरः ।

प्रतिभूधरसंरम्भः पर्वतस्थितिमुद्वहन्” ॥

येथवर पर्वताचा आधार सांगितला.

“सश्रीकाननरोचिष्णुः कान्तारचितवैभवः ।

अधिकासारसारश्रीर्विधुनीतश्रियं वहन्” ॥

येथवर अरण्य, सरोवरें आणि नद्या यांचे आधार सांगितले.

“स्वर्णस्थितिमनोहारी सदा नीरोचितस्थितिः ।

सङ्जलक्षणाविद्योती सदम्भस्थितिपेशलः” ॥

येथवर जलाचा आधार सांगितला.

“सम्पन्नवेदमनि स्थायी सदनस्थितिभासितः ।

सद्गनः स्थितिमुद्विभ्रत् सुशोभिनीलये स्थितः” ॥

येथवर घराचा आधार सांगितला.

यानंतर आकार शब्द सांगतो,

“सदृत्ताभोगसंशोभी सर्वदारालसस्थितिः ।

उद्वरस्थितिविद्योती ह्यधिकं प्रांशु वैभवः ॥

आर्ममद्वैभवोद्गासी वक्राङ्गस्थितिशोभितः ।

सदैव तनुताभोगो नितान्तमाणिमद्द्युतिः ॥

सदातोव्रव्रतारोपो निशितारोचितस्थितिः ।

पृथुस्थितिमनोहारी स्फुरद्विपुलकस्थितिः ॥

अहो वामनताटोपः सदाऽखर्वतमस्थितिः ।

समहासङ्कटोद्गासः सम्बाधस्थितिमुद्वहन्” ॥

तट, त्वरोचित, भाववद्ध, तारोचित, आगि तम हे शब्द वर्ण्य
यस्तूच्या आकारशब्दाच्या पुढे शब्दांनीं योजाये. जसे—‘स्यूलतर-
स्थितिः’, ‘महत्त्वरोचितस्थितिः’, ‘हृदीर्घभाष्यबहुभीः’, ‘वृद्धमतारो-
चितस्थितिः’, ‘गुदतमस्थितिः’.

यानंतर क्रियाशब्द सांगतो.

‘सदा चटुलसहक्ष्मीरुच्चैस्तरलताऽनितः ।

अचलस्थितिविद्योती सदा स्थिराचितद्युतिः ॥

प्रकाशयन् सदाध्वानमुच्चैः कलकलान्वितः ।

साक्षाद्विपाटनाटोपः सत्त्वरोचितवैभवः ॥

असौषवित्रसहक्ष्मीः सज्जपावनवैभवः ।

अलं म्लानपदं विभ्रन्नितान्तमलिनस्थितिः ॥

उपकण्ठे स्थितिं विभ्रत्सनीडस्थितिपेशलः ।

सन्निधानस्थितिश्रेष्ठो विप्रकृष्टाश्रयं वहन् ॥

यानन्तर-आधेयादि शब्द-सांगतौ.

कौलामोह, गुणासङ्ग, चूर्णचन्द्रक, सन्धि, लक्ष्मी, लेखा, रेखा, आणि अक्षरवर्णक 'पीवरज्ज्वालयोद्योती', 'मृदुदार', 'इष्टकासित' दाहणस्थितिः, सत्काष्ठाभोग, धर्म, सदाजिन, कृत्तिकाकार्त्तिकेयभीः, सुखटी-कासितस्थितिः, सम, उपाधिक, परम, मुहूर्त, यांहून अयःस्थितिः—

परमन्तरसाटोपं वहन् स्पष्टान्तरस्थितिम् ।

सदाविलांशुको नेहो वेशावासभियो ऽम्बरम् ॥

पोतः सदाधिकपटः सदा सिचयभासुरः ।

विस्पष्टाञ्जनसप्तदमीः शोभितार्णस्थितिं वहन् ॥

तान्तवस्थितिमुद्दिभ्रन् माधुर्यगुणसंयुतः ।

लसल्लयणिमप्रौढः स्फुरत्तीव्ररुचिस्थितिः ॥

मौली, श्रोत्र, अलीक, भ्रू, हनु, रद, कर, वृक्, तालु, गासा, ओष्ठ, वक्त्र, स्कन्ध, मीया, भुज, उरः, स्तन, कच, नाख, घाक्, मध्य, नाभि, अंसदेश, कक्षा, रोम, अङ्गि, जङ्घा, यलि, कटि, जघन, भङ्गुष्ठ, गुल्फ, भङ्गुली, स्किक्, गुह्य, क्रीड, प्रकीष्ट, यदुक, फणितल, भ्रान्ति, कान्ति, आणि प्रकाण्ड.

पुरुषादिकांचे वर्णन करावयाचें असतां ग्यांचीं अंगें व उपांगें यांच्या नांवांत श्रेय होतो. जसें 'उद्यैरङ्गमनोहरः', नाट्याप्रमाणें, 'साक्षादधिकविमहः', दैत्याप्रमाणें, 'सुशोभिततनुश्रियं वहन्', राजाप्रमाणें, 'समुल्लासितनूपुरभीः', स्त्रीप्रमाणें, 'अधिकायस्थितिं विभ्रन्', शस्त्रधारी पुण्याप्रमाणें, 'कुवेरस्थितिमंयुतः', कैलासपर्वताप्रमाणें, 'सुसंपन्नव-पूरम्यः', राजाप्रमाणें, 'कलेवरश्रियं विभ्रत्', कुमारीप्रमाणें, 'उत्तमाङ्ग-स्थितिं विभ्रत्', जैनमुनीप्रमाणें, 'अधिकेशश्रियं वहन्', प्रभागाप्रमाणें, 'बहुकुन्तलसद्युतिः', उत्तम योद्ध्याप्रमाणें, 'सदावालमनोरम्', वृक्षा-प्रमाणें, 'वेणीसम्भ्रमसम्भृतः', नदीप्रमाणें, 'मदा तुण्डलक्षणा-न्यितः', दात्याप्रमाणें, 'पृथुलास्यमनोहरः', माचण्याग्या सीसारखा, 'मुखरोचितवैभवः', पुराण्या गोष्टी सांगण्याप्रमाणें, 'बहुधावदन-स्थितिः', सैन्याप्रमाणें, 'अधिकाननरोचिष्णुः', पर्वताप्रमाणें, 'स्फुरत्पृथु-

ललाटश्रीः', भृगुकच्छापमाणे. 'वलिकान्तिस्थितिं वहन्', कमला-
 प्रमाणे. 'प्रतिभालासितस्थितिः', कवीप्रमाणे. 'उच्चैःश्रवःस्थितिं विभ्रत्',
 इंद्राप्रमाणे. 'अधिकरणास्थितिं विभ्रत्' दारिद्र्याप्रमाणे 'वहन् वैश्रवण-
 स्थितिम्', कैलासाप्रमाणे. 'विश्वैक्षणस्थितिं विभ्रत्' हरीप्रमाणे.
 'नेत्राभोगभासुरः', धनवानाप्रमाणे. 'नयनोदितवैभवः', मुनी-
 प्रमाणे. 'स्पष्टाम्बुस्थितिं वहन्', सरोवराप्रमाणे. - 'सदालोचन-
 भासुरः', मंथ्याप्रमाणे. 'उलोनेनमितश्रुतिः', घराप्रमाणे. 'सुदर्शनमनो-
 रमः' विष्णुप्रमाणे. 'शुतारास्थितिपेशलः', चंद्राप्रमाणे. 'कलयन्ना-
 मिकास्थितिम्', पांथाप्रमाणे. 'नक्रस्थितिमनोरमः', समुद्राप्रमाणे.
 'मदाधरमनोरमः', पृथ्वीप्रमाणे. 'गण्डस्थितिमनोहारी', अरण्या-
 प्रमाणे. 'हनुमदैभयान्वितः', रामाप्रमाणे. 'कूर्नकस्थितिपेशलः', चित्रा-
 प्रमाणे. 'उच्चै रदनभासुरः', लहान मुलाप्रमाणे. 'असौ सुदर्शनस्थितिं
 विभ्रत्', उत्तम भोजन करणान्याप्रमाणे 'राजदन्तस्थितिं विभ्रत्'
 राज्ञीप्रमाणे. 'रत्नभाोगभासुरः', खीच्या कमरेप्रमाणे. 'घण्टि-
 कास्थितिपेशलः' हत्तीप्रमाणे. 'अधिकन्धरयाम्बितः', राजाप्रमाणे.
 'सुषीवोदितवैभवः', रामाप्रमाणे. 'स्कन्धस्थितिमनोहारी', कणी-
 प्रमाणे. 'गलच्छायामनोहारी', कृष्णपक्षांतिल चंद्राप्रमाणे. 'अधिकण्ड-
 मनोरमः', मंत्राप्रमाणे. 'विभुजातिमनोहरः', राजाप्रमाणे. स्फुरद्वाहो-
 रुचिं विभ्रत्', सैन्याच्या तळाप्रमाणे. 'समदोर्जितवैभवः', हत्तीप्रमा-
 णे. 'कक्षास्थितिमनोहरः', वाद घातणान्याप्रमाणे. 'सभीकफणिवैभवः',
 पातालाप्रमाणे. 'नितान्तमाणिवन्धवान्', रयाप्रमाणे. 'करस्थितिमनो-
 हरः', राजाप्रमाणे. सश्रीकरानितस्थितिः', धनवानाप्रमाणे. 'करभासित-
 वैभवः', उष्ट्रपाताप्रमाणे. 'स्पष्टाङ्गुलिस्थितिं वहन्' गांध्याप्रमाणे. 'का-
 माङ्कुशस्थितिं वहन्', हत्तीप्रमाणे. 'मदाधिकरजःस्थितिः', सैन्या-
 प्रमाणे. 'नखरस्थितिभासुरा', पावसाळ्यांतल्या सूर्याप्रमाणे. 'सुसम्प-
 द्धनिनितस्थितिः', राजवेंगल्याप्रमाणे. 'प्रहस्तस्थितिपेशलः', राय-
 णाप्रमाणे. 'त्रालिकास्थितिमुन्दरः', अरण्याप्रमाणे. 'अवक्रोडलक्षणा-
 न्वितः', मत्पुरुषाप्रमाणे. 'स्पष्टमुत्तमपेशलः', नवव्यामहित
 भर्मणाच्या खीप्रमाणे. 'उच्चैरङ्गममन्वितः', दुष्काळाप्रमाणे. 'प्रीदो-

रसभियं विभ्रत्', घांगरीप्रमाणे. 'समस्तनोदिताभोगः', गुनीप्रमाणे. कुवेष्टाभोगभासुरः', अधमपुरुषाप्रमाणे. 'द्विपथोत्तरसाटोपः', राजाप्रमाणे. 'सदापिचण्डसंरम्भः', राजाप्रमाणे. 'प्रौढोदरस्थितिं वहन्', पर्वताप्रमाणे. 'नाभिभूतस्थितिं वहन्', अभिमानी पुरुषाप्रमाणे. 'कटकान्तस्थितिं वहन्', राजाप्रमाणे. वहन्वैकटिकाभोगम्', नगराप्रमाणे. 'सर्वदारोहपेशलः', सुभगपुरुषाप्रमाणे. 'अहो सञ्जघनस्थितिः', आकाशाप्रमाणे. 'सज्जानुगतवैभवः', धनवानाप्रमाणे. 'सदापिचण्डिकाभोगः', शिवाप्रमाणे. 'अपूर्वचरणस्थानः', उत्तम योद्ध्याप्रमाणे. 'द्विपादरनितस्थितिः', राजाप्रमाणे. 'सदाचलनभियं विभ्रत्', पृथ्वीप्रमाणे.

विषाण, पुच्छ, सास्त्रा, शूल, आच्छादन, चञ्चु, वेग, भीः, क्रोध, युद्धश्री, भीमता इत्यादिकांहीं सांगितला जातो.

पद्यादिकांचे वर्गेन करण्याकरितां त्यांचीं अंगे व उपांगे यांचे. श्लेषशब्द सांगतो.

जसे — 'शृंगारोपचितस्थितिः' स्त्रीप्रमाणे. 'सद्विषाणां भियं वहन्', सर्पाप्रमाणे. 'विश्वेतपुच्छयिभ्राजी', तापलेल्या लोखंडाप्रमाणे. 'उच्च चूतभियं वहन्', अरण्याप्रमाणे. 'त्रोटितस्थितिमुद्गहन्', मुनीप्रमाणे. 'सदा पिच्छविराजितः', सूर्याप्रमाणे. 'विषक्षोचितवैभवः', राजाप्रमाणे. 'स्फुरद्विपक्षतिस्थितिः', युद्धाप्रमाणे.

इत्यादि शब्द होतात, ते मी केलेल्या काव्यकल्पलतापरिमल नांवाच्या ग्रंथांत श्लेषसमुच्चयप्रकरणात पहावे.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचितायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायां श्लेषसिद्धिनामके तृतीयप्रताने सर्ववर्णनो नाम द्वितीयः स्तवकः समाप्तः ॥ २ ॥

अथ उद्दिष्टवर्णनं नाम तृतीयः स्तवकः ॥ ३ ॥

वर्ण इत्यादिकांतीं भिन्न अशा दोन वस्तूंचा जो शेषानें अभेद केला जातो तें उद्दिष्ट वर्णन होय.

परस्पर भिन्न अशा दोन वर्णांच्या ऐक्याने सहा भेद होतात. जसे—
श्वेतदयाम, श्वेतरक्त, श्वेतपीत, रक्तदयाम, पीतरयाम, आणि पीतरक्त.
आतां यांचे अनुक्रमानें दण्ड सांगतों.

जमै—श्वेतदयाम—विष्णु, हरि, तारा, घनसार, शम्भु,
नागेन्द्र, अध, अदमगर्भ, राम, अनन्त (चलराम), अर्जुन,
चन्द्रहास, सिंहिज (राजू).

हरि, विष्णु, घन, आणि अग्नि यांच्या पुढें गज; मुरा-
रीहून पुढें सिन्धु; उदकवाचक शब्दांहून पुढें वाह; अम्बुज,
आणि कृष्ण यांहून यमुना; कुम्भी याहून द्विप; रुष्ण (काळा)
या अर्थाचे शब्द पुढें अमलेल्या नदीवाचक शब्दांहून वर
शब्द योजनावा. नीरद, घन, उपल, सित, सदा, हिमकर,
सिन्धु, वेणी, पृथु, लाज, शङ्खकर, सारकेश, सदाकाश, ध्यो-
मकेश, तालाङ्क, नीलांशुक, आभिकेश, अरिष्ट, सदासिन्धव,
कलकण्ठ इत्यादि.

याची उदाहरणे.

‘विष्णुवैभवमासुरः’, यांत ‘विष्णु’ शब्दानें चंद्र आणि विष्णु या
दोहोंचेंही महण होतें.

‘हरिहरस्तिरयुतिः’, यांत ‘हरि’ शब्दानें चंद्र आणि विष्णु यांचें
महण होतें.

‘तारारुक्मरयुतिः’, यांत तारा-शब्दानें नक्षत्रें व डोळ्यांतल्या
नावल्या या दोहोंचें महण होतें.

‘घनसाररुचिस्फारः’, यांत काळ्या रंगाच्या, पक्षीं—‘घन’ क्षणजे मेघ त्यांच्या प्रमाणें आहे जी ‘साररुचि’ तिणें ‘स्फार’ असा अर्थ व्यावा व श्वतरंगाच्या—पक्षीं ‘घनसार’ शब्द कापुराचा वाचक घेऊन त्याची ‘रुचि’ क्षणजे कान्ति तिच्याप्रमाणें स्फार असा अर्थ करावा.

‘शम्भुशोभामनोहरः’, यांत शम्भु’ शब्दानें शिव आणि विष्णु या दोहोंचेंही म्हण होतें.

‘नागेन्द्ररुचिरच्छायः’, यांत ‘नागेन्द्र’ शेष नांवाचा नागराज आणि श्रेष्ठ हत्ती या दोहोंचेंही म्हण होतें.

‘अभ्रप्रभामनोहारी’, यांतील ‘अभ्र’ शब्दानें मेघ व अभ्रक दोहोंचें म्हण करावें.

‘अश्मगर्भसगर्भाशुः’, यांतील ‘अश्मगर्भ’, शब्दानें ‘मरकत’ नांवाचें रत्न व दगडाचा गाभा या दोहोंचेंही म्हण होतें.

‘सदारामाभिरामश्रीः’, यांतील ‘राम’ शब्दानें दातारधिराम व बलराम दोहोंचेंही म्हण करतां येतें.

‘अनन्तरुचिरोचिष्णुः’, येथें अनन्त शब्दानें विष्णु व बलराम दोहोंचेंही म्हण होतें.

‘अर्जुनच्छविपेशलः’ यांतील अर्जुन शब्दानें पांडवांतला अर्जुन व पांडरा रंग दोहोंचेंही म्हण होतें.

‘चन्द्रहासप्रकाशश्रीः’ यांतील ‘चन्द्रहास’ शब्दानें खड्ड व चंद्राचा हास क्षणजे प्रकाश दोहोंचेंही म्हण होतें.

‘सिंहिजरुचिरोचितः’ यांतील ‘सिंहिज’ शब्दानें राहू व सिंह दोहोंचेंही म्हण होतें.

हरि शब्दाहून, जिष्णु शब्दाहून, घनवाचक शब्दाहून, व समुद्रवाचक शब्दाहून गजवाचक शब्द योजावे; जसे—

“हरिकुम्भिनिभज्योतिजिष्णुहस्तिनिभप्रभः ।

मेघदन्तावलच्छायः समुद्रद्विरदद्युतिः ॥

यांत कृष्णवर्ण, पक्षीं—हरि आणि जिष्णु हे दोन्ही शब्द विष्णू-

‘सिन्धुवेणीश्रियं वहन्’, श्वेतवर्णपर्शी-सिन्धु क्षणजे नदी निचा वेणी क्षणजे प्रवाह त्याची शोभा धारण करणारा; कृष्णवर्णपर्शी सिन्धु क्षणजे समुद्र आणि वेणी क्षणजे केशपाशांचा बंध त्यांच्याप्रमाणे शोभा धारण करणारा.

‘गृथुकाजसपनुनिः’ श्वेतवर्णपर्शी-पृथुला क्षणजे माताच्या लाखा त्यांच्यासारखी ज्यांची कांति. कृष्णवर्णपर्शी-पृथुला क्षणजे मोठी अजसमा क्षणजे विष्णूसारखी आहे कांति ज्याची असा अर्थ करावा.

‘युक्तः शङ्खकरश्रियः’, श्वेतवर्णपर्शी-शङ्खाचे कर क्षणजे किरण त्यांच्यासारख्या शोभेने युक्त. कृष्णवर्णपर्शी-शङ्खकर क्षणजे विष्णु त्याच्या शोभेने युक्त असा अर्थ करावा.

‘तारकेशच्छात्रिः’, श्वेतवर्णपर्शी-तारकेश क्षणजे चन्द्र त्याच्यासारखी आहे छवि (कांति) ज्याची. कृष्णवर्णपर्शी-तार क्षणजे दीप्त केशप्रमाणे आहे छवि (कांति) ज्याची.

‘सदाकाशश्रीः’, कृष्णवर्णपर्शी-पद् (विद्यमान) अशा आकाशाप्रमाणे आहे श्रीः (शोभा) ज्याची. शुभ्रवर्णपर्शी-सदा (निरंतर) काशवत् (लढाव्याच्या फुलाप्रमाणे) आहे शोभा ज्याची.

‘व्योमकेशच्छात्रिः’, कृष्णवर्णपर्शी-व्योम (आकाश) आणि केश या दोहोंप्रमाणे ज्यांची कांति आहे. श्वेतवर्णपर्शी-व्योमकेश शब्दाने शिवाचे महण करावे.

‘ताललक्ष्मीश्रीः’, कृष्णवर्णपर्शी-ताल (ताडवृक्ष) आणि लक्ष्मी (निन्न) त्यांच्याप्रमाणे ज्यांची श्री. श्वेतवर्णपर्शी-ताललक्ष्मी (वलराम) त्याच्यासारखी आहे श्री ज्याची.

‘नीलांशुकश्रीः’ नील जे अंशुक क्षणजे किरण त्यांची श्री श्वेतवर्णपर्शी नीलांशुक क्षणजे वलराम त्याच्यासारखी श्री.

‘अधिकेशच्छायः’, कृष्णवर्णपर्शी-अग्नि क्षणजे संपूर्णत्याने केशाप्रमाणे आहे छाया ज्याची. श्वेतवर्णपर्शी-अधिक क्षणजे विशेषकरून ईशवत् (शिवाप्रमाणे) आहे कांति ज्याची.

‘अरिष्टरुचिः’, येषं अरिष्ट शब्दाने ताक आणि कावळा या दो-
होंचेंही म्हण होतें. श्वेतपक्षी—ताक; व कृष्णवर्णपक्षी—कावळा यांचें
म्हण करावें.

‘सदासिचयरोक्षिणुः’ नेहमीं सिचय म्हणजे पदर व्यानीं शो-
भणारा. पक्षी—नेहमीं असिचय म्हणजे खड्गभ्रंशी तिणें शोभणारा.

‘कलकण्ठश्रुतिः’, कलकण्ठ (कोकिल) कृष्णपक्षी. व श्वेतपक्षी
कलकण्ठ (हंस).

वरील श्लोकावरून उतरणारे शब्द.

‘वहनकलभवच्छायाम्, सदाधिकेशवच्छायः, अन्यंकारातिदीप्तिः,
अनेकपायसच्छाया, वपुर्महोदधिच्छायं वहन्, स्पष्टांशुकभ्रियं विभ्रत्, धौ-
ताम्बरभ्रियं श्रयन्, स्फटिकान्तभ्रियं विभ्रत्, स्फटिकाचलसलक्ष्मीः,
(यांत स्फटी म्हणजे सर्व आणि कांन असे निराळे शब्द करावे)
पुरोगजलसलक्ष्मीः.’

‘जलमुक्तांतदीप्तिः,’ येषं जल आणि मुक्ता (मोत्यें) याप्रमाणें
अंतीं दीप्ति म्हणजे कांति आहे ज्याची, असा शुक्लवर्णपक्षी अर्थ
कराना. व कृष्णवर्णपक्षी—जलमुक् म्हणजे मेघ याच्याप्रमाणें आहे
तांत दीप्ति ज्याची असा अर्थ करावा. ‘अवदयायभ्रियं वहन्,
सैन्यवत् श्रुतिविद्योति, कलितो माधवभ्रिया, शोभते वराहरोचितच्छा-
यायन्मुक्ति, धृपाकपिश्रुतिद्योती, येषं धृपाकपि शब्दाने दोहोंचेंही
म्हण करावें.

रक्तश्वेततरंगाविपर्यय.

रक्त आणि श्वेत—हरि, शुचि, पुष्कर; शतपत्र, सूर्य
शब्दाहून कान्त, अब्ज शब्दाहून कान्त. नवहंस, महापद्म,
अर्कसोदर, कमल, कीलाल, सूर्यवाचक शब्दाहून ग्रहद्वारा-

१. अरिष्ट शब्द लघुण, लिख, फेंस, अन्य, कंक, कावळा, बाळेंतिणीचें घर, व्याचें
विन्ह, ताक, शुभ आणि अशुभ इतक्याचा वाचक आहे असें कांशात सांगितलें आहे.

२. कलकण्ठ शब्द कोकिल, पारवट, हंस, आणि अध्वक धपुट यांचे पांशा वाचक आहे
असें कोशाप्रमाणेवरून समजतें.

‘अर्कसोदरदीपितिः’ अर्क शब्दाने स्फटिक आणि सूर्य ध्यावे.

‘कमलच्छविभासुरः’ कमल शब्दाने जल आणि पंकज ध्यावे.

‘कीलालच्छविभासुरः’ कीलाल शब्दाने रक्त आणि जल ध्यावे.

भानुवाचक शब्दांदून सुद्धाचक शब्द व रत्नवाचक शब्द हे योजले जातात. जसे—

‘रविमित्रप्रभाशोभी’, येथे श्वेतपर्क्षां रविमित्र क्षणजे चंद्र; रक्तपर्क्षां-रवीची मित्ररूप प्रभा.

‘भानुरत्ननिमग्न्युतिः’, श्वेतपर्क्षां-भानुरत्न क्षणजे मूर्यकान्त, रक्तवर्णपर्क्षां भानु आणि रत्न दोन्ही शब्द निराळे करावे क्षणजे सूर्य आणि रत्न यांच्यासारखी आहे युति ज्याची.

अभियाचक शब्दांदून रत्नवाचक शब्द योजले जातात. जसे—

‘वन्हिरत्नोपमगुनिः’, येथे रक्तवर्णपर्क्षां वन्हि आणि रत्न यांच्याप्रमाणे आहे युति ज्याची असा, व श्वेतवर्णपर्क्षां वन्हिरत्न क्षणजे दिरा त्याप्रमाणे आहे कांति ज्याची.

दंतवाचक शब्दांदून अंशुक वाचक शब्द योजले जातात. जसे—

‘रदांशुकगुतिशोभिः’, येथे श्वेतवर्णपर्क्षां रद क्षणजे दांत. अंशुकानि क्षणजे वस्त्रे (अर्थात् पांढरीं.) त्यांच्याप्रमाणे गुतीने शोभणारा, रक्तवर्ण पर्क्षां रदांशुक (दांताने वस्त्र) अर्थात् ओंठ त्याच्याप्रमाणे गुतीने शोभणारा. जलवाचक शब्दांदून जन्म व शोभावाचक शब्द योजले जातात. जसे—

‘पुक्तो जलजशोभया,’ येथे श्वेतपर्क्षां जलापासून झालेली शोभा व रक्तपर्क्षां जलज क्षणजे कमल सद्गन् शोभने युक्त असा अर्थ ध्यावा.

सरोजवाचक शब्द व कुमुदवाचक शब्द यादून अस्त्रिवाचक शब्द योजले जातात. जसे—

‘सरोजारिममप्रभ’ येथे रक्तवर्ण; पर्क्षां- सरोजांची अस्मिन्प अर्थात् स्पर्शा करणारी आहे प्रभा ज्याची; श्वेतपर्क्षां सरोजांनि क्षणजे चंद्र त्याच्यासारखी आहे प्रभा ज्याची.

हरि आणि गोपति यांहून पुढे तार्क्ष्य शब्द योजला जातो. जसे—
 'हरितार्क्ष्यप्रभाशोभी' येथे पीतवर्णपर्क्षी हरि ह्मणजे सूर्य व तार्क्ष्य
 ह्मणजे गरुड असा अर्थ, श्वेतवर्णपर्क्षी हरेः म्हणजे इंद्राना तार्क्ष्य म्हणजे
 घोडा अर्थात् उच्चैश्चरा, त्याच्याप्रमाणे शोभणारा.

'सदागोपतिनाक्ष्यश्रीः' यांत पीतवर्णपर्क्षी जे गोपति म्हणजे सूर्य व
 तार्क्ष्य म्हणजे गरुड त्यांच्याप्रमाणे आहे शोभा ज्याची, श्वेतवर्ण पर्क्षी
 गोपति म्हणजे इंद्र याचा तार्क्ष्य म्हणजे घोडा त्याप्रमाणे, असा अर्थ
 करावा,

रविवान्त शब्दाहून कान्त शब्द योजावा, जसे—

'रविकान्तप्रतिद्योती' यांत पीतवर्णपर्क्षी रवीप्रमाणे कान्त म्हणजे
 सुंदर जी द्युति तिणे चमकणारा असा, व श्वेतवर्णपर्क्षी रविकान्त
 म्हणजे सूर्यकान्त त्याच्यासारख्या सुतीने लकाकणारा असा अर्थ
 करावा,

रविवान्त शब्दाहून बान्धववाचक शब्द योजले जातात, जसे—

'रविवान्धवदीधितिः' यांत पीतवर्णपर्क्षी रवीची बान्धवरूप आहे
 दीधिति ह्मणजे कांति ज्याची असा; व श्वेतवर्णपर्क्षी रविवान्धव ह्म-
 णजे चंद्र त्याच्यासारखी आहे कांति ज्याची असा अर्थ करावा.

'वाम' शब्द आणि 'महा' शब्द याच्या पुढे येणारा जो 'देव' शब्द
 त्याच्यापुढे पर्वतवाचक शब्द योजले जातात, जसे—

'वामदेवगिरिच्छायः' यांत पीतवर्णपर्क्षी वाम ह्मणजे प्रधान जो
 देवगिरि ह्मणजे मेरू त्याच्यासारखी आहे छाया ह्मणजे कांति ज्याची
 असा; श्वेतवर्णपर्क्षी वामदेव ह्मणजे शिव याचा गिरि अर्थात् कैलास
 त्याप्रमाणे आहे कांति ज्याची असा अर्थ करावा.

'महादेवगिरिद्युतिः' येथेही पीतवर्णपर्क्षी महान् असा जो देवगिरि
 (मेरू) त्याप्रमाणे आहे द्युति ज्याची असा, व श्वेतवर्णपर्क्षी महादेव
 म्हणजे शिव याचा गिरि (कैलास) त्याच्याप्रमाणे आहे कांति ज्याची
 असा अर्थ होईल.

तसेच 'विदये' शब्दाच्या पुढे पिनाकी शब्दाहून पर्वतवाचक शब्द
 योजले जातात, जसे—

‘विश्वेपिनाकिशैलश्रीः’ यांत श्वेतवर्णपक्षीं विश्वे म्हणजे जगांत पिनाकिशैलः म्ह० कैलास तद्वात् श्रीः यस्य असा अर्थ करावा. पीतवर्णपक्षीं विश्वेपि म्हणजे जगांतही नाकिशैलः म्हणजे देवांचा पर्वत अर्थात् मेरु त्याच्याप्रमाणे आहे शोभा ज्याची असा अर्थ करावा.

या नांवाचा एक मेठा बलाढ्य प्राणी असल्याचे आपण लोकांच्या प्राचीन प्रथांत अनेक ठिकाणी आढळते. मिह हा सवें आपदात ममूख आहे पण शारभ हा त्याच्या पेशाशी बलाढ्य असून हा त्याला मारतो असे वर्णन आढळते, पण सापत हा प्राणी कोठे आढळत नाही व त्याला पथारात काय म्हणतात तेही समजत नाही.

‘उच्चकैरजतान्तश्रीः’ येथें श्वेतवर्ण पक्षीं उच्चकैः म्हणजे रजतयत् म्हणजे हव्याप्रमाणे आहे अन्ते म्हणजे मध्यभागीं शोभा ज्याची असा. य पीतवर्णपक्षीं उच्चकैः म्हणजे मोठा अज म्हणजे ब्रह्मदेव तद्वात् तान्त आहे शोभा ज्याची असा अर्थ करावा. ‘विधौ वर्णोपमानं वहन्’ यांत विधि शब्दानें चंद्र आणि ब्रह्मदेव यांचें म्हण करावें.

‘सुशोभितारकूटश्रीः’ यांत सुशोभि असें जें तार म्हणजे रुपें त्याचा कूट म्हणजे गोवार त्याच्याप्रमाणे आहे श्री ज्याची, असा अर्थ. श्वेतपक्षीं य पीतपक्षीं सुशोभित असें जें आरकूट म्हणजे पितळ त्याप्रमाणे आहे शोभा ज्याची असा अर्थ करावा.

‘स्वर्णस्तोमसितश्रुतिः’ यांत पीतवर्णपक्षीं स्वर्ण म्हणजे सोने आणि श्वेतवर्णपक्षीं सुश्रुप अर्थाः म्हणजे जल असा अर्थ घ्यावा.

‘मधुश्रुतिमनोहारी’ यांत मधुश्रुति मध व दूध यांचा वारनक घ्यावा.

‘शङ्खकान्तिमनोरमा’ यांत शङ्ख शब्दानें प्रासिद्ध शंख व शंख नांवाचा नाग हे घ्यावे.

‘दहनोपलसत्क्रांतिः’ यांत पीतवर्णपक्षीं दहनयत् उपलसन्ती कान्तिः यस्य असा, श्वेतवर्णपक्षीं दहनोपल म्हणजे सूर्यक्रांत त्याच्याप्रमाणे आहे सत्क्रांति ज्याची असा अर्थ करावा.

‘गाङ्गेयच्छविसंभ्रमः’ यांत पीतवर्णपक्षीं गाङ्गेय म्हणजे सोने, श्वेतवर्णपक्षीं गाङ्गेयच्छवि म्हणजे गंगेची कान्ति असा अर्थ घ्यावा.

रक्तश्यामरंगाविपर्यां.

पुष्कर, हरि, विद्रुम, नागार्द्रग, कमल, कुज, उम्पल, धन-

अय, वृषाक्षि, भवान्, पद्मजच्छाया; शृणु शब्दाद्भूत रत्नं,
 गुञ्जा शब्दाद्भूत भाग्य, सिन्दुरवाचक शब्दाद्भूत भूषणवाचक
 शब्द, नमोवाचक व असिताञ्ज (नीलपणा) वाचक शब्दाद्भूत
 द्विट् (शत्रु) वाचक शब्दाद्भूत पद्मिनी शब्दाद्भूत दलवाचक
 शब्द कमलाधिपपद्मेशो मुरागाहितसूर्यसू; रत्नाकरवरश्रीकः
 सदाधिकमलश्रुतिः, सदासिन्दूरमुदिद्यता, कालेयत्वं वहन्
 रुचा, स्फुटकामाङ्गुशच्छायाम्, कलयन्नलिनश्रियम्, स्फुट-
 शोभनताम्रश्रीः, विदूरमणिदीधितिः, वराहस्वामिधामश्रीः,
 सम्पन्नखविभाभरः.

अनुक्रमार्थे उदाहरणे.

• 'पुष्करश्रुतिमुन्दरः' येषं पुष्कर शब्दाने कमल आणि आकाश यांने
 महण करावें.

'हरिश्रुतिमुन्दरः' यांत हरि शब्दाने सूर्य आणि विष्णु यांचे महण
 करावें.

'विद्रुमश्रुतिमुन्दरः' विद्रुम क्षणजे पोवळें. आणि विशिष्ट प्रकारचा
 द्रुम क्षणजे वृक्ष.

'नागरङ्गश्रिया युतः' यांत रक्तवर्णपर्शी नारिणफल व कृष्णवर्णपर्शी
 नाग क्षणजे सर्प त्याच्याप्रमाणे जो रङ्ग क्षणजे कांति तिच्या शोभने
 युक्त असा अर्थ करावा.

'कमलश्रिया युतः' येषं रक्तवर्णपर्शी लाल कमल व कृष्णवर्णपर्शी
 क' क्षणजे यम आणि मल त्यांचा प्रमाणे जी श्री. ६
 करावा.

'कुञ्जान्वयाश्रितः' यांत रक्तवर्णपर्शी महात् असा जो देवश्री
 र्णपर्शी कु (पृथ्वी) पासून जात त्याच्याप्रमाणे आहे कांति
 उत्पलश्रियायुतः, यांत श्याम

१ मंगळाचा रंग लाल असल्याने त्याच्याशी शब्दाद्भूत १
 पक्षी हे तर मसिद्धच आहे.

रक्तवर्णपक्षीं उत्कृष्टा पलवत् (मांसाप्रमाणे) या श्रीः तथा युता असा अर्थ करावा.

‘धनञ्जयश्रियान्वितः’ यांत धनञ्जय शब्दानें अग्नि आणि अर्जुन ध्यावे.

‘वृषाकपिश्रिया पुतः’ यांत ‘वृषाकपि’ शब्दानें कृष्ण व अग्नि यांचें महण करावें.

‘प्रवालश्रियान्वितः’ यांत प्रवालशब्दानें कृष्णवर्णपक्षीं प्रकृष्ट, वाल ह्मणजे केश व रक्तवर्णपक्षीं प्रवाल ह्मणजे पांढळे.

पङ्कजच्छाया यांत पङ्कज ह्मणजे कमल याची कांति व पंक ह्मणजे निखल त्यापासून झालेली छाया असे दोन अर्थ करावे.

कृष्ण शब्दाहून रत्नवाचक शब्द योजले जातात, जसे—
कृष्णरत्नम् यांत श्यामवर्णपक्षीं कृष्णरत्न ह्मणजे वैडूर्य इत्यादि, रक्तवर्णपक्षीं कृष्णाचें रत्न ह्मणजे कौस्तुभ असा अर्थ ध्यावा.

गुंजावाचक शब्दाहून प्राप शब्द योजावा, जसे—
‘गुंजाप्रापः’ यांत रक्तवर्णपक्षीं गुंजांप्रमाणें प्राप ह्मणजे प्रधान असा अर्थ ध्यावा, व कृष्णवर्णपक्षीं गुंजांचें प्राप ह्मणजे शेवट अर्थात् त्यांचें तोंड त्याप्रमाणें असा अर्थ ध्यावा.

सिन्दूरवाचक शब्दाहून पुढें भूषणवाचक शब्द योजले जातात, जसे—
‘सिन्दूरभूषणः’ येथें रक्तवर्णपक्षीं सिन्दूराच्या भूषणप्रमाणें असा, व कृष्णवर्ण पक्षीं सिन्दूरभूषण ह्मणजे गज असा अर्थ ध्यावा.

तमोवाचक शब्दाहून व असिताद्ववाचक शब्दाहून द्विद्ववाचक शब्द योजले जातात, जसे—
‘तमोद्विप्रप्रभः’ यांत कृष्णवर्णपक्षीं तमानी द्वेद्विरूपा ह्मणजे स्पर्धा यस्य असा, श्वेतवर्ण असा व रक्तवर्णपक्षीं तमोद्विप्री ह्मणजे सूर्य त्याच्या-
सत्कांति श्वार्ची क्ष असा अर्थ करावा.

‘गार्ग्येयच्छ्रितोत्तरिपुप्रभः’ येथेही कृष्णवर्णपक्षीं नीलाम्भोजाची अर्थात् श्वेतवर्णपक्षीं गार्ग्येय शब्द गार्ग्येय, श्रित आणि अग्नि यांचा शानक आहे अर्थ कोटान आहे.

गुंजांचें तोंड काळें असतें हे पट्टिद्वय आहे.

विश्या रंगाची कपडें राखी पड्डित होताना सूर्य उदय होताना तीं पिटताना ह्मण गुंजा रंगाचा तट्ट वगैरे आहे.

रिपुरूपा स्पर्धा करणारी आहे प्रभा ज्याची असा व रक्तवर्ण पक्षींनी नी-
लाम्भोजरिपु ह्मणजे सूर्य त्याच्या सारखी आहे प्रभा ज्याची असा अर्थ
करावा.

पद्मिनीवाचक शब्दाहून दलवाचक शब्द योजले जातात, जसें—
'पद्मिनीदलम्,' दयामवर्णपक्षीं पद्मिनी ह्मणजे कमळाची धेल तिचें
दल ह्मणजे पान असा व रक्तवर्णपक्षीं पद्मिनीचें (लाल कमलिनीचें)
दल ह्मणजे पुष्प असा अर्थ घ्यावा.

'कमलाधिपपद्मेशः' येथें कमलाधिप शब्दानें कृष्णवर्णपक्षीं कमला
ह्मणजे लक्ष्मी तिचा अधिप अर्थात् विष्णु. व रक्तवर्णपक्षीं कमलाधिप
ह्मणजे सूर्य तसेंच कृष्णवर्णपक्षीं पद्मा ह्मणजे लक्ष्मी तिचा ईश अर्थात्
विष्णु. आणि रक्तवर्णपक्षीं पद्मेश ह्मणजे सूर्य असा अर्थ करावा.

'सुरागाहितश्रीः' सुर ह्मणजे देव त्याचा भग ह्मणजे पर्यंत अर्थात्
मैत्र त्याच्या वर पांचलेली आहे श्री ज्याची. कृष्णवर्णपक्षीं सुरा ह्मणजे
मदिरा तद्गाहित आहे श्री ज्याची.

'सूर्यसूयुतिः' रक्तवर्णपक्षीं सूर्यापासून उत्पन्न झालेली शुति असा अर्थ व
कृष्णवर्णपक्षीं सूर्यसू ह्मणजे शनि त्याच्या सारखी शुति असा अर्थ करावा.

'रत्नाकरवरश्रीकः' येथें रक्तवर्णपक्षीं रत्नानां आकरः ह्मणजे
रत्नांचा समुदाय त्याप्रमाणें आहे उत्तम शोभा ज्याची. व कृष्णवर्ण
पक्षीं रत्नाकर ह्मणजे समुद्र त्याच्यासारखी आहे उत्तम शोभा ज्याची
असा अर्थ घ्यावा.

'महाधिकमलयुतिः' यांत रक्तवर्णपक्षीं अधिकमलवत् युतिः यस्य
असा व कृष्णवर्णपक्षीं अधिकमलवत् युतिः यस्य असा अर्थ करावा.

'सदासिन्दूरमुज्जिताः' यांत सदा असि (तरवार) दूर उज्जिता
अशीं पदे कळून निरंतर तरवारीला दूर ह्मणजे अत्यंत उज्जिता

१ इनीचा रंग काळा असल्याचें शास्त्रें मंड्यात आढळतें. येथें 'सूर्यसू' शब्दानें इनीचें
तर पहण करतां येईलच. पण यमुनेचेंही पहण करतां येईल. कारण तीही सूर्याची मुलगी
असून तिचा रंग काळा असल्याचें मतिद्वय आहे.

सोडलेली असा कृष्णवर्णपर्शी अर्थ करावा. रक्तवर्णपर्शी सिन्दूर शब्दाने प्रसिद्ध सिन्दूर व्यावा.

‘कालेयत्वं वहन् रुचः’ येथे कालेय शब्दाने रक्तवर्णपर्शी कुंकू व कृष्णवर्णपर्शी त्या नांवाचा दैत्य व्यावा.

‘स्फुटकामाङ्कुशच्छापाम्’ येथे रक्तवर्णपर्शी कामाङ्कुश छगजे नलें व कृष्णवर्णपर्शी काम, छगजे अत्यंत जो अङ्कुश त्याची छाया असा अर्थ करावा.

‘कालयन्मलिनश्रियम्’ यांत रक्तवर्णपर्शी नलिन छगजे (लाल) कमल आणि कृष्णवर्णपर्शी कालयन् अलिनः छगजे भ्रमराची श्रीः छगजे शोभा तीव्रत असा अर्थ करावा.

‘स्फुटशोभनताम्रश्रीः’ येथे स्फुटशोभनता आम्रवत् श्रीः असा व पर्शी स्फुटशोभः नतः आम्रः तइत् श्रीः असा अर्थ करावा.

‘विदूरमणिद्वीधिनि’ यांत विदूर मणि छगजे वैदूर्यरत्न व पर्शी विशेषेण दूर या मणिद्वीधितिः असा अर्थ करावा.

‘वराहम्वामिधामश्रीः’ येथे वराहस्यामी छगजे आदिबराह, पर्शी वर जो अहस्यामी छगजे सूर्य असा अर्थ, करावा.

‘सम्पन्नवनिभाभरः’ यांत नलांची विभा हिचा भर असा अर्थ, रक्तवर्णपर्शी व कृष्णवर्णपर्शी सम्पन्ना खवत् (आकाशाप्रमाणे) विभा (कांति) हिचा भर असा अर्थ व्यावा.

आतां यावरून तुसरेही कित्येक शब्द निघतात ते सांगतो. जसे—

‘कलभानुमितशुतिः’ यांत कृष्णवर्णपर्शी कलभ आणि अनुमित आणि रक्तवर्णपर्शी कलभानु, मित आणि शुति अशीं निराळीं पदे करून अर्थ करावा.

‘श्रीवन्साङ्कुशुतिशोभिः’ यांत श्रीयत् साङ्कुशुतिशोभि असा व श्री-यत्साङ्कुशुतीने प्रकाशगारा असा अर्थ करावा.

‘कलङ्कमलयदुर्बहन्’ यांतरी कलं कमलयत् आणि ययुः असा व कलंकमलयत् ययुः असा अर्थ करावा. ‘जिना परमतिन्दुरम्’

१ विष्णुने वराह अवतार घेतल्याने पुराणादिकांत प्रतिद्वय आहे. तो पाहिलाच वरा-
हाचा यदुर्बह अथवायदुर्बे वगळा असेकहाह म्हणतात.

जेता परम् आणि असिन्दूरम् आणि जेता परम सिन्दूरं असा अर्थ करावा.

‘कृष्णलान्त्रियं वहन्’ यांत कृष्णल अंत असा व कृष्ण आणि लान्त असा अर्थ करावा.

पीतश्यामरंगाविपर्यां.

लोहोत्तम, हरि, शम्भु, प्रियङ्गु; नागवाचक शब्दाहून, जित्वाचक शब्द, अज, वभ्रू, चन्द्रहास, अर्जुन, वेधा, नागरङ्ग, खद्योत, ध्वान्त आणि सर्प यांहुन द्विद्. कृष्ण शब्दाहून चौर. त्यांहुनच अम्बर आणि अंगुक शब्द. अर्कशब्दाहून ताक्ष्य. भीम शब्दाहून केश. कमला आणि पद्म यांहुन इन पीतांगुक. कृष्णपत्र, छपर्ण, मधुशत्रु, हरिद्रोचितरुक्, विद्युत्कान्तः, प्रियङ्गुलासितज्योतिः, सजातरूपशोभित्रीः, सदापिकपिन-द्वक्, हरिन्गणिः, मधुपीतश्रीयुतः, आणि स्वर्णवच्छविः.

यांचीं अनुक्रमानें उदाहरणें.

‘लोहोत्तमम्’ पीतवर्णपर्शी लोहोत्तम क्षणजे सोनें, कृष्णवर्ण-पर्शी लोहासारखें उत्तम असा अर्थ ध्यावा. हरि शब्दानें पीतवर्ण-पर्शी पिंगल रंग व कृष्णवर्णपर्शी काळा रंग. शम्भु शब्दानें विष्णु आणि ब्रह्मदेव दोहोंचेंही महण होतें. प्रियङ्गु शब्दानें कांगोण्या व त्यांची वेल यांनं महण करावें.

१. आर्य लोकांच्या प्राचीन ग्रंथांत सूर्य, रज आणि तम या तीन गुणांचें माहात्म्य फारच वर्णन केलेलें आहे. त्यांत त्या गुणांचे जे निरनिराळे रंग सांगितले आहेत, त्यात रजो-गुणांचा रंग पिवळा मानला आहे. ब्रह्मदेव रजोगुणात्मक असल्याचें वर्णन केलें आहे म्हणून त्याचा रंग पिवळा हें उघडच आहे. पण यावरून दुसरा एक विरोध येतो. जसा, लो-गुणांचा रंग पिवळा तसाच तन्वुगुणांचा रंग पांढरा असल्याचें वर्णन आहे. तेव्हां हांशु शब्दानें विष्णु आणि ब्रह्मदेव घेतले असेतां पिवळा आणि पांढरा या रंगाचें महण करारें लागेल. यावर अर्थ उत्तर आहे की, कृत, जेता, दापर आणि कलि या चार गुणात विष्णु अनुक्रमें पांढरा, पांढरा, पिवळा, आणि काळा रंग धारण करतो. हे वर्णन पुराणातच आहे. तेव्हां मुळात विष्णूचें कृष्णवर्ण भूषण केल्या वेळींच त्याच्या स्वरूपाचें महण केलें आहे. अर्गे पितलें असता विरेंगरक्षार होतो व हा अर्थ घेऊन या काव्य कर्तानें विष्णू-चें अनेक ठिकाणी कृष्णवर्णपर्शी महण केलें आहे.

‘नागजित्प्रभः’ नाग क्षणजे सर्प त्याता जिकणारी प्रभा ज्याची. पक्षीं नागजित् क्षणजे गरुड त्याच्यासारखी प्रभा असा अर्थ करावा. या प्रमाणेंच नागवाचक शब्दांहून जित् वाचक शब्द योजावे.

‘अन्न’ क्षणजे विष्णु आणि ब्रह्मदेव.

‘बभ्रु’ क्षणजे कृष्ण व मुंगस.

‘चंद्रहास’ क्षणजे खड्ग, व चन्द्राचा (सोन्याचा) हास क्षणजे प्रकाश.

‘अर्जुन’ शब्दानें पांडवांतला अर्जुन व गवत.

‘वेधा’ क्षणजे विष्णु आणि ब्रह्मदेव, ‘सन्नागरङ्गः’ याविषयी पूर्वी सांगितलेंच आहे.

‘खद्योत’ क्षणजे काजवा व आकाशांतला प्रकाश हे दोन्ही व्यावेत. ध्यांतवाचक शब्दांहून व सर्पवाचक शब्दांहून द्वेपी वाचक शब्द होजले जातात, जसे—

‘ध्यांतद्वेविप्रभा’ यांत ध्यांत क्षणजे अंधकार’ याचा द्वेप करणारी भा, पक्षीं ध्यांतद्वेपी सूर्य त्याची प्रभा.

‘सर्पशत्रुः’ सर्पांला शत्रुरूप, पक्षीं सर्पशत्रु क्षणजे गरुड.

कृष्णवाचक शब्दांहून चीरवाचक शब्द योजले जातात, जसे—
‘कृष्णचीरम्’ क्षणजे नीलवस्त्र, पक्षीं कृष्णस्य क्षणजे विष्णूचें चीर क्षणजे वस्त्र, साध कृष्णवाचक शब्दांहून अम्बर व अंशुक शब्द होजले जातात. जसे—

‘नारायणाम्बरः’ यांत ‘नारायण’ व अम्बर क्षणजे आकाश तांच्या प्रमाणें यर क्षणजे भेट असा व पक्षीं नारायणाम्बर क्षणजे विष्णूचें वस्त्र याप्रमाणें अर्थ करावा.

अर्कवाचक शब्दांहून तार्य शब्द योजला जातो. जसे—

‘मानुतार्यः’ यांत मानूता तार्य क्षणजे घोडा असा व पक्षीं मानु तने सूर्य व तार्य क्षणजे गरुड असा अर्थ व्यावा.

भीमशब्दांहून केसांचे वाचक शब्द योजले जातात. जसे—

‘भीमकेशः’ यांत भीम क्षणजे पांडवांतला भीम व केश, क्षणजे त, पक्षीं भीमाचे क्षणजे शिवाचे केश असा अर्थ व्यावा.

‘कोक’ (चक्रवाक) याचक शब्द व पद्मवाचक शब्द यांहून मेववाचक शब्द योजले जातात. जसे—

‘कोकमित्रम्’ यांत कोकाचा मित्र पर्क्षी कोकमित्र ह्मणजे सूर्य
‘पद्मवन्धुः’ यांत पद्माचा बंधु व पर्क्षी पद्मवन्धु ह्मणजे सूर्य असा
अर्थ व्यावा.

गरुडयाचक शब्दाहून बान्धव याचक शब्द योजले जातात. जसे—
‘गरुडबान्धवः’ यांत गरुडाचा बांधवरूप व पर्क्षी गरुडबांधव ह्मणजे
अरण असा अर्थ घेतां येतो.

भूरि शब्दाहून व जातरूप शब्दाहून आणि सुवर्ण शब्दाहून कमल-
वाचक शब्द योजले जातात. जसे—

‘भूरिपङ्कजम्’ यांत सुवर्णकमल व पर्क्षी भूरि ह्मणजे पुष्कळ कमलें
ज्यांत आहेत ते असा अर्थ घेतां येतो.

‘जातरूपाम्पुङ्गवम्’ यांत जातरूप ह्मणजे सुवर्ण याचें अम्बुज ह्मणजे
कमल; पर्क्षी जात ह्मणजे उत्पन्न झालें आहे रूप ज्याला असे कमल
असे दोनअर्थ होतात.

‘सुवर्गाभोजनम्’ यांत सोन्याचें कमल व रक्तवर्णपर्क्षी उत्तम
वर्णाचें ह्मणजे रंगाचें अम्बुज ह्मणजे कमल असा अर्थ व्यावा.

‘नवीनतपनीपक्षीः’ ह्मणजे नव्या सुवर्णासारखी आहे शोभा. ज्याची.
पर्क्षी तपन ह्मणजे सूर्य त्याची ही श्री असा अर्थ करावा.

‘सदाधातुभिर्यं वहन्’ यांत धातु ह्मणजे पर्यंतसंबंधी धातु व पर्क्षी
धातु ह्मणजे द्रव्यदेवाची शोभा धारण करणारा असा अर्थ करावा.

‘विनतासुतलक्ष्मीवान्’ यांत विनतासुत ह्मणजे एकदा गरुड व
एकदा अहण घेऊन त्याच्याशीं लक्ष्मीवान् याचा समास करावा.
याच रीतीनें अन्य शब्दहि आपल्या बुद्धीनें कल्पना करावे.

भिन्नवर्ण शब्द.

ज्याचा रंग निराळा, आकार निराळा, क्रिया निराळी अशा उद्दिष्ट

१ चक्रवाक पक्ष्याच्या जोडप्याचा सूर्यस्त होण्यावरवींवर वियोग होतो असा कवित्तमय
अस्तित्वाचें पूर्वी सांगितलेंच आहे धूर्वाचा उदय होवाच न्या स्त्रीपुरुषांच्या भेदी होतात
सह्युन सूर्याला त्याचा बंधु ह्मणजे दितकृती किंवा आस असें झटतें आहे.

वस्तुंचा अभेद वर्णन करतां यावा अशी इच्छा असतां कोणते शब्द योजावे ते सांगतो.

परम, विशद, स्व, दृश, अयोग्य, अन्तर, -हृद्य, रुच्य, हार्य, या अर्थांचे व दुसरे पिनङ्ग, तव, सन्न, व्याप्त, अनून, किञ्चन, समान, ननु, समशुभ, सम्पन्न, वपुषामहसः, अङ्ग-
केन, हे व यांच्यांशीं समान देहे सदा इत्यादि शब्द व विराजते आणि दृश्यते इत्यादि शब्द योजावे.

पर सांगितलेल्या परम इत्यादि शब्दांच्या पुढे वर्ण, आकार, क्रिया इत्यादि शब्द यथोचित योजावे, जसे—

‘परमस्थूलतायुताः’ यांत एका पक्षीं परमा क्षणजे प्रकट स्थूलतेनें युक्त असा व दुसऱ्या पक्षीं परम क्षणजे अतिशयैकरून अस्थूलता म्हणजे कृशत्व याणें युक्त असा अर्थ करावा.

‘विशदश्चेतनाशाली’ यांत एक पक्षीं विशदा म्हणजे निर्मल अशी शेतता म्हणजे पांढरेपणा त्यानें शोभणारा असा व दुसऱ्या पक्षीं विशद म्हणजे आनंदारण्यारी जी अश्वेतता म्हणजे काळेपणा तिणें शोभणारा असा अर्थ करावा.

‘स्वचलताशाली’ यांत एका पक्षीं स्वकीया क्षणजे आपली जी चलता म्हणजे चपलपणा दुसऱ्या पक्षीं सु (सुख) म्हणजे चांगली जी अचलता (स्थिरता) तिणें शोभणारा याप्रमाणें पुढे शुभसम्पन्न या शब्दांपर्यंत सर्व शब्दांना अर्थ जाणावा. यांत सुखीर, श्रीमधुर, शोभामधुर इत्यादि उदाहरणें जाणार्थी. व वपुः इत्यादि प्रकारान्त शब्द तृतीयेच्या एकवचनान्त आहेत. तसेंच ‘अङ्गकेन’ इत्यादि अकारान्त शब्दही तृतीयेच्या एकवचनान्त आहेत. ‘देहे’ इत्यादि शब्द अकारान्त असून सप्तमीच्या एकवचनान्त आहेत. ‘सदा, सर्वदा इत्यादि; राजते इत्यादिही आत्मनेपदी क्रियापदांपर्यंत क्रियावाचक शब्द आहेत असें जाणावे.

“स्वकामादिमगुणतां स्वगुणत्वादृते तनौ ।

वहन्नाहितगुणतां गुणात्तात्पटुनो भृशम् ॥”

रक्तवर्ण शब्द.

गव, भास्वत्, सुखोद्योत, नालीक, अशोक, मंगल, विभा, प्रभा,
भज, रंग, सज्ज, पावन, आणि पायक.

आतां पीतवर्ण शब्द सांगतों.

जातरूप, सदापीन, कल्याण, मधुर, उचित, बहुशोभानुवृत्तिश्रीः
भास्वत् आणि प्रद्योतन.

आतां आधार शब्द सांगतों.

'अहो सुरचितच्छायः,' स्वकागरचितस्थितिः, स्पष्टाम्बराभ्रियं वि-
भ्रत्, तारापथकृतस्थितिः, स्फुरन्नयनिबद्धश्रीः, सदाभूतलसद्गुतिः, सदा-
हिविश्ववल्गुश्रीः, विलसद्भयान्वितः, सदासज्जलसलक्ष्मीः, परमोदक-
वैभवः, कान्तारचितसंस्थानः, सदा रामभ्रियं वहन्.

आतां आकार शब्द सांगतों.

वृत्तलक्ष्मी, मनोहारी, निस्तुलश्री, मनोरमा, अहो गौरयंसलक्ष्मीः,
अलं वरचितस्थितिः, विश्वविस्तीर्णलक्ष्मीकः, सकलाभोगभासुरः,
समञ्जुलवसलक्ष्मीः, ऊर्मिमद्वैभयान्वितः.

आतां क्रियावाचक शब्द सांगतों.

उच्चैस्तरलसलक्ष्मीः, सुपीवरवसद्गुतिः, संपन्नव्याप्तलक्ष्मीकः, परको-
टिभ्रिया युतः, याप्रमाणं धाम, भाव, प्रभाव, आणि विभाव यथायोग्य
वर्णाच्या वाचक शब्दांजून बुद्धिमानांनीं यथायोग्य ओजावे. जसे—
स्थूलधाममनोहारी, गुरुभावचितस्थितिः, स्थूलप्रभावचद्गुतिः, उच्चैर्विभ-
वरोचितः इत्यादि उदाहरणांत दोन दोन अर्थ द्यावे. 'धाम' शब्दानें
देह व तेज द्यावे, असेंच पुढेही जाणावे.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदचंद्रविरचितायाः
काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषा-
विवृतौ काव्यकल्पलतामंजयंभिधायां श्लेषसिद्धिप्रदाने
तृतीये उद्दिष्टवर्णनं नाम तृतीयः स्तवकः समाप्तः ॥ ३ ॥

अद्भुतस्तवक ॥ ४ ॥

जेथें लिङ्ग आणि विभक्ति यांचा मोठा भेद असतां हि शब्दाचें सादृश्य असतें त्याला अद्भुत ह्मणतात. णिन् प्रत्ययान्त असून स्त्रीलिङ्गीं केलेले असे जे शब्द त्यांहून व नपुंसकलिङ्गीं अप्रत्ययान्त, स्त्रीलिङ्गीं सि प्रत्ययान्त, स्त्रीलिंग कर्मांत शस् प्रत्ययान्त, होतात, तेच रेफ ज्यांच्या आधीं आहे अशा शब्दांच्या पूर्वीं असले ह्मणजे स्त्रीकर्माची बहुता होते.

णिन् प्रत्यय ज्याच्या अंतीं झाला आहे असे शब्द राजिन्, भ्राजिन्, शाकिन् इत्यादि ते “स्त्रीलिङ्गीं नद्यंत होतात” या सूत्रानें ‘ईप्, ई’ प्रत्ययांत केले जातात.

त्याच्यापुढें, रेफ त्यांच्या आदि आहे असे शब्द अर्थात् राग, रघ इत्यादि शब्द योजावे. याप्रमाणेंच नपुंसकलिङ्गीं ‘अ’ प्रत्ययान्त व स्त्रीलिङ्गीं ‘सि’ प्रत्ययांत ससंच स्त्रीलिंग कर्मांत ‘शस्’ प्रत्ययांत णिद्यंत शब्द होतात, जसे—

प्रभावराजानीरागोल्हासप्रध्वांसेनी रयात् ।

गीर्जिनस्य पदाब्जे च कुरुतां सुखसम्पदः ॥

यांत गीः (गाणी) याणें, विशेषण करायानें असतां स्त्रीलिङ्गीं सि प्रत्यय होतो. पदाब्ज विशेषण करायानें असतां पुन्नपुंसक शब्द होतो. सुखसम्पद् विशेषण करायानें असतां कर्मणि स्त्रीलिङ्गीं शस् प्रत्यय होतो.

विशेषणानें परिक्षिप्त असे अग्न्यन्त (ऋकारान्त आणि उकारान्त) जे शब्द रेफादि शब्दांच्या पूर्वीं असलले द्विस्थ द्विपञ्चमी कर्म स्त्रीलिङ्गीं बहुव्य विविक्षित असतां अद्भुताद्भुत होतें.

अग्न्यंत क्षणजे ककरान्त आनि उकरांत अर्थात् स्थिति, पट्ट इत्यादि शब्दासारखे विशेषणानें व्यापार करणारे पूर्वी असून त्यांच्या पुढे रेफादि अर्थात्—राग, रस, रव, रय, इत्यादि शब्द पुढे असतां बहुताहुत काव्य होतें. परंतु त्यांत विशेष एवढाच आदे कीं द्विस्य अर्थात् उभयपदीं धातूच्या पुढे द्विपंचमी क्षणजे पंचमीतून परस्मैपद द्वियननांत व आत्मनेपदीं एकवचनानांत अर्थात् कुसतां तनुतां इत्यादि, या प्रकारच्या किंवा यासारख्या दुसऱ्या किंवापदाः ध्या कर्मांत लीलिगीं बहुल्यंयुक्त विशेषण केलें जातें. जसें—

भवभेदपटूरागध्वान्तभानुस्थितीरयात् ।

प्रभोर्वचश्चयोऽङ्गीच कुस्तां वः शिवं श्रियः ॥

यांत 'वचश्चयः' याचें विशेषण करावयाचें असतां पट्टशब्दाला व स्थिति शब्दाच्या पुढे पुढिगीं मि प्रत्यय होतो, अंगीचें विशेषण करावयाचें असतां पुढिगीं आवि प्रत्यय होतो, व श्रियः याप्रमाणें स्त्री-लिङ्गीं कर्म विशेषण कर्तव्य असतां दास् प्रत्यय होतो.

“तमस्तोमभिदाचारुरवेचन्द्राविवाहिनाम् ।

स्वतुल्यो जिनवाक्पूरस्तनुतां सुखसम्पदम् ॥”

स्मेरपुष्कररोचिष्णुराजन्यकृतशेखरः ।

कृपाणस्तव हस्तौ च कीर्तिं वितनुतां श्रियः ॥”

याप्रमाणेंच अन्य ही यासारखेच शब्द लिहितों. जसें—शुचि, स्थिति, रुचि, मञ्जु, साधु, बल्लु, चारु, पट्ट इत्यादि. अग्न्यंत रेफादि शब्द रवि, रश्मि, रक्षा, रक्ष, रसा, रजः(म्), रहः(म्), रज्जु, रस्, रत, रमणीय, रचित, रहित, रिपुरिक्त. रुचि, रुजा, रुचिर, रोचित, रेखा, रव, राजीव, राजा, रोम, रूप, राघ, रामा, राजि, रघ, रीति, रूप, रयी, रेवा, रोग, राम.

जे विषय सनान्त, स्वर, ति, स्वर, तृ प्रत्ययान्त लीला शब्दयुक्त धातु चतुर्थीचे एकवचनाच्या पुढे असलेले नमल यांनी युक्त होतात. त्यांनी अद्भुत लौकर होतें.

जे शब्द उकारांत व इकारांत प्रथमेच्या बहुवचनीं वकारान्त यकारांत होत्साते अर्थाशीं मिळतात त्या शब्दांनीं एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें.

उकारांत शब्द सांगतो. जसें—तरु, पुरु, भीरु, विभु, प्रभु, इत्यादि. शुचि, रुचि, राजि, नाभि, सुरभि इत्यादि हे जस् प्रत्ययीं निष्पन्न झाल्याचें उदाहरण जसें शोभितरयो यनप्रदेशा इव गायनः.

आतां या प्रकारचे शब्द सांगतो. सदारुण्यः, अधिकविभवः, विप्रभवः, लोलपशवः, सदाशब्दः, बहुरुचिरसाधयः, अधिकदम्बः.

आतां इकारांत शब्द सांगतो. अनेकपशुचयोभूपाळा इवदेशः, लोभितरुचयः, उच्चक्रोधराजयः, ज्ञातवेदनाभयः, सदासुरभयः, परमतिमयः, अधिभूमयः, परमसनयः, अयोनयः, अधिभूरयः, भोगिरयः, स्वच्छत्रपालयः, तारकलयः, शुभकेशयलयः, तारकेलयः, इत्यादि शब्द जाणावे.

आतां जे शब्द सनान्त लगजे सकारान्त व नकारान्त, तेच स आणि न याहींही न केले असतां अकारांत होऊन अर्थात् मिळतात. त्यांच्या पुढे प्रथमेच्या एकवचनानें एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें. जसें महस् इत्यादि शब्द सकारान्त व सद्गन् इत्यादि शब्द नकारान्त यांत सकार काढलेला मह शब्द व नकारहीन झालेला सद्ग शब्द अर्थ देतो. सद्ग या शब्दाचा सती मा लक्ष्मी यस्य सः सद्गः लगजे ज्याची लक्ष्मी चांगली आहे. त्याचा वाचक सद्ग शब्द होतो. तसेंच परमहः ज्यांचें तेज मोठें आहे असे सूर्यासारखे सत्पुरुष योर होत असा गह शब्दाचा अर्थ होतो. 'परमशराः देश इव धनुर्धरः' लगजे धनुर्धारी पुरुष देशाप्रमाणें परमशरा आहेत. यांतला शर शब्द धनुर्धरपत्नी बाणांना न देशपत्नी लक्षाव्यांना वाचक आहे असें समजावें.

यद्गताः निविडतमाः, पुरोगमनाः, बिलसतनाः, बहुभायदनाः, पुरो-

गच्छदनाः, कृतकदनाः, बहुभ्रीमदनाः, बहुस्वस्थानाः, कृतबहुधानाः, परमध्वानाः, रम्बानेकपानाः, विशदध्वनदनाः, परमानाः, बहुधनदनाः, असमानाः, शोभितानाः, सम्पन्नयानाः, कलितस्वानाः, अधिकवचाः, कलशमनाः, बहुदमनाः, सम्पन्नमनाः, सम्पन्नयमनाः, सदयाः, सदाम्भाः, स्मैरदुश्चैरम्भाः, चरदुश्चैरजाः, बहुम्बर्णाः, प्रगुणितवेधाः, इत्यादि व यासारखे दुसरेही शब्द जाणावे.

आतां नान्त शब्द सांगतो. 'विलसद्वा नागवर्ग इव पुण्यपुरुषाः, यांत विलसद्वा या शब्दांत विलांत राहणारे नागवर्ग, पर्श्वी व पुण्यपुरुष विल क्षणजे पाताळ इत्यादि विलस्यर्ग यांत राहणारे असा अर्थ करावा. अथवा व आणि व यांचा अभेद मानून विलसन्ति मा (तदमी) येपां असाही अर्थ करतां येईल. 'अनुलंबितसीमा जलधिरिव सत्पुरुषाः' यांत सीमन् शब्द नान्त आहे. परंतु ह्या नान्त शब्दाच्या पुढे विसर्गाचा लोप होण्याकरितां घोषवान् स्वर योजावे. ह्या सकारान्त व नकारान्त शब्दांच्या पुढे जे वकार आदि असलेले. शब्द तेच वकारहीन करून स्वरादिक (स्वर ज्यांच्या आदि अहित असे) करावे. जसे- 'विशिष्ट' या शब्दांतला वकार काढून अशिष्ट 'वर्ग' यांतला वकार काढून अर्णवैला, यार्ता, अशिष्ट, आर्त इत्यादि अर्थान् मिळतात ते शब्द योजावे. पुल्लिंगांत एकत्व आणि बहुत्व यांत साम्य होतें. जसे- 'परमहा-विशिष्टेन राघवा इव सप्त ऋषिगणः'

आतां वकारादि शब्द सांगतो-वनमाली, विनायक, धनगाहि, वर्द्धमान, धक, धारण, धार, वक्रमोदिन, घासना, धीरण, विचकिल, विलाभोग, वर्धयधस्यान, वंश, वर्जन, वारि, वीजन, वरुण, वदन, वाम, वालागोदिन, वम्बन, वन्ध, वार्य, वाल, विरूप, विभा, भोग, यध, वन, वृषभ, वात, वरोचित, वल्ल वद्धि, वर, वल, वासर, वरण, वाटी, वाह, वाद्य, यक्ष्म, वेधाः वंधनाश, वलिवेश इत्यादि.

जे शब्द स्वरसहित व स्वररहित होतात त्यांच्याशीं प्रथमेने

१. रई उगार करायला अद्वय वकाराचा जो वाद्य घालून आहे त्याला 'वीर' अथवा वरम्भ आहे. जे रार वाड्यातून वरम्भ होताना ते वीर अर्थ होताना.

एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें. जसें—द्वार, रज्ज्, भास्, पङ्केरुह, क्षितिरुह, ईदृश, कीदृश इत्यादि.

आतां यावरून रचलेल्या काव्याचें उदाहरण सांगतों. जसें.—

लोकालोकलसद्विचारविदुरो विस्पष्टनिःश्रेयस
द्वारः सारगुणालयस्त्रिभुवनस्तुत्याऽङ्घ्रिपङ्केरुहः ।

शश्वद्विश्वजनीनधर्मविभवो विस्तीर्णकल्याणभा
आद्योन्येऽपि मुदं जनस्य ददतां श्रीतीर्थराजःसदा ॥

नान्त शब्दांच्या पुढें विशेषणत्वानें प्रथमा विभक्तीचें एकवचन आणि बहुवचन यांचें साम्य होतें, जसें विलसद्गानः कायस्थामानः इत्यादि.

आतां सान्त शब्दही अर्थात् मिळतात त्यांचीं उदाहरणें. जसें—
यद्वाभितसरसः, मुक्तविप्रबंध इव पीप्सपान्याः.

तृन् आणि तृन् प्रत्ययान्त शब्दांच्या पुढें प्रथमेचें एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें. 'सुसम्पन्न योद्धारः सैन्यानिवेशा इव देश-
धिपतिः' सम्पन्नयोद्धारः, सर्वदातारः, बहुधातारः, सज्जपातारः, मृग-
यातारः इत्यादि.

धानूच्या पुढें चतुर्धा मार्गे असतां विभक्तीला एकवचन होतें, त्याच्या
पुढें मकार मकार अथवा लकार आदि असलेले शब्द योजले जातात.
हे शब्द एकत्व आणि बहुत्व यांच्या क्रिया होतात. जसें—अभववि-
तान्तम्, अराजन्, महान्, ध्यनरलीलया इत्यादि.

न्युपसर्ग शब्द मार्गे असलेल्या, राजि किंवा याच्या सार-
ख्या दुसऱ्या विशेषणांनीं क्षिप्त असे, व अंती क्रियाविशेषण
सारभूत शब्दांनीं, काव्य महाद्भुत होतें.

'न्युपसर्ग' दणजे नि हा उपसर्ग ज्याला लागला आहे असे अर्थात्
निहित, निगम, निरुद्ध इत्यादि शब्द; त्यांच्यामार्गे असलेले राजिराजि,
भूतिधुक्, पालिपाली इत्यादि जे शब्द त्यांहीं अंतीं निकामम्, नितान्तम्,
इत्यादि क्रियाविशेषणाने सारभूत शब्दांहीं, छीतिद्भानं प्रथमेच्या

एकवचनाने, वं पुल्लिङ्गांत प्रथमेच्या द्विवचनाने, आणि नपुंसकलिङ्गाने प्रथमेच्या बहुवचनाने योजले असता महाद्भुत काव्य होतें. जसे—

“छिन्नाघवल्लीनिहताङ्गजन्मभल्लीनिवदोरुसूचीनिकामम् ।
श्रीत्रैशलेयस्यजिनेश्वरस्याशिकायमूर्तिश्वरणौवचांसि ॥”

आतां शब्द सांगतों. जसे—नाभी, पाली, भल्ली, धुकुटी, चत्वरी, धूलि, व्रतति, नीचि, जाति, राजि, रुचि, सूचि, कुटि, कोटि, त्रोटि, धल्ली, मञ्जरी, वल्ली, भेरी, गोणी, चुल्ली, उपाधि, झल्ली, प्रतोली, कदली, श्रेणी, आवलि, आणि आलि हे सर्वही इकारान्त आणि ईकारान्त आहेत. याप्रमाणे दुसरेही जाणावे.

आतां धर सांगितलेल्या शब्दांच्या पुढे बोजावयाचे शब्द सांगतों. जसे—निहित, निवद्ध, नितान्त, निकुञ्ज, निचित, निरुद्ध, निमग्न, निश्चित, निश्चित, निवासित, नियुत, नियोग इत्यादि.

याविषयी उदाहरणे, जसे—

“अदुरितराजीनिदलितकर्मश्रेणीनेरुद्वरागभरम् ।
मूर्तिक्रमौ वचांसि च जिनस्य लोके सुखं गाताम् ॥
स्फुरतिसुभाषितपालीनिहतप्रत्यूहसंशयं ब्राह्म्या ।
मूर्तिक्रमौ महांसि प्रभवतमुदितं वरं दातुम् ॥”

यांत एकत्व विवक्षित असतां ‘प्रभव’ हा वांत क्रियासमभिहार होतो. दिव्याचा आणि बहुल्याचा, आणि पक्षां कर्त्याचें संबोधन होतें.

रुचिराव, सुप्रभाव, दाव, पाव, विभाव, हाव, मंजुलाव, इत्यादि वकारान्त शब्दांच्या पुढे अनिवद्ध इत्यादि शब्दांनी महाद्भुत काव्य होतें, जसे—

“सुप्रभावानिब्रह्मोदयत्पुण्यभावानियोगतः ।

मूर्तिक्रमौ वचांसि श्रीजिनेन्द्रोर्जनतुष्टये ॥”

इकार आणि उकारान्त शब्दांच्या पुढे ईरण उरासिकोपी उरूप भोग इत्यादि शब्दांनीं महाद्भुत काव्य होतें. जसे—

“वदनं पादौ वाचस्तव जिनसुरुचीरणाय दुरितानाम् ।
विमलतनूरसकोपि स्मरति मृदुरूपभोगार्थम् ॥”

इकार आणि उकार ज्यांची उपधा आहे असे सकारान्त व इकार (इकारान्त) शब्द जे दोन्ही अर्थात लागले जातात त्यांच्या पुढे रेफ ज्यांच्या आधी आहे असे शब्द योजून रचना केली असतां महाद्भुत काव्य होतें. जसे—

“निहतजटारुरक्षस्कन्धौ विद्याश्च तर्जयस्वमपि ।
अयमायातो रामः प्रभवत मुदितं रणं कर्तुम् ॥”

यांतला ‘जटायु’ शब्द सकारान्त व उकारान्तही आहे. राक्षसांचें विशेषण करावयाचें असतां नपुंसकलिङ्गी प्रथमेचें एकवचन; स्कन्धाचें विशेषण करावयाचें असतां पुलिङ्गी द्वितीयेचें द्विवचन, आणि स्त्रीलिङ्गी वीर्याचें विशेषण करावयाचें असतां द्वितीयेचें बहुवचन होतें.

धनित इत्यादि शब्दांच्या मागे आकारान्त शब्द योजले असता महाद्भुत काव्य होतें. जसे—

“मुखाम्भोजं कुचौ क्रीडा सप्रभावञ्चितश्रिया ।
राधायायमुनेतीरे विष्णोः सुखसमृद्धये ॥”

यांत ‘मुखाम्भोजं, सप्रभावं, व ‘कुचौ सप्रभो’ असे लावावे व पुढे ‘पञ्चितश्रियः क्रीडा सप्रभाः इत्यादि रीतीने योजना करावी.

सुचिरावञ्चितश्रियः यद्गर्भशयश्चना व ऊ साधित राजित इत्यादि समपादाच्या शब्दांनीं असलेले अवमुक्त शब्द यांहीं तृतीया विभक्ति स्पष्टार्थ अशा शब्दांनीं अद्भुत काव्य होतें. जसे—ऊ. साधित, राजित इत्यादि पदांच्या पुढे असलेले येगी. विनक्ति, यत्नादि, अवमुक्त तृतीया विभक्ति ज्याच्या शब्दांनीं आहे अशा शब्दांनीं स्त्रीलिङ्गी प्रथमेच्या एकवचनांत पुलिङ्गी प्रथमेच्या द्विवचनानें अद्भुत काव्य होतें. जसे—

‘हृद्यां बालविलासेन मध्यश्रीरिव योपितः ।’

.. कपोलाविव नागस्य त्रियं गाते भवदुजौ ॥

गाङ् व शैङ् हे दोन धातु गत्यर्थक आहेत. जसे-वन प्रदेशाविवशोभिता वेणी. विलामाने स्त्री; यांत वनपक्षी ‘शोभितौ’ आणि ‘एणी’ असें करावें व स्त्रीपक्षी ‘शोभिता’ आणि ‘वेणी’ असा शब्द व्याप्य. प्रावृण्मासाविव शोभिता विचकिलमलया स्त्री, राजप्रवेशे हृदश्रेणीव शोभिता वस्त्रीमालाभिर्मटौ.

शोभित, राजित, मंडित, द्योतित इत्यादि. या शब्दांच्या पुढें वनमाली, विनायक, ववन इत्यादि शब्द पूर्वी लिहिलेले योजावे; स्त्रीलिङ्गी ईकारांत शब्दांनीं प्रयमेच्या बहुवचनानें साधित असून अर्थ मिळत असतां एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें. जसे-पाल्य, कल्य, मालिन्य, राज्य, सुशोभनार्थ, सुशोभनबाल्य, अधिकवर्य; सख्यः, मत्स्यः, सत्यः, विदित-येयः, विशदवलम्ब्यः, दार्यः, सदर्यः, दास्यः, सम्पन्नवाण्य इत्यादि।

तसेंच ‘वनमिवोत्सासितश्रीकवयो नृपसभाप्रदेशाः’ यांत नृपसभं एकवचन व पुल्लिङ्गी बहुवचन होतें. वैश्यानरा इव तेजोनुगत रुचिरे गात्रम्, अधकुलमिव यः शोभिततरा, प्रवलतमाः सेनाः प्रदोषवत्, शोभित इत्यादि शब्दांच्या पुढें निपात, निदाघ, निकेतन, निचित इत्यादि शब्द योजावे. स्त्रीलिङ्गी एकवचनानें आणि स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गी बहुवचनानें साम्य होतें. ‘शोभितानिखिलविभवेन’, ‘मण्डितानिचित-दानेन’ ‘राजितानिकेतनैः,’ इत्यादि.

शोभिता, राजिता, खण्डिता, मण्डिता, द्योतिता इत्यादि शब्दांच्या पुढें योजण्याला योग्य असे शब्द सांगतो. जसे-निखिल, निधन, निरय, निदानं, निधान, निपात, निदाघ, नियति, निकुञ्ज, निलय, निःश्रेणी, निवसन, निचित, निदान्त इत्यादि.

‘इ’ कार आणि ‘उ’ कार आहे उपधा ज्यांची असे नकारान्त पीन हीन इत्यादि. गान, मान इत्यादि शब्द इकारान्त केले जातात. नृपुंसकलिङ्गी एकत्व आणि बहुत्व यांचें साम्य होतें. जसे-अधिकर्षीनि पतानीव कुलम्, विशदहीनि विलानीव कुलम्. परमहासमीनि धनानीव

समुद्रजलग्, तसेन परगखगानि वनानीव विप्रकुलग्, स्तच्छगानि बहु-
वर्गनागानि पुरोगानि परमध्यानि, सुसम्पन्नदानि परमदानि बहुधा ना-
दानि मञ्जुलयानि. तसेच पीन, हीन, मीन, पाठीन, शालीन, अध्वनीन,
ईशान, प्रस्थान, इत्यादि शब्द व्यावे. तसेच वाजा, दागा, भारा, लाहा-
क्षा यांचा अकारान्तादि शब्दांच्या पुढे तृतीयेच्या एकवचनाने शेष
होतो. सदारुजयान्वितः, सदारुजयान्वितः, पुरोमदयान्वितः, बहु-
धानयान्वितः, सदादेपयान्वितः, सदारम्भयान्वितः, बहुधारयान्वितः,
स्फुटमहेलयान्वितः, अथवाहयाद्याः, यांत 'वाहा' शब्द भुजांचा
वाचक आहे; व तो आकारान्त आहे. सत्वरक्षयान्वितः इत्यादि.

सकारान्त व नकारान्त शब्द सि प्रत्ययाने साधलेले पुल्लिं-
गी योजलेले त्यांच्यापुढे क्रियाविशेषण करण्याकरितां
अवमुख शब्द योजला असतां अद्भुत काव्य होतें.

महस् इत्यादि सकारान्त शब्दांनीं व सघ्नन् इत्यादि नकारान्त
शब्दांनीं पुढे असलेल्या क्रियाविशेषणांत घर, बल, बाहित इत्यादि
अवमुख या पदाशीं युक्त शब्दांनीं पुल्लिंगीं तीनही वचनांनीं अद्भुत
होतें. जसे—'परमहायरम्,' 'बिलसन्नबाहितप्रसरम्' (या दोन्ही उदा-
हरणांचा अर्थ पूर्वी दिला आहे.)

दीर्घ ज्यांच्या आदि आहे अशा नकारान्त शब्दांनीं स्त्री-
लिंगी द्वितीयेच्या एकवचनाची रचना करून अर्थ मिळत
असतां सकारान्त पठ्यांच्या बहुवचनान्त शब्दांनीं अद्भुत
काव्य होतें.

दीर्घाहून पुढे असणारे नकारान्त शब्द यांहीं स्त्रीलिंगीं द्वितीयेच्या
एकवचनाने साधलेले अप्रतः, स्थिति, विभ्रत् याप्रमाणे असणारे त्यांचे
पठ्यांच्या बहुवचनाशीं साम्य होऊन अद्भुत काव्य होतें. असें—'मृदुना
स्थिति विभ्रत्' इत्यादि. तसेच सकारान्त शब्दांनीं व व्यञ्जन ज्यांच्या
अंतीं आहे अशा अकारान्त शब्दांनीं द्वितीयेचे एकवचन व पठ्यांचे
बहुवचन यांचे साम्य होतें. जसे,—'सरसां स्थिति, परमहसां
स्थिति विभ्राणः'.

तस्यैव शेषविशेषान्ते पुङ्लिङ्गीं आणि स्त्रीलिङ्गींही व्यञ्जनान्त शब्दा-
च्या पुढें विभक्तीचे प्रत्यय जस्, शस्, डसि, आणि डस् यांचें साम्य
होतें. रेफनिमित्त असतां ऊ आणि स यांचेंही साम्य होतें. जसें,—गुण-
भूतो रयात्.

जस् आणि शस् सोडून नपुंसकलिङ्गींही साम्य होतें. जसें,—शुभा-
वाचो रमात्, तस्यैव धृत्, भृत्, वृत् यासारखे अकारान्त व व्यंजनान्त
शब्द त्यांच्यापुढें सि प्रत्ययांचेंही साम्य होतें, जसें—गुणभूतोरयात्, येथें
आकारान्त पक्षां सिप्रत्ययशेषाचें विशेषण करावयाचें असतां स्त्रीलिङ्गीं
आकारान्त शब्दाहून घोषप्रत्ययान् निमित्त असतां सि, जस् आणि
शस् यांला पुङ्लिङ्गीं आकारान्ताहून सि, जस् आणि हा यांना पुङ्लिङ्गीं
अकारान्ताहून जसाशां साम्य होतें. जसें 'सोमपाजगति' यांत
पुङ्लिङ्गपक्षां आकारान्त व अकारान्तही जस् शब्दांचा विषय होतो.
अकारान्त विशेषणाहून पुङ्लिङ्गीं स्त्रीलिङ्गांत जम् व स्त्रीलिङ्गांत शस्
तस्यैव घोषवत् निमित्त असतां स्त्रीलिङ्गीं सि यांचेंही साम्य होतें. जसें—
धृतगुणाजयती.

पुङ्लिङ्गीं अकारान्त शब्दाहून आकार ज्याच्या आधीं असा शब्द
आला असतां सि आणि डि यांचें साम्य होतें. जसें—यक्ष आस्ते.

तस्यैव मृम्, भृम् आणि रूप शब्दांहून पुङ्लिङ्गीं अकारान्ताहून सि
आणि डि यांचें व पुङ्लिङ्गस्त्रीलिङ्गांत व्यंजनांत शब्दाहून जम्, शस्,
डसि, आणि डस् यांचें नपुंसकलिङ्गीं डसि आणि डस् यांचें, आकार
इत्यादि स्वर पुढें असतां साम्य होतें. जसें—गुणभूतआदरात्.

अकारान्त विशेषणाहून पुढें असलेल्या न्युपसर्ग शब्दांत निश्चित,
निभूत इत्यादिकांसारखे ते असले तर पुङ्लिङ्गीं जम् याचें व स्त्रीलिङ्गीं
सि, जस्, आणि शस् यांचें, नपुंसकलिङ्गीं जम् व शस् यांचें साम्य होतें,
जसें—बहुगुणानिकामम्.

१. जम् हा नपुंसकेच्या बहुवचनाचा प्रत्यय. शस् हा द्वितीयेच्या बहुवचनाचा प्रत्यय. डसि हा
पंचमीच्या एकवचनाचा प्रत्यय आणि डम् हा षष्ठीच्या एकवचनाचा प्रत्यय असे समजावें.

२. हा तृतीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय आहे असे समजावें.

३. हा सप्तमी विभक्तीच्या एकवचनाचा प्रत्यय.

अकारान्त विशेषणाहून पुढिल्ली औ^१ आणि जस् खीलिंणी जस् आणि शस् यांचें प आणि व यांचा लोप होणारा स्वर असतां साम्य होतें, जसें—बहुगुणा इह कामम्.

वृत्त आणि भृत् यासारख्या शब्दांहून खीलिंणी सि आणि टा वचन (तृतीयेचें एकवचन) यांचें साम्य होतें. जसें— गुणभृत्: तथा भूतेयं यासारख्या उदाहरणांत चतुर्थी आणि सप्तमी यांचेंही साम्य होतें. या प्रमाणें दुसरेही पुष्कळ प्रकार संभवतात ते स्वतःच जाणावे.

कुरुताम् इत्यादि उदाहरणांत एकत्व आणि द्वित्व यांचा अराजन्नम-लेपु येथें एकत्व आणि बहुत्व यांचा व्यतिभाते इत्यादिकांत द्वित्व आणि बहुत्व यांचें साम्य आहे.

आतां स्वरांचा परस्पर श्लेष होण्याचा उपाय सांगतों.

त्यांत प्रथम अकाराचा इतर स्वरांशीं मग क्रमानें अन्य स्वरांना श्लेष कसा होतो तो सांगतों.

ओस्, आम्, जस्, भ्याम् यांचे ठायीं स्वरांत गौणत्वानें अ आणि आ यांचा श्लेष होतो.

जे शब्द अकारान्त व आकारान्त असून ज्यांचा अर्थ निरनिराळा आहे ते ओस् इत्यादिकांशीं श्लिष्ट होतात. जसें—रामयोः रामाणां रामाः रामाभ्याम्, रामाय गूढनम्, इत्यादि रामाश्लेषः रामेच्छा, रामेप्सा, रामोद्योतः, रामोदाः, रामैजनम्, रामैहिकः, रामौजः, रामौरसः, रामाञ्जनम्, रामेङ्गितम्, उदासितरामो लक्ष्मण इव वसन्तः या उदाहरणांत समासानें गौणत्व येतें अशा प्रकारचे शब्द सांगतों. जसें—राम, लक्ष्मण, पद्म, कमल, बाल, शाल, आधान, कल, कच्छ, तारक, आलक, मालिक, जालिक, जप, जय, मुक्त, कान्त, प्रिय, सित, दक्षिण, दोष, अञ्जन, सून, वासन, रसन, प्रवाल, प्रकार, प्रमद, प्रवीण, प्रसन्न, शिव, जीव, घत्स, धर, गोत्र, रस, दूल,

१. हा प्रथमेचा दिवचनाचा प्रत्यय आहे असें समजावें.

२. हा पटीच्या दिवचनाचा व आम् हा बहुवचनाचा प्रत्यय. भ्याम् हा तृतीया, चतुर्थी आणि पंचमी यांच्या दिवचनाचा प्रत्यय आहे असें समजावें.

क्षम, अनन्त, धिपण, परवश, आर्द्र, बहुल, तार, कील, सदा, रम्भ, काष्ठ, विनत, निकष, प्रह, करण, घट, कक्ष, चच्छृंखल, हाल, विदेह, आर, निर्वीर, विधव, निष्कल, आणि श्रवण इत्यादि.

अकार आणि इकार पुढें असलेल्या रेफानें व इन याच्या पुढें असलेल्या समासानें छेप होतो.

अकार आणि इकार सप्तमीच्या एकवचनीं पुढें असलेल्या रेफादि शब्दानें तसेंच इन याच्या पुढें असलेल्या समासानें तसेंच च्विप्रत्ययानें छिष्ट होतात. जसें—

मुमुद्धे रचितस्थितिः—येथें अकारान्तपक्षां 'सप्तमी न इकारान्त-पक्षां पंचमी अथवा पद्यो ध्यायी. 'शुद्धबुद्धिदोषितः' या उदाहरणांत 'अकारांत पक्षां शुद्धभासो बुद्धश्च शुद्धबुद्धः अस्यास्तीति शुद्धबुद्धि हा शब्दही इन् प्रत्यय झाला आहे. याप्रमाणें अनेक स्वरादिक शब्द जाणावे.

“सर्वादि शब्दादून नेहमीं इन् प्रत्यय होतो. इह, निंदित आणि रोग यांदूनही होतो.” या नियमानें इन् प्रत्ययाची प्राप्ति होते असें जाणावें. जसें—शुद्धबुद्धो, भूतभीः आतां शब्द सांगतो. जसें—

शुद्ध, सिद्ध, प्रयत, निषय, मत, वल्ल, मल्ल, रत्न, मुगत, जात, कान्त, वत, प्रस्तुत, शान्त, उन्नत, आयत, दुर्गत, मुरत, नवनीत, अथर्ष, कृत, शात, अवन, अटन, निनद, प्रकृत, अभिजात, हर, अर, अशन, भूत, चल, वल, पन्थ, प्रबोध, अनेक, पक्षतः, आट, सदा, पदत, काश, मुर, दुर्वध, वीन, टिट, गुरुतर, वार, कर, कट, शाल, मुट, भुत, वर्धक, इत्यादि.

अ इ च्वि प्रत्ययादून गौण होतात.

अकार आणि इकार च्वि प्रत्ययानें गौण छिष्ट होतात. जसें—गौरी-कृतभीः, गौरीभूतस्थितिः, यांत अकारान्त पक्षां पंचमी किंवा पद्यो होऊन च्वि प्रत्यय झाला आहे असें समजावें. आतां शब्द सांगतो. जसें—

मर, गौरय, रसा, रवि, पञ्च, यज्ञक, मद्रक, पांशुल, यल, मल,

दर, गुह्यतम, वसुतम, तन्त्र, नन्द, वदे, वाप, सरस, अवन, बहुतर, काल, ताल, हरिताल, कवल, ओष्ठ, विम्ब, मागध, माधव, कर्कट, करीर, अर्जुन, कुट, कुम्भ, वर्धन, भारतर, चार, सन्नगर, नील, वाण, चण्डाभ, सदानिभ, ऐरावत, शृंग, निष्कुट, शम, कुश, कर्कर, मन्थन, सदा, संमुख, कुण्ड, तुण्ड, परतन्त्र, सुमुखकूबर, सदाभक्षधोरण, वैजयन्त, तीर, एकाबल, अमुर, आदक, सदातुवर, पिप्पल इत्यादि.

रेफानें पाहिलेल्या सि प्रत्ययानें अ आणि उ यांचा श्लेष होतो.

अकार आणि उकार प्रथमेच्या एकवचनाच्या शेवटीं असलेल्या रेफादि शब्दांनीं श्लिष्ट होतात. जसें—यदो रम्यः, यांत उकारांत पक्षीं पंचमी किंवा पट्टी घ्यावी. आतां शब्द सांगतो; जसें—

पट, कट, रडू, काक, सशडू, वर, चार, केत, कन्द, उन्नप, वार, तर्क, वाह, शुम्भ, मय, बड, भर, सदा, उडु, गोमया, भूरिमाय, उत, सदाकार, सक्त, पर, मद्य, स्तन, प्रभ, जराय, अवट, अश्व, ताल, इत्यादि.

अ आणि ऊ उकाराप्रमाणें होतात. नपुंसक विशेषण केल्यानें तर दीर्घ ऊच श्लिष्ट होतो.

जसें अकारांत उकारांत तसेच ऊकारांत पूर्वीं नपुंसक विशेषणत्वानें उकारांत केले जातात. नंतर उकारविधीनें श्लेष केला जातो. जसें—
'अतिवधो रम्यतरः प्रकारः, कुरान्तरारिषु स्वसमानो मुनिमण्डलस्थ, यांत उकारांत पक्षीं अतिक्रान्ता वधूः येन (मुनिमण्डलेन) तत् अतिवधू तस्य अतिवधोः असा विग्रह करावा. आतां शब्द सांगतो, जसें—

आगम, आलाव, यवाग, परमन्द, अभिभ, प्रतिभ, पूनर्भ इत्यादि.

अ आणि ए सप्तमीच्या एकवचनांनीं श्लिष्ट होतात.

एकारान्त शब्द फारसे नाहीत वणून अकारसहित पूर्वाक्षर शब्द अर्थात् मिळत असतील ते घ्यावे. जसें अधिकेचल संस्थितिः परहेरम्ब-सप्तदशमीः इत्यादि. यांत अकारांतपक्षीं सप्तमी घ्यावी. आतां शब्द सांगतो. जसें—

भेक, केवली, केलि, केतु, केश, केदार, केसर, क्रमेल इत्यादि.

ज्याणें रेफ पाहिला आहे अशा भिन् प्रत्ययांशीं गौणत्वानें अ आणि ए यांचा छेप होतो.

अकार आणि एकार तृतीयेच्या बहुवचनांनं पुढें असलेला समस्यंत रेफादि शब्दांनीं छिष्ट होतात. जसें—‘सदासर्वैरभ्यः’ ऐकारान्त शब्दही फारसे मिळत नाहीत. यास्तव ऐकारसहित पूर्वाक्षर व ऐकाराच्या पुढें असलेले रेफ यांचे अर्थ मिळत असतां ग्रहण करावें. जसें—कैरव, कैरव इत्यादि. यांत सि प्रत्ययानें पाहिलेल्या घ घोषयान् स्वर आधीं असलेल्या अक्षरांनीं संधि होत नाहीं. मुळीं संहितेचाच अभाव असल्या मुळें विरामाची विवक्षा असल्याकारणानें विसर्गच होतो.

• अ आणि ऊ हे छिष्ट होतात.

अकार आणि उकार प्रथमेच्या एकवचनाच्या पुढें असलेल्या घोष-प्रत्ययान् ज्यांचे पूर्वाक्षर आहे अशा धर्य इत्यादि शब्दांनीं छिष्ट होतात. जसें—‘नगोयर्धभीः’ येथें अकारान्तपक्षां सि प्रत्यय आहे असें समजावें.

उकारांत शब्दही फारसे नाहीत क्षणून ओकारसहित ज्यांचे पूर्वाक्षर आहे अशा उकाराच्या पुढें अकार व घोषयान् स्वर अशांशीं युक्त झालेल्या शब्दांचें ग्रहण करावें. जसें—कोरक, गोलक, मोलक, नयोपस्थितिः इत्यादि शब्दांत उकाराच्या पुढें अकार आहे.

कोयटिः, कोदण्टः, कोद्वयः, उग्रक्रोधयन्स्थितिः, कोलसलदमीः, पोगण्ट, गोपन इत्यादि शब्दांत उकाराच्या पुढें घोषयान् आहे. पुरो-पोतः अधिकोपगतः इत्यादि शब्दांत सि प्रत्यय होत नाही. देखी पक्षां उद्योत इत्यादिकांशीं समास होतो.

उडीलयः अ आणि उ छिष्ट होतात.

अकारान्त शब्द जेव्हां उकारांत होतात तेव्हां त्यांच्या पूर्वी स्त्री

१. सिग ह' मूर्धन्येण बहुवचनात् प्रत्यय आहे असें जाणवते.

२. एवमुक्ते एवयस्ति दुर्लभं अथवा एवमेव अर्थात् छिष्टत्व तसं चणं छीय

विशेषणत्वाने उकारांत शब्द योजले जातात. नंतर उकारविधीने श्लेष होतो. जसे—‘अव्यासचोखचिरः, स्वतुल्यः, कुलस्योदयः’ यांत पक्षीं अतिष्कांता आ समस्तत्वाने सज्जोः येन कुलेन तत् अव्यासस्तु तस्य अव्यासजोः असा अर्थ करावा. याचप्रमाणे द्यौः शब्द अन्य शब्दही अशाच रीतीने जाणावे.

गौणत्व असतां आकार अकाराप्रमाणे श्लिष्ट होतो.

आकारांत शब्द प्रथम अन्य विशेषणत्वाने आकारान्त करून नंतर अकाराच्या विधानाने सर्व स्वरांशीं त्यांचा श्लेष होतो. इकाराशीं श्लिष्ट झाल्याचे उदाहरण, जसे—‘पुरे प्रचुरशाले रम्यता शरत्केदार-स्येव’ यांत शाला पक्षीं सप्तमी व शालि (भात) पक्षीं पंचमी किंवा पष्ठी जाणावी. आतां शब्द सांगतो, जसे—

शाला, सन्धा, विनता, प्रहेला, हेला, बहुलाला, परमहाला, महा-
शीला, मुक्ता, कांता, कला इत्यादि.

इकाराने श्लेष कसा होतो ते सांगतो. जसे—घटा, बहुलाला परम-
हाला, सुरुचिज्वाला, महाशाला इत्यादि. बहुलालीभूतः हे उदाहरण.

उकाराने श्लेष कसा होतो तो सांगतो. जसे—मन्या, सना,
कम्बा, घला, प्रपा, अम्बा, मृगया इत्यादि. ‘धृतत्रपोरम्यः’ हे यांचे उदाहरण.

ऊकाराने श्लेष होतो ते शब्द सांगतो. जसे—भा, प्रतिभा, अधिभा,
पुनर्भा, कच्छादयः इत्यादि. ‘अतिभोरम्यः प्रचारः’ हे उदाहरण. आपल्या
घृत्तीहून अधिक समुदायाविपर्यी हे उदाहरण लावावे.

चि प्रत्ययाने आम् आणि उस् यांच्यांशीं पुढे स्वर असतां
इर्दे यांचा श्लेष होतो.

इकार आणि ईकार हे चि प्रत्ययाने तसेच आम् आणि उस् या
विभक्तीने आणि स्वरांशीं श्लिष्ट होतात. जसे—सदाबलिभूतः सदाव-
लीनाम् सदा बल्योः सदाबल्यनुगतादयः इत्यादि. आतां शब्द सांगतो.
जसे—अवि, महाशालि, अधिकालि, प्रचुरालि, नन्दि, आलि, मलि,
बलि इत्यादि.

इ आणि उ हे सप्तमीच्या एकवचनानें श्लिष्ट होतात.

जसें विधौ प्रीतिः आतां शब्द सांगतां. जसें—अणिहेति, कटिहेति, सदारि, शरारि, उधारि, सदाद्रि इत्यादि.

नपुंसकलिङ्गवृत्तित्व असतां इ आणि ऊ उकार विधीनें श्लिष्ट होतात.

इकार आणि ऊकार जेव्हां नपुंसकलिङ्गी असतात तेव्हां उकारांत असतात. ते क्लीब विशेषणत्वानें उकारांत केले जातात. नंतर उकाराच्या विधानानें श्लेष होतो. उदाहरण द्वेधापि, विशदयधोकुले.

इ, ए, ङसि आणि इस्, याशीं रेफ असतां श्लिष्ट होतात.

इकार आणि एकार पंचमी आणि षष्ठीच्या एकवचनानें पुढें असलेल्या रेफादि रम्य इत्यादि शब्दानें श्लिष्ट होतात. जसें—सदासेरम्यः, एकारांत शब्दांचा अभाव असल्यामुळें येथें 'से' हा शब्द कल्पना केला आहे. त्याचा अर्थ—इना सह वर्तते इति सेः अर्थात् सकाम सदासेरभसाटोपः इत्यादि दुसरींही उदाहरणें जाणावीं.

सप्तमीच्या एकवचनांत य आणि वचा लोप करणारा स्वर असतां इ आणि ए हे श्लिष्ट होतात.

जसें सदारा भाटोण अरिरैः इत्यादि.

संबोधनांतल्या सि प्रत्ययाच्या योगानें य व चा लोप करणारा स्वर असतां इ आणि ऊ श्लिष्ट होतात.

इकार आणि उकार संबोधनाच्या प्रथमेच्या एकवचनानें यकाराचा आणि वकाराचा लोप करणारा स्वर असतां श्लिष्ट होतात. जसें कट, इह, कटि, कटु इत्यादि.

इकार आणि ओकार ङी विभक्तीत श्लिष्ट होतात.

इकार आणि ओकार सप्तमीच्या एकवचनानें यकार आणि वकार यांचा लोप करणारा स्वर असतां श्लिष्ट होतात. जसें—सदाशनौरतः.

नपुंसकवृत्तित्व असतां ई इकाराप्रमाणे श्लिष्ट होतो.

ईकारान्त शब्द क्रीय विशेषणत्वाने इकारांत करून नंतर इकारा-
प्रमाणे सर्व स्वरांशीं त्याचा श्लेष होतो. इकार आणि उकार यांशीं श्लेष
कसा होतो त्याने उदाहरण. 'स्वीकृतपटौ मित्रे प्रीत. आतां शब्द
सांगतो, जसे—तनी, अपटो, कटो, लदावटो, तरी, चरी, करी, चारी,
वारी, दारी, उकाराने श्लिष्ट झालेले—तमी, ननूभिः, भूः इत्यादि.

इकाराच्या बुद्धीनें इ आणि ऊ श्लिष्ट होतात.

क्रीय विशेषणत्वाने ऊकारांत शब्द उकारांत करून नंतर उकाराचे
विधान केल्यानें सर्व स्वरांशीं त्याचा श्लेष होतो. उकारांत व अका-
रांत हे च्वि प्रत्ययानेही श्लिष्ट होतात. तन्दु, कदु इत्यादि शब्द याने
उदाहरणभूत होत.

अं याच्या प्रयोगाने अनुस्वार श्लिष्ट होतो.

द्वितीयेच्या एकवचनाचा प्रत्यय जो अं त्याने अनुस्वराचा श्लेष
होतो. जसे—परागश्रीमहस्थितिः.

स्यादिभ्यां विभक्तीचे प्रत्यय व त्यादि तिप् इत्यादि क्रियापदांचे प्रत्य-
य यांचा श्लेष होतो. तसेच भाषेचा व शब्दांच्या प्रकृतीचाही श्लेष होतो. तो
पूर्वी सांगितलेल्या भंगश्लेषाच्या उपायाने जाणावा. आतां विभक्तिश्लेष
सांगतो, जसे—'भवतिरोहितः' यांत भवति हे क्रियापद निराळें करावयाचें
असतां भवति आणि रोहितः अशीं पदे तोटावीं. व पक्षीं भव क्षणजे शिव
अथवा संसार याणे तिरोहितः क्षणजे झांकलेला. स्यादि सि इत्यादि
विभक्तिप्रत्यय ; पक्षीं विभक्तीचा लोप होत नाही किंवा समासाने त्यांचा
लोपही केला जातो. जसे— भवतः स्यादिपक्षीं तव शिवतो या क्षणजे
तुझ्यापासून अथवा भव क्षणजे शिव त्यापासून याप्रमाणेच सर्वत्र जाणावें.
उदाहरण भवन्ति रोहिताः भवामिततथ्रीः भवामिततथ्रीः भवायस्थित्या
राज्यावि रोहितः इत्यादि दुसरीं उदाहरणे जाणावीं.

आतां भाषाश्लेष सांगतो. जसे— किम्पि केवलम् पुरवञ्चन, कलि
आनाथो कथम् यांत अर्थाचे ऐक्य असून भाषाश्लेष करावयाचा असतां
समान असे संस्कृत व प्राकृत इत्यादि भाषांतले शब्द प्राकृत लक्षणाने
जाणावे, जसे—पुरगव, हरिण, नग कुल इत्यादि.

आतां प्रकृतिशेष सांगतों. महस्थितिः हें त्याचें उदाहरण होय. याममाणें दुसरीही जाणार्थी.

याममाणें आठ प्रकारचाही शेष विस्तारपूर्वक सांगितला.

आतां श्लेषाचा भेद सांगतों.

जसे—वर्ण, भाषा, लिंग, पद, प्रकृति आणि प्रत्यय यांहीं आणि विभक्ती आणि वचनांनीं आठ प्रकारचा श्लेष होतो. कल्पवर्ध यांत अक्षर आणि इकार या वर्णांचा भंग झाला आहे म्हणून याला वर्णश्लेष म्हणतात. - स्वर्गलाभविभाशोभि, यांत पदाचा भंग होऊन श्लेष झाला आहे. लिंगश्लेषांत तनुर्नेत्रे बाह्याः कैरवराजिनी हें उदाहरण होय. हर उमे सुरमणो हा संस्कृत आणि प्राकृत भाषांचा श्लेष होय. 'दारिद्र्यकृद्रिपौमित्रे' यांत कृ आणि कृत् यांच्या प्रकृतीचा भंग झाला आहे म्हणून हा प्रकृतिश्लेष होय. 'गौरीभूत गुणोपेत' यांत ई च्वि या प्रत्ययाच्या भङ्गानें झाला आहे म्हणून हा प्रकृतिश्लेष होय. 'त्वमत्रारचयश्चक्रे' यांत त्यादि व स्यादि विभक्तीचा श्लेष झाला आहे. म्हणून हा विभक्तिश्लेष होय. विलसद्मानः यांत बहुवचन आणि एकवचन यापासून श्लेष झाला आहे म्हणून हा वचनश्लेष होय. वर्णादिकांचा भंग न झाला तर राजा मृदुकरस्थितिः संसारसारम् इत्यादि स्थलीं अर्थाच्या ऐक्यानें संस्कृत आणि प्राकृत यांपासून श्लेष उत्पन्न होतो.

आतां यमकाचा उपाय सांगतों.

समान असे स्वर, वर्ण, अनुभास तसाच श्लेष, वर्ण, पद, आणि श्लोकाचे चरण यांच्या आवृत्तीनें यमक लोकर होतें.

अनुप्रास आणि श्लेष यांचे उपाय पूर्वी सांगितलेच आहेत. आतां उदाहरण सांगतो.

“हेलाविडम्बितेहिरण्मयरत्नशृङ्गाः

शृङ्गारभासुररुचः सहचारिकान्ताः ।

कान्तारभूवसतयो ऽत्र चरन्ति सारं

सारङ्गचञ्चलदृशो मरुतां महेलाः ॥

भवाति वृद्धिकृते कमलागमो

जिनमतो नमतो नमतो मम ।

नरतिदाऽमरभूरुहकामधुक्

सुरमणी रमणी रमणीयता ॥

वनस्यान्तर्लसत्यत्र रतिभूतरुचाखणः ।

सुरौघः स्त्रीसखो रत्नैरतिभूतरुचाखणः ॥ ”

यत्रोक्ति, विरोधाभास, प्रश्नोत्तर, पुनरुक्ताभास इत्यादि अलंकार-
ही श्लेषानें साध्य होतात; जसे—

“तरणिं पश्य सुश्रोणि नाथ कुत्रास्ति नौरिह ।

सवितारं प्रिये वच्मि प्रिय दूरे ऽधुना पिता ॥

या उदाहरणांतील पूर्वाधीत तरणि शब्दांत व उत्तरार्धांत सवितारं
यांत श्लेष आहे. ‘तरणिं पश्य सुश्रोणि’ कोणी पुरुष आपल्या मापुका-
ला झगलो, हे सुश्रोणि तरणिं झगजे सूर्याला पहा. यावर ती स्त्री त-
रणि झगजे नौका असा अर्थ घेऊन त्याला विचारानें ‘नाथ कुत्रास्ति
नौरिह’ नाथा येथें नौका कोठें आहे ? याप्रमाणें तरणि शब्दांत तिणें
श्लेषानें विपरीत अर्थ केला आहे ; झणून तो सूर्याचें दुसरें नांव घेऊन
तिला झगलो ‘सवितारं प्रिये वच्मि’ प्रिये मी सवित्याला पहा झगलों,

यावर सविता शब्दाचाही विपरीत अर्थ करून ती. क्षणते 'प्रिय दूरे शुना पिता' हे प्रिया सविता अर्थात् जन्म देणारा बाप तो सांप्रत दूर आहे; हा वक्रोक्ति नांवाचा अलंकार असून श्लेषाने येथे साधला आहे.

आतां विरोधाभासाचें उदाहरण.

“भात्येप मेरुसचिरोऽपि नमेरुशोभी

कृत्स्नामिलामपि वहन्नलिनाभिरामः ।

सव्यालवालमपि चन्दनपादपानाम्

नव्यालवालमभितो वहते समूहम् ॥”

यांत मेरुसचिर क्षणजे मेरुसारखा शोभणारा आणि याच्या विरुद्ध नमेरुशोभि नमेरु वृक्षासारखा शोभणारा तसेंच इला आणि नलिन सव्यालवाल आणि नव्यालवाल हे परस्पर विरुद्ध दिसतात, तथापि यांत त्यांचा खरोखरीचा विरोध नसून विरोधाचा केवळ आभास आहे, घणून याला विरोधाभास अलंकार असें क्षणतात. तो येथे केवळ श्लेषाने साधला आहे.

आतां प्रश्नोत्तर अलंकाराचें उदाहरण.

“मूर्ध्ना वहन्ति के कुम्भौ मुग्धा लिप्ता ब्रवीति किम् ।

क्रियते कुञ्जरास्यस्य किमु संवोधनं बुधैः ॥”

कुंभ मस्तकावर कोण धारण करितात; मुग्ध स्त्री आलिंगित असतां काय बोलते? हत्तीसारखें ज्याचें मुख आहे त्याला ज्ञाने पुरुष कोणतें संवोधन देतात? असे यांत तीन प्रश्न आहेत तिहींनिही उत्तर 'गजानन' एवढ्यांतच आहे. पहिल्याचें उत्तर गज आणि गजानन; दुसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर आनन, आणि तिसऱ्या प्रश्नाचें उत्तर गजाननपुत्र.

पुनरुक्त भासाचें उदाहरण.

“प्रद्योतनोऽम्बुजानां सविता महसां विकर्तनस्तमसाम् ।

निखिलजगच्चक्षुरसावम्बररत्नं रावेर्जयति ॥

यांत प्रद्योतन, सविता, विकर्तन, जगच्चक्षु, आणि रयि हीं सर्व एका-
चीन अर्थात् सूर्यार्ची नांवें असून यांतील सूक्ष्म अर्थावर दृष्टि देऊन
एका श्लोकांत याचा पुन्हा पुन्हा प्रयोग केला आहे. यांत खरोखरी
पुनरुक्ति होत नाही, परंतु तिचा आभास होतो दृष्टांत याला पुनरुक्ता-
भास अलंकार दृष्टान्ताने, तो येथे श्लेषाने साधला आहे.

इति श्रीजिनदत्तसूरेशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचि-
तायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्र-
भाषाविवृत्तौ काव्यकल्पलतामञ्जर्यभिधायाः श्लेषसि-
द्धिप्रदाने तृतीये अद्भुतविधिनामकश्चतुर्थः स्तवकः
समाप्तः ॥ ४ ॥

होतो. काकु क यांत काकु शब्दानें ध्वनिविशेष घ्यावयाचा. काकुड्ढम् करोतीति काकु कः असा विमह करायाना “अन्यतोऽपि” या नियमानें येथें शेवटीं ड प्रत्यय झाला आहे.

आतां एकाक्षरादि शब्द ककारादिकांच्या नियमानें लिहितों.

जसें—कु, ककुप्, काकु, क, कि, केका, कः, एकाकी, किम्, कः, कौ, के, कान्, क, का, के, काः, काम्, के, काः, किम्, के, किम्, कै इत्यादि आतां अकम् पापादिकांविपर्यी, काकम् कावल्यांच्या समुदायाविपर्यी क ब्रह्मा इत्यादिकाविपर्यी, कम् मस्तकादिकाविपर्यी, काका क्तवळा, आणि मांडी इत्यादिकाविपर्यी, अङ्गः भूषणादिकाविपर्यी, एकाः संख्यादिकाविपर्यी, कङ्कः, यमादिकाविपर्यी, काकः हिजादिकाविपर्यी, कौकः चक्रवाकादिकाविपर्यी, ककुद् राजचिन्हादिकाविपर्यी.

खम् इंद्रियादिकाविपर्यी; खः सूर्यादिकाविपर्यी; आखुः झगजे उंदीर, गम् गंधर्वादिकाविपर्यी, गम् गापनाविपर्यी, गौः स्वर्गादिकाविपर्यी, आगः वृक्षादिकाविपर्यी, अङ्गम् शरीरादिकाविपर्यी, इंगम् इंगितादिकाविपर्यी, आगः मंत्रादिकाविपर्यी, आपः प्रतिज्ञेविपर्यी, गङ्गा गौः गाम् आणि अङ्ग इत्यादि दुसरेही शब्द यहावे.

घ घंटीशाविपर्यी, घः लहान घाट इत्यादिकाविपर्यी, अघम् दुःखादिकाविपर्यी, ओघः प्रवाहादिकाविपर्यी.

चः चंद्रादिकाविपर्यी, चक्षुः तोडण्याविपर्यी, चक्षुः चंचू प्रमाणेंच यांत चक्षुप् हा प्रत्यय अनून चित् व उकार आहे. चोचं झगजे यत्कृत.

जः जैत्रादिकाविपर्यी, जुः आकाशवाणी इत्यादिकाविपर्यी, अजः ब्रह्मदेव इत्यादिकाविपर्यी, आजिः युद्धादिकाविपर्यी, ओजः वलादिकाविपर्यी, अजूः अज्ञाः इत्यादि.

टः आणि खेडम् पृथ्वीवि०, अट्टः बाजार इत्यादिकावि०, याप्रमाणेंच भाटिः, अट, आट्, आंटीन् इत्यादि शब्द जाणावे.

डः शिपादिकावि०, दडा बुधानी व्री इत्यादिकावि०, ईड स्तुतीवि०.

ईडा अणकुचीसारखा गाडीच्या आंसारला खिळा घालतात तो व त्याच्या-
सारखे दुसरे.

णः निष्कल इत्यादि०, अणुः भात इत्या०, ऐण चौर इत्या०.

ता, लक्ष्मी, अन्तः काव इत्यादि०, ईतिः रात्रिः इत्या०, उतिः रक्षणा-
दि०, एतः आपमादि०, ततम् वीणादिव्याथावि०, ततः व्यामि इत्यादि०,
ततः वाप इत्यादि०, तृत् तहान इत्या०, तन्तु, तुक्, अपत्यम्, आतिः,
तन्तुः हा शब्द उदकांत राहणाऱ्या एका प्रकारच्या प्राण्याविषयीं,
अन्नर आणि उतः हे ओवलेल्या विषयीं, ऋतः उकललेल्या विषयीं,
तत्, तौ, तम्, तौ, ते, तान्, तैः, ताः, ताम्, ते, ताः सत्, ते, उतु,
अनि, अतः एतिः, नतिः, तान्तः, इति, एतौ, एते, एतम्, एतौ, एतान्,
एतैः एते, एताः, एताम्, एते, एताः, एतत्, एते, एत् इत्यादि.

थः पर्यतादिकाविषयीं, अथः अथो इत्यादि.

दम् स्त्रीविषयीं, दा दानादिकाविषयीं, दृक् नेत्रादिकाविषयीं, अन्दु
वेडी इत्यादिकाविषयीं, दिग् इन्दुः वसुदेवाविषयीं, दौः क्षणजे आदि,
इदं, अदः, अदात्, ददे, ददौ इत्यादि.

धा कुबेरादिकाविषयीं, धुः भारादिकाविषयीं, अधः आंधळा इत्या०,
आधिः मनोगतपीडा इत्या०, अन्धस्, धीः, उधः, अन्धू, एधस्, एधः,
धुर, धुरी, गाडीच्या धुरी इत्या०, अधः, आधि, धिक्, इत्यादि.

नो बन्धनादिकावि०, निः नायकावि०, नुः, स्तुतीविषयीं, नौः तरी-
विषयीं, अन्नम् भातादिकाविषयीं, इनः धनो इत्यादिकाविषयीं, उन्नः,
नपुंसकादि०, ना, नौ, आन्न, अन्तः, नुन्न, नाना, ननु, न, नो, नूनम्,
अन्, ऊनः, एनम्, एनाम्, अनेन, एनः इत्यादि.

पः पवनादिकाविषयीं पुः नगरादि० पृषः, अपूपः, आपम्, पापम्,
पपिः क्षणजे सूर्य, अपि, अप, पंषः, उपः, आपाद् आणि उपः आप-
त्कालाविषयीं, आणि उपाः क्षणजे मध्यान्हरात्र इत्या०.

यः पद्मादिकाविषयीं, विः पत्न्यादिकाविषयीं विम्बम् प्रतिविम्बादि०,
अम्बा अम्बु विम्बि (य आणि य यांचे ऐक्य असल्यामुळे दोहोंने
मिश्रण केले आहे.) य शिवादिकाविषयीं, अविः मेपादिकाविषयीं,

वाक् गननादि०, पियाद, अन्, एन्, इन्, या, धै, आनाम्, न, निग, अवाक् विन्, आधिः आणि विः इत्यादिक.

भः शुक्रादिकावि०, भास् कानि इत्या०, भम्, भा, भुः, भुन्, भीः, भम्, भा, भोः उभा, आभा, अभि, भुक्, इभ, भित्, भाक्, भो, भिः, आभिः, एभिः प्रभान, अभाः इत्यादि.

मः शिवादि०, मा लक्ष्म्यादि०, माम मासादि०, मूः धंधनादि०, आमः कर्णे इत्या०, उमा गौरी इ०, मुन् हर्षादि०, इमौ, इमे, इम, इमौ, इमाम्, इमे, इमाः, अमु, अमो, अमुम्, अमुन्, अम्, अगा सह या अर्थावि०, मा निशारणार्थावि०, माम्, मे, मम, अमात्, इत्यादि.

यः यायृ इत्यादिकाविषयीं, यम् पद्मावि०, याः यान (वाहन) इत्यादि-का० ययुः घोडा इत्या०, युध अयस्, आयुः, अये, अयम् अयि, आयाः-यः, यौ, ये, यम्, यौ यान्, यैः, ययौ, या, ये, याः, याम्, ये, याः, ययो यन्, ये, अयान्, अयाम्, ययोः, ययुः, इयाय, ईयुः इत्यादि.

रः मदनादिकावि०, री भ्रांतीवि०, रुः तृयादि०, रैः धनादि०, अरः क्षणजे अवरवा जैनान्तला तीर्थकर, अरम् क्षणजे चाकाचें अंग इत्या०, आरः मंगळ इ०, आरा क्षणजे (चांभाराची) अरी, इरा, जलादि० रुरुः दैत्यादि०, रुक् शोभादि०, अरर आणि अररि दोन्ही कवाडावि-षयीं, रिरि आणि रीरी हे दोन्ही तांच्याविषयीं, रुज्, रोरः उरु, अरुः, ईर, उर, उरस्, रुप्, राज्, अरि, अर, अरे, रे, आरन्, आरात्, अराः ररौ, रुः, ररे, आर, आणि आरुः इत्यादि.

लः इंद्रादि०, लुः लाव्याविषयीं. ली, लेपादिकाविषयीं, अलिः भ्रम-रादिका०, अलि ओळ इत्या०, आलु कन्द इत्या० इला भूमि इ०, ली-ला विलासादिका०, लोल चंचलादिकावि०, लोला नीम इत्यादि०, इली शस्त्र धारण करणारा, उलूलः आणि आलुः करपत्रिकेविषयीं, अलम् हरताळ व निरर्थक यावि०, लाला अग्नि, अल, हे बिंबवाच्या नांगां-विषयीं, लुलन्, ललन्, पेला, अण्डल आणि आल हे प्रत्यय होत. एड, आली, लाली, एल, अलात, अलु, ललौ; ललुः, लले, इत्यादि. ड आणि ल यांचें ऐक्य असल्यामुळे यांत डकारही होतो असें जाणवें.

शम्, शुभावि० शा साखेविपर्यीं, शो, निजण्यावि० चंद्रावि० अंशु
किरणादिकावि०, आशा दिशादि०, आशः भात इत्या०, ईशः शिवा-
दिकावि०, शशः, शशी, वंश, हे प्रसिद्धन आहेत. आशीः मंगलकारक
वाक्यादिकावि०, शुरु शिशुः, ईशा नांगराच्या दांशा वि०, आशु हे
प्रसिद्धन आहे.

पः श्रेष्ठाविपर्यीं, पू गर्भमोक्षणावि०, उपा रात्रिइत्यादिकावि०
उपः प्रातःकालनी संधी इ०, इपा इत्यादि.

सः अपत्यक्षाविपर्यीं, सा लक्ष्मीवि०; सन्, अंसः, अमृज्, सीसम्,
सत्, अमु, असिः, स, साम्, असौ, आसन्, आसीत्, आसे इत्यादि.

हः हस्तादिकावि०, अहिः सर्पादि० ईहा इच्छादि, अहः, हाह, हह,
ऊह, हद्, अह, इह, हे, हे, अहो, हम्, हो, ही, अहह, ह, हाहा, आह,
आणि आहुः इत्यादि याप्रमाणे दुसरेही शब्द जाणावे.

अः विष्णु, आ ब्रह्मदेव, इः काम, ईः लक्ष्मी, उ शिव, ऊ रक्षागा-
विपर्यीं, ऋ देवमाता (अदिति), ऋ दानवमाता (ऋनु य दिति), ॠ
अदिति, ॡ वाराही (देवी), ए विष्णु, ऐ शिव, उः ब्रह्मा, ऊः शेष, ओम्
परब्रह्म, अः शिव.

कः—ब्रह्मा, आत्मा, प्रकाश, सूर्य, मोर, वायु, यम आणि अति.

कम्—मस्तक, उदक, आणि मुख.

कुः—भूमि आणि आवाज.

किम्—तिरस्कार, निंदा, प्रभ आणि संशय.

कम्—इंद्रिय, स्वर्गलोक, आकाश, राजा, शून्य, मुख आणि
संविद् (ज्ञान).

खः—गूर्य.

गः—गायारा आणि गंधर्व.

गम्—गायन.

गौः—विनायक, स्वर्गलोक, दिशा, पशु, किरण, गघ, भृमा
(व्यापक), विष.

गिरिः—उदक आणि टोळे.

घः—पेटीदा.

वा—लहान घाट, नथ आणि ध्वनि.

रुः—मैरय, विषय आणि इच्छा.

चः—चंद्र आणि चोर.

उः—सूर्य व छेदक.

उम्—निर्मल.

जः—जिकणारा आणि विगत.

जूः—आकाश, विद्यानि आणि वेगाने धांवणारा.

मो—नाश पावलेला, गायन, सुंदर वाक्य अथवा भाषण आणि परस्पर शब्द.

टम्—पृथ्वी आणि करंक.

टो—ध्वनि आणि महेश्वर, शून्य गृह (मोठे) मेघ आणि संद्र-
मंडल.

डम्—शिव, ध्वनि आणि जाप.

डा—निर्गुण, शान्त आणि ढका नांघाने वाद्य.

णः—निष्कल आणि ज्ञान.

नः—चोर आणि डुकराने शेंपुट.

ता—लक्ष्मी.

थो—भयापासून रक्षण करणे आणि पर्वत.

दम्—पत्नी.

दर—दाता व घन, छेद आणि बंद.

धा—गुहकांना स्वामी (कुचेर) आणि धाता.

धीः—बुद्धी.

धुः—भार, कांपणे आणि विंता.

नः—बंध आणि बुद्ध (जाता).

निः—नेता (नायक).

• नुः—स्तुती.

नौः—नाव.

पः—पालन करणाऱा, वायु आणि जलपान.

फः—शंशावान आणि फेंम.

फुः—फुत्कार व तिष्कल भाषण.

वः—वरुण आणि कलश.

वीः—व (आकाश) आणि पक्षी.

भः—मुंड, भो, भ्रमर आणि शुक्र.

भा—कांति.

भूः—भूमि व स्थान.

मीः—भय.

मः—शिय आणि चंद्र.

मा—चंद्र, मस्तक, मान, लक्ष्मी, माता आणि वारुण यांतल्या शेवटच्या घट्टाचा वाचक असतां 'मा' हे अव्यय होतें.

मुः—बंधन.

यः—यायु.

यम्—पशु.

यः—भावजया, खाट, यान आणि लक्ष्मी.

रः—ध्वनि, तीक्ष्ण, वैदयानत (अग्नि), काम.

राः—तुयणें, मेघ आणि धन.

रीः—भ्रम.

रूः—भय आणि सूर्य.

लः—इंद्र आणि चलन.

लू—लट्हाळा.

ली—श्रेय आणि कांकाण.

यः—महेश्वर वरुण आणि यायु.

याः—हे औपम्याविपर्यी होतें, पण तेथें अव्यय असतें.

दाम्—शुभ.

ना—गाईच्या गज्यांतली पोळी.

दीः—निमणें.

शुः—चंद्र.

नाः—भेद.

द्रूः—गर्भविमोक्षण.

सः—परोक्ष.

सा—तर्मा.

शे—पटंगे, हात, मांकुट आणि शिव.

क्षः—क्षेत्र आणि राक्षस.

याप्रमाणें नाममात्रा प्राचीन विद्वानांच्या मान्य अशी सांगितली.
त्यांन एकार्थ आणि नानार्थ अक्षरांनीं नावें आहेत.

आतां दुसरे शब्द सांगतों.

रक्ष—शोभा किरण आणि इच्छा.

पाक्ष—तरस्यती आणि बोलणे.

सत्—विद्यमान व सत्य. प्रशस्त, पूजित आणि माधु.

कुरुत्—राजनिष्ठ व धैर्याने प्रधान अंग अर्थात् यशोद.

धू—गाढचार्यें तोंड, भार.

पू—दारीर आणि नगर.

दृक्—द्रष्टा, दर्शन, नेत्र (दृष्टी).

विद्—प्रवेष्टा, मनुष्य आणि वैद्य.

वृद्—लिप्ता, तहान.

भा—प्रभाव आणि तेज.

मः—महिमा आणि चंद्र.

हे शब्द श्लोकांतल्या युग्मादाच्या क्षणजे दुसरा आणि चवथा वर्ण
यांच्या शेषटीं योजण्याला उपयोगी पडतात.

अकम्—दुःख आणि आद्य.

अङ्गः—भूषण, रूपक आणि निष्ठ. हे चित्रादिकाने ठायीं
नाटकादिकांच्या भागाच्या ठायीं व स्थान, मांडी आणि
जवळ येणें यांच्या ठायीं चालतो.

एकः—अन्य केवळ अष्ट आणि संख्यावाचकही होतो.

कङ्कः—यम आणि लोह पृष्ठ (खुतार) नांवाचा पक्षी, तसेंच
ब्राह्मण नसून ब्राह्मणानें चिन्ह धारण करणारा.

काकः—पार्श्वें चालणारा, डोकें धुणें व दिक, द्वीप, प्रमाण आणि
एक प्रकारचा वृक्ष.

काकम्—कावळ्यांचा समुदाय व स्त्रियांच्या रतिक्रीडेंतलें एक आसन.

काका—काकजड्डिका, काकोदुम्वरिका, काकमायिका, रक्तिका, काकोली, आणि काकनाश.

कोक—चक्र आणि लांडगा, खजुरीचें झाड, वेडूक.

अग—वृक्ष, पर्वत, सर्प, आणि सूर्य.

अङ्गम्—जवळ, अंग, हाच शब्द विशेषणीभूत झाला असेल तर तरवार, उपाय आणि प्रतिक यांचा वाचक होतो.

अङ्गानि—वृद्धि शेष.

इङ्गा—इंगित, अद्भुत, ज्ञान आणि जंगम.

अघ—दुःख, व्यसन आणि पाप.

ओघ—प्रवाह, सङ्घात, अद्भुतांची परंपरा आणि उपदेश.

चञ्जु—त्रोटि, आणि पञ्चांगुल.

अन्न—वकरा, हर, विष्णु, रघुराजाचा मुलगा, व्रतदेव आणि भदन.

आज्जि—क्षग, सपाट जमीन आणि युद्ध.

अट्टा—अट्टाळी (घरावरची गची.) जळद, नौक आणि भात व बाजार.

इडा—इला आणि बुधाची स्त्री, गाय, वाणी, स्वर्गांतली भूमि आणि नाडी.

अणि, आणि—वाक्याचा खिळा, अश्रु, सीमा.

अणुः—भात आणि अल्प.

अन्त—जवळचा प्रदेश, वाजूचा भाग, स्वरूप, निश्चय, नाश आणि अवयव.

इनिः—युद्ध आणि प्रयास.

ऊतिः—विणकर आणि रक्षा.

एतः—कवरा रंग आणि आलेला.

ततम्—त्रीणादि वाद्य.

तनः—आग्नः, पाणु आणि गोत्र..

तातः—ज्याच्यावर दया करावयाची असेल तो आणि माप.

अन्दूः—वेडी आणि भूषण.

अन्धः—अंधकार व ज्याला डोळे नाहीत तो.

आधिः—बंधन, प्रकाश, मानसिक पीडा संकट आणि अधिष्ठान.

अन्नम्—काळे आणि भात.

इनः—धनी व सूर्य.

उन्नम्—भिजलेले आणि दयाळू.

विग्रम्—प्रतिविम्ब, मण्डळ आणि विंबलीने फळ.

आमः—कच्चे, एक प्रकारचा रोग आणि प्रेम.

उमा—शिवाची पत्नी, हळद, कीर्ति, क्रांति व जवस.

ययुः—यशांतला घोडा, सामान्य पोडा.

अरः—भडराया तीर्थंकर (नेनांतला).

अरम्—हंस, शीघ्र, व शीघ्र जाणारा.

आराः—शनि.

रीरी—मंगळ.

आरा—नामडे कापावयाचे हत्यार.

इरा—उदक, वाणी, घुरा आणि भुमि.

रुह—दैत्य आणि मृग.

अलिः—घुरा आणि भ्रमर.

आलम्—हरितालक, निरर्थक, ज्ञेय.

आलिः—ज्याने भंतःकरण शुद्ध आहे तो, अनर्थ, सखि, ओळं
अथवा पंक्ति, सेना, वालुका आणि गळती.

आलुः—कन्द आणि भेलुक.

लः—याचक गाईची वाणी आणि बुधाची स्त्री.

लीला—क्रीडा, विलास आणि शृंगारभाव व्यक्त करणारा
व्यापार.

लोमः—चंचल व आक्षाम्बुत.

लेला—नील व लक्ष्मी.

अविः—मैंटा, सूर्य, पर्वत, लंदीर आणि कांवळें.

अंशुः—सुताचा सूक्ष्म अंश, किरण आणि सूर्य.

आशा—दिशा आणि तृष्णा.

आशु—भात आणि लवकर.

ईशः—स्वामी आणि रुद्र.

ईशा—नांगराचा दांढा.

उपा—वाणासुराची मुलगी आणि रात्र.

भागः—पातक आणि निंद (अवयव) अपराध.

आशिः—हितचिंतन करणें आणि सर्पाची दाढा.

उदाः—संध्याकाल आणि प्रभातकाल.

उरः—शक्ति आणि मुख्य.

ओजः—क्रांति आणि प्रकाश, अडविणें, बल, धातू आणि तेज

ओकः—घर.

ऊकः—आश्रम.

अहिः—सर्प, वृत्र व तटवंदी.

इहा—उद्योग आणि स्पृहा.

हे दोन स्वरांचे व एक अक्षरांचे शब्द सांगितले.

आतां अव्ययें सांगतों.

तींही पूर्वाप्रमाणेंच स्वरांच्या क्रमानें सांगतों.

अः—स्वार्थी.

अपिः—अस्वभावाविषयीं.

आ—स्मरण आणि वाक्य.

आङ्—थोडा या अर्थी.

व्याप्तिः—क्रिया, योग व अवधी.

आ—अवधृति व स्मृति.

आः—संताप आणि राग.

इः—लेख आणि अत्यंत क्रोध.

ई—राग व दुःखाची भावना. प्रत्यक्ष, सन्निध गोड शब्दानें
बोलविणें व अर्थ.

उः—प्राधान्य, प्रकाश, प्राबल्य, अस्वास्थ्य, शक्ति, विभाग
बंधन, मोक्ष, भाव, लोभ आणि ऊर्ध्व कर्म.

ऊं—प्रश्न, अङ्गीकार आणि रोष.

ऊ—प्रश्न आणि रोषवानक.

ऋ—निंदा आणि वाक्य.

ए ऐ—हीं हे हे शब्दप्रमाणें जाणार्थी.

ओम्—आमंत्रण, बोलाविणें, प्रणय, आणि अंगीकार.

उ ऊ—हे दोन्ही हो हो याप्रमाणें आव्हान व संबोधन याविषयीं.

कः—पापिष्ठ, निंदा ईपत् (थोडें) या अर्थां आणि निवारण
याविषयीं.

कम्—सुख, उदक आणि मस्तक.

किम्—प्रश्न आणि निंदा.

चः—अन्योन्य अर्थांचा समाहार व अन्वय आणि समुच्चय
हेतु दुसरा पक्ष, तुल्ययोगिता, विनियोग आणि अवधूति.

तू—अविशेष आणि अवधारण, समुच्चय व पादपूरण.

धिक्—निर्भत्सना आणि निंदा.

नि—कैकर्णें, जलद या अर्थां, नित्य या अर्थां दान कर्मांचे ठायीं,
सन्निधान व उपरम, संश्रय, आश्रय, राशि, मोक्ष, अन्त-
भाव, अधो भाव, बंधन आणि कौशल्य.

नु—प्रश्न, अनुनय, अनीतार्थ, विकल्प, वितर्क.

नत्र—ईपत् या अर्थां, सादृश्य, ताद्विरुद्ध, तदन्य, व्यतिक्रम
स्वरूपात, निषेध आणि अभाव.

वा—समुच्चय, हान या अर्थां, उपमा आणि विकल्प.

वि—शिष्ट, अतीत आणि नानार्थ.

वै—हेतु व पादपूरण.

शे—कल्याण, सुख, संप्रकृष्टार्थ, आणि संगमार्थ, शोभनार्थ,
आणि समाप्तार्थ.

ह—संबोधन व पादपूरण.

हा—शोक, दुःख आणि विपाद.

हि—हेतु, अवधारण, विशेष आणि पादपूरण.

ही—विस्मय, विपाद आणि दुःखाचा हेतु.

हं—रागाचें भाषण, समाधान.

हूं—तर्क आणि प्रश्न.

अंग—पुनरर्थी, संबोधन आणि आनन.

अति—प्रोक्त प्रकाशार्थ, लंघनार्थ, भृषार्थ स्तुति आणि असं-
प्रतिक्षेप.

अरात्—दूर आणि समीप.

रति—स्वरूप, सानिध्य, विवक्षानियम, मान्य, हेतु, प्रकार,
प्रत्यक्ष, प्रकाश, अवधारण, एवं या अर्थी व समाप्ति.

उत—प्रश्न, वितर्क, समुच्चय आणि विकृत्य.

अथो आणि अथ—समुच्चय, मंगल, संशय, आरंभ, अधिकार,
अनंतर, अन्यादेश, प्रतिज्ञा, प्रश्न, आणि साकृत्य.

अनु—लक्षण, धीप्ता, इत्थंभूत, भाग, संनिधि, सादृश्य, आयाम,
हीन, पश्चादर्थ आणि सहाय्य.

ननु—आक्षेप, परिप्रश्न, प्रत्युक्ति, अवधारण, वाक्यारम्भ, अनु-
नय, आमंत्रण आणि अनुज्ञा.

नाना आणि विना—उभय, अनेकार्थ, अपि, अस्तेय, हर्ष,
अपकृष्ट, चर्जन, विपर्यय, वियोग, निर्देशार्थ, विकृत्यर्थ
इत्यादिकांचे ठायीं जाते त्यांची योजना करतात.

अपि—संभावना, शंका, गर्हणा, समुच्चय, प्रश्न, युक्त पदार्थ,
कामनारक्रिया.

उप—आसन्न, अधिक, हीन, सादृश्य, प्रतियज्ञ, उद्योग, व्याप्ति,
पूजा, शक्ति, आरंभ, दान, दाक्षिण्य, आचार्यकरण,
दीपाख्यान आणि अत्यय.

अभिः—वीप्सा, लक्ष्ण, इत्यंभूत आणि आभिमुख्य.

अमा—सन्निधानार्थ आणि सहाय्य.

अलम्—निवारण, अलंकरणसामर्थ्य, पर्याप्ति व अवधारण.

एवं—प्रकार, अंगीकार, अवधारण व समर्थ.

नूनम्—तर्क आणि निश्चय, प्रश्न व अनुनय.

अए—क्रोध, विपाद, स्मरण, संभ्रम.

अन्तः—मध्य, अन्त, स्वीकार.

उर्यु आणि अर्यु आणि उदरी—विस्तार अथवा अंगीकार.

अव—वियोग, व्याप्ति, शुद्धि, आलम्बन, विज्ञान.

एव—औपम्य, ईषदर्थ, निकार व अवधारण.

उदा—रात्रि आणि तिचा अंत.

अतः—निर्देश, पंचमीचा अर्थ आणि अपदेश.

इतः—विभाग आणि पंचमीचा अर्थ.

ततः—आदौ, परिप्रश्न, पंचमीचा अर्थ आणि कथांतर.

अः—अधिगम्य, शोक, करुणा आणि विशारद.

अह—क्षेप आणि नियोग.

अहो—प्रश्न आणि विचार.

हिही—हास्य, विचार अंतत अवयव, उत्प्रेक्षा पंचमीचा अर्थ

आणि शासन.

अहहः—खेद आणि अद्भुत.

याप्रमाणे अनेकार्थक अव्ययांचा संग्रह सांगितला.

आतां एकाक्षर धातू सांगतां.

भृ-सत्तेविषयीं; पा-प्राशनाविषयीं; जी आणि चि-पराभवाविष-
यीं; शु-गतीविषयीं; कृ-पोषाविषयाविषयीं; दैप्-शोभाविषयाविषयीं; कै,
मे आणि रे-शब्दाविषयीं; खै-खाण्याविषयीं; जै, सै-नाशाविषयीं; पै
आणि ओवै-शोषण करण्याविषयीं; उख, ऊख, इख, ईख, अग आणि
इग-गतीविषयीं; अञ्जु-गतीविषयीं; जज, जजी-युद्धाविषयीं; अट, पट
-गतीविषयीं; उउ-समुद्राविषयीं; इट-गतीविषयीं; लोट, लोड-उन्मा-

दाविपर्यो; अड-उद्योगाविपर्यो; रुड-विलासाविपर्यो; भडु-अभियोग-
विपर्यो; अक-गतीविपर्यो; अड-बंधनाविपर्यो; इदि-परमैश्वर्याविपर्यो;
अम-शब्दाविपर्यो; अमु; मीद-गतीविपर्यो; शुच्य-अभिप्रायाविपर्यो;
इवि-व्याप्तिविपर्यो; अव-गतीविपर्यो; शप-उद्या मारितजाण्याविपर्यो;
ईदा-उपवृत्तीविपर्यो; हे परस्मैपदी धातु होत.

मीड्-गतीविपर्यो; दीड्-आकाशांतून जाण्याविपर्यो; उड् आणि
इड्-शब्दाविपर्यो; मुड्-गतीविपर्यो; रुड्-रागीटपणाविपर्यो; पूड्-
पादत्र करण्याविपर्यो; मेड्-प्रणिदानाविपर्यो; -डेड्-पासनाविपर्यो; क-
क-चापल्याविपर्यो; कुक-घेण्याविपर्यो; कंक-गतीविपर्यो; अमि-गत्या-
क्षेपाविपर्यो; इड् आणि डुड्-गतीविपर्यो; ईज-कुत्ता करण्याविपर्यो;
अट्ट-हिंसा आणि अतिक्रम; पठ-विशिष्ट बाधेविपर्यो; अठ-गतीविपर्यो;
दद-दानाविपर्यो; पध-युद्धाविपर्यो; अठ-शब्दाविपर्यो; उड्-शब्दा-
विपर्यो; अय-गतीविपर्यो; वेम्-तंतू जोडण्याविपर्यो; ईदा-गती, हिंसा
आणि अदर्शन याविपर्यो; ईह-घेटीविपर्यो; ऊह-वितर्काविपर्यो; हे
धातु आत्मनेपदी होत.

णीज्-पोंचविण्याविपर्यो; ण्-हरणाविपर्यो; भृज्-पोंचण्याविपर्यो;
पृज्-धारणाविपर्यो; कृज्-करण्याविपर्यो; अज् आणि पृज्-गतीविपर्यो;
अल-भ्रूण, पर्याप्ति आणि वारण याविपर्यो; ज्ञप-घेणे आणि मंचरण;
अस आणि कस-गति आणि आदान याविपर्यो; हे धातु उभयपदी होत.

धृज् आणि सूज्-गतीविपर्यो; घृज्-वर्तनाविपर्यो; गृज्-गुतादिका-
विपर्यो; हे धातु आत्मनेपदी होत. वेज्-दोरे जोडणे याविपर्यो; -गृज् हे
गजाविगणांतले परस्मैपदी धातु होत.

अक, अग-कुटिल गतीविपर्यो; लट-जीम हालविण्याविपर्यो; हे
परस्मैपदी होत. येयवर आदि गणांतले धातु सांगितले.

अद-भक्षणाविपर्यो; भा-दिप्रीविपर्यो; या-गति आणि सुवाग
देणे याविपर्यो; पा-रसणाविपर्यो; ला-आदानाविपर्यो; रा-शानाविपर्यो;
वाप्-कापणीविपर्यो; मा-मानाविपर्यो; इप्-स्मरणाविपर्यो; इण्-
गतीविपर्यो; धी-वगन, कांति, असन आणि ग्यादन याविपर्यो; श्-प्रसव

आणि ऐश्वर्य याविपर्यां; तू- गति, हिंसा आणि पूरण याविपर्यां;
यु-मिश्रणाविपर्यां; कु-द्वन्द्वाविपर्यां; अस-असणेविपर्यां; पन् आणि
सस्ति-स्वप्नाविपर्यां; हे परस्मैपदी धातु होत.

ईड्-अध्ययनाविपर्यां; शीड्-स्वप्नाविपर्यां; शूड्-प्राण्याना गर्भ
मोकळा करण्याविपर्यां; ईड्-स्तुतीविपर्यां; ईर-गति व कापणे याविपर्यां;
ईश-ऐश्वर्याविपर्यां; वस आच्छादनाविपर्यां; आड्-पूर्वक शासु-इच्छे-
विपर्यां; आस-वसण्याविपर्यां, हे आत्मनेपदी धातु होत. येथवर अनादि
गणांतले धातु सांगितले.

हु-दंगे आणि घेणे याविपर्यां; ओहाक्-स्यागाविपर्यां; भी-
भयाविपर्यां; पृड्-पालन आणि पूरण याविपर्यां; रुड्-गतीविपर्यां; हे
परस्मैपदी होत.

डुवाञ्-दानाविपर्यां; डुधाञ्-धारण आणि पोषण याविपर्यां; भृश्-
पोषणाविपर्यां; हे धातु उभयपदी होत. येथवर जुहोत्यादि गणांतले
धातु सांगितले.

शो-लहान करणे याविपर्यां; दो-तोडण्याविपर्यां; छो-कापण्या-
विपर्यां, शो-अंत करण्याविपर्यां; इप-गतीविपर्यां; सूच निरसनाविपर्यां;
उच-समवायाविपर्यां; वृधु-वृद्धीविपर्यां; अशु-फेकण्यावि०, हे परस्मै-
पदी धातु होत.

पूड्-प्राण्यांच्या प्रसवाविपर्यां; दूड्-परितापाविपर्यां; शीड्-
क्षयाविपर्यां; धीड्-अनादराविपर्यां; धीड्-आधाराविपर्यां; मीड्-
हिंसेविपर्यां; रीड्-अवणाविपर्यां; लोड्-जोडण्याविपर्यां; धीड्-
गतीविपर्यां; हे नऊ धातु स्वादि गणांतले होत.

वृड्-गतीविपर्यां; अन-जिवंत राहण्याविपर्यां; हे आत्मनेपदी
दिवादि गणांतले धातु होत.

पूज्-अभिपयाविपर्यां; पिज्-बंधनाविपर्यां; शिड्-ऐकण्या-
विपर्यां; मिज्-टाकण्याविपर्यां; चिज्-चाढविण्याविपर्यां.

धृज्-कापण्याविपर्यां; कृज्-हिंसेविपर्यां; वृज्-वरण्याविपर्यां, हे
धातु उभयपदी होत.

ही—गति आणि वृद्धि यांविषयीं; दूड्—उपतापाविषयीं; प्रीड्—
मीतीविषयीं; आम्—व्याप्तीविषयीं; हे परस्मैपदी होत.

हिड्—गति आणि वृद्धीविषयीं; अश्—व्याप्तीविषयीं; हे आत्मने-
पदी होत, हे स्वादिगणांतले धातु सांगितले.

तुद—अथवा करण्याविषयीं; हा धातु या अर्थी विकल्पानें चालतो.

धी—धारणाविषयीं; पूड्—गळविण्याविषयीं; पू—प्रेरणाविषयीं;
णू—स्तुतीविषयीं; धू—झाडून टाकण्याविषयीं; हे धातु परस्मैपदी होत.

आतां कुड, कुड—शब्दाविषयीं; हा कुटादि गणांतला धातु.

भृड्—अनादराविषयीं; भृज्—अनवस्थानाविषयीं; हे धातु आत्मने-
पदी; येथपर्यंत तुदादि गणांतले धातु सांगितले.

अञ्जु—घक्षण, क्रांति आणि गति यांविषयीं; उन्दी—भिजविण्या-
विषयीं; हे परस्मैपदी धातु होत.

बीड्—दीप्तीविषयीं; हा धातु आत्मनेपदी, येथवर रूपादि गणां-
तले धातु सांगितले.

ऋषी—गतीविषयीं; हा उभय पदी, येथवर तनादि गण झाला.

पिज्—बंधनाविषयीं; मीड्—हिंसेविषयीं; दीड्—संवरणाविषयीं;
हे धातु उभयपदी. रीड्—गति आणि रेपण यांविषयीं; ली—जोडण्याविषयीं;
शृ—हिंसेविषयीं; धृ—भरणाविषयीं; भृ—निंदा करण्याविषयीं; दृ—विदारण
करण्याविषयीं; जृ, झृ—ययोहानीविषयीं; गृ—शब्दाविषयीं; कृ—
गतीविषयीं; मृड्—घुली होण्याविषयीं; अप—भोजनाविषयीं; इय—
आभिक्षणाविषयीं हे धातु परस्मैपदी होत.

वृड्—मम्मक्तीविषयीं, हा धातु आत्मनेपदी. येथवर प्रयादि गणांतले
धातु सांगितले.

पृ—पूरणाविषयीं; भृ—भयणाविषयीं; अट्, अनादराविषयीं; लट्—
उपमंवेविषयीं; ओलट्—उत्सेपणाविषयीं; ईट्—स्तुतीविषयीं; भुघो—
अचकन्तनाविषयीं; अय—उत्सेपाविषयीं; अज, घोट आणि अन्द हे
भाषापर्यंत होत. हे धातु परस्मैपदी.

आणि ऐश्वर्य याविषयीं; तू- गति, हिंसा आणि पूरण याविषयीं; यु-मिश्रणाविषयीं; कु-शब्दाविषयीं; अस-असणेविषयीं; पम् आणि सस्ति-स्वप्नाविषयीं; हे परस्मैपदी धातु होत.

ईङ्-अध्ययनाविषयीं; शीङ्-स्वप्नाविषयीं; शूङ्-प्राण्याचा गर्भ मोकळा करण्याविषयीं; ईङ्-स्तुतीविषयीं; ईर-गति व कापणे याविषयीं; ईश-ऐश्वर्याविषयीं; वस आच्छादनाविषयीं; आङ्-पूर्वक शास-इच्छे-विषयीं; आस-वरण्याविषयीं, हे आत्मनेपदी धातु होत. येयवर अदादि गणांतले धातु सांगितले.

हु-देणे आणि घेणे याविषयीं; ओहाक्-त्यागाविषयीं; भी-भयाविषयीं; पृङ्-पालन आणि पूरण याविषयीं; रुङ्-गतीविषयीं; हे परस्मैपदी होत.

डुदाञ्-दानाविषयीं; डुधाञ्-धारण आणि पोषण याविषयीं; भृञ्-पोषणाविषयीं; हे धातु उभयपदी होत. येयवर जुहोत्यादि गणांतले धातु सांगितले.

शो-लहान करणे याविषयीं; दो-तोडण्याविषयीं; छो-कापण्या-विषयीं; शो-अंत करण्याविषयीं; इय-गतीविषयीं; सूच निरसनाविषयीं; उच-समवायाविषयीं; वृधु-वृद्धीविषयीं; असु-कैकण्यावि०, हे परस्मै-पदी धातु होत.

पूङ्-प्राण्यांच्या प्रसवाविषयीं; दृङ्-परितापाविषयीं; दीङ्-क्षयाविषयीं; धीङ्-अनादराविषयीं; धीङ्-आधाराविषयीं; मीङ्-हिंसेविषयीं; रीङ्-श्रवणाविषयीं; लोङ्-जोडण्याविषयीं; वीङ्-गतीविषयीं; हे नऊ धातु स्वादि गणांतले होत.

वृङ्-गतीविषयीं; अन-जिवंत राहण्याविषयीं; हे आत्मनेपदी दिवादि गणांतले धातु होत.

पूञ्-अभिप्रायाविषयीं; पिञ्-बंधनाविषयीं; शिङ्-ऐकण्या-विषयीं; मिञ्-शकण्याविषयीं; चिञ्-चाढविण्याविषयीं.

धृञ्-कांपण्याविषयीं; कूञ्-हिंसेविषयीं; वृञ्-वरण्याविषयीं, हे धातु उभयपदी होत.

मेरु, रुमा, आश्र, मम, मर्म, मुर, असुर, सर, आसार, अस्तु, सार,
 सौरि, सरसा, सारस, मस्तु, अस्तु, उस्त, सर, सार, सर, सुरा, अमृत, मृत,
 मातृ, तमप्रत्यय, तमस्, तातमीति, निमित्त, मत, अमुतः, माति,
 मातु, मत्तम, मत्त, तताम, अतमि, तेमे, लेखा, आखण्डल, खण्ड, खल,
 अखेल, अखेलन्, अखेलिं, खेलन्, खलु, अखिल, खिल, लेखा, सुधा,
 सन्धा, सौध, सिन्धु, सीधु, साधु, असेधन्, असंधि, ससाध, असाधि,
 अनुह, नर, नीर, नारी, विधु, वुध, विधि, वेधाः, बन्ध, वध, वैध,
 बाधा, अधावन्, अधावि, धव, वधू, सोम, भास, सम, असम, सा-
 मन, मांस, मीमांसा, छम, सीमन्, सीमा, असमत, असमि, अससामन्,
 तारा, उत्तरा, तरस्, तरु, तीर, रत, रत, रेतम्, अतरन्, अतारि,
 नेहः, अन्तर, तद, इतर, आर्त, आर्त, अत्रि, अन्त्र, आतुर, आद, अर्द्रा,
 रौद्री, रौद्र, दृष्ट, इन्दिर, दर, दूर, दाह, दार, दु, अद्रि, उदर, रोहः,
 अरुदत, अरोदीन्, हरोद, अरोद, आरोदि, आदर, उदार, इन्द्रिन्दिर,
 दुरोदर, रद कला, कल, कुक्षि, अकाङ्क्षन्, अकाङ्क्षि, अक्ष, आक्षि,
 इक्षु, उक्षन्, धारा, धरा, धराधर, धार, राधा, रुधिर, रोधस्,
 धरन्धर, अधरत, अधारि, धुर, धुरा, रवि, अम्बर, वीर, वारंवारम्,
 बियर, वार, वर, धैर, वारि, आरुचे, उर्ध्वी, उर्धरा, अर्धन्, यये, धैदि,
 वर, रव, अरुग, रग, रोग, अरिगा, आरोग, अरेणि, आरग, अर्गा,
 ईरण, रगन्, रगरग, रेणु, कणा, ऊर्गा, अरुगन्, अराणीन्, अराणि,
 रराण, भान्, नाभि, नभस्, सक्षिभ, पूषा, पीष, पिपेय, पुषोष, अपुषन्,
 अपोषि, अपोषि, हेलि, हलि, हल, हली, हेला, दिन, नन्दन, नन्दिन्,
 दीन, वनु, निन्दा, नाद, दून, नदी, दान, नद, निदान, निन्दु, निनद, नाद,
 इन्दुना, निनिन्द, ननन्द, ननाद, नदीन, नन्दन, ननाद, नुनाद, विभा,
 विभय, मय, भाय, विभाव, भुवम्, भुवः, भुवाम्, भावी, वैभय, विभु,
 अभवन्, अभून्, वभुन, अभावि, वभुत्रे, भास, अभासि, तंभा, हरिः,
 पोडनार्थ, राहु, हरिन्, हर, रहः, रह, हार, होरा, हार, हूरा, आहार,
 हीर, अहरहः, हरि, आरोह, आहरोह, अहारि, अहं, न्ही, अहं, अन्दि,
 रोनिः, रुनिः, रुचः, अर्णिः, अर्वा, चर्न, चार, नर्नरी, नर, चार,
 आचार, वरागर, चारनारी, चञ्चुर, चीर, चीर, चिरम्, चिरा.

रुनिर, पनार, रुने, रुने, अरुनत्, अनुरत्, अनीनरत्, घृणि,
 घृणा, अर्धशु, दम्भु, शुभ, शोभा, शुशुभे, शुशोभ, शोभ, शोनी, शुव,
 शौच, धाम, मधु, अधम, रध्म, आधमत्, धूम, मुधा, मेधा, पर्व,
 पदप, अपादि, पदे, पद, यक्ष, यासय, संयित्, आमय, सय, वास,
 आवास, सवास, मेवा, यासम्, अवसत्, उवास. महा, महस्, मही,
 महिमन्, गुमोह, मिमेह, महान्, मोह, हिम, हेम, होम, तेजम्, जाति,
 जाती, जिन, जात, तज, जन्तु, जानु, जनु, जेता, आतप, तताप, तपः,
 तप, ताप, तपे, पात, पेने, पपात, तप्त, पीत, पूत, अतीतपत्, पित्रपौत्र,
 हेति, हति, हन्त, आहुति, हुत, हित, हत, आहत, शप, शप, शशपे,
 पशु, पाश, पशी, शम्पा, अशपत्, गल, गति, गेल, गुड, गोला, गोल,
 गण्ड, गल्ल, गिल, अगलत्, अलगत्, अगालि, लङ्ग, लगु, लगुड, यशः,
 आशय, शय, अशायि, शय्या, शिदये, आलाप, लोप, लोलुप, अलु-
 पत्, अलुलुपत्, अल, पाल, पलि, लेप, पाण्डु, पाल, फल, लुप, पीलु,
 पीटा, आपीट, आललाय, लुलोप, लुलुम्प, पाल, लिपि, उलप, उडुप,
 उपल, उदाप, अन्य, नय, न्याय, नयन, आनन, योनि, यान, यून,
 अयन, अन्योन्यम्, आनाय, आनीय, आनिनाय, देश, दिशत्, दिशः॥
 दश, दशा, दंश, उद्देश, आदेश, आदिदेश, गीत, गति, गत, उचुङ्ग, गन्तु,
 गीता, आगन्ता, गाति, नट, नटन, बाल, बाला, बला, लव,
 अलयत्, अलावीत्, बला, लव, बूल, बली, आवली, आलम्ब, वेत्ता,
 वित्त, वृत्ति, योगि, याग, योग, गेय, गाय, अगायत्, अगायि, पान,
 पीन, आपान, अपान, अपीन, पुनः, ताल, लता, ताली, तालु, उत्ताल,
 तलनूल, तैल, लता, तुलित, तुला, अनुल, लाति, लातु, पल, विल,
 एल, बलि, बल, अलीलवत्, अलूलवत्, वान, वृत्त, निवृत्त, तावत्,
 एतायता, वृत्तान्त, वृन्त, वेता, वाता, धन, धेनु, निधि, निधान, इन्धन, ..
 उग्र, गौर, गौरी, रङ्ग, गिरा, रङ्गत्, गिरि, गार, गुह, अम, रोग, ऐनिक,
 उरग, अङ्गिरस, अगार, अङ्गार, रोगी, रागी, आगः, आगरत्, अमे, मृदु, ..
 मङ्गल, मुण्ड, मण्ड, मौलि, माल, ललना, मल्ल, मल्ली, अम्र, लोदि,
 अमल, निमील, अमिलत्, शिव, शिवा, शौव, विश्व, विशा, विशदित्,
 आवेश, वश, वशा, वशी, आविशत्, विवेश, शौव, आर्या, आर्यम्,

अय, राय, ईर्या, अरयः, एयरुः, दिति, अदिति, उदन्त, दन्त, दन्ति,
दान्त, दुत, तदा, तुन्द, ददि, आद, दति, दूत, दूति, उहात्त, दत्त, उद्देति,
ददातु, दयति, ददेते, दत्ते, तुदति, तुदतु, हव, हाव, वाहु, वाहपि, वहु,
वहि, वाहा; हाव, विवाह, आहव, आहाव, अवहत्, उवाह, हविः, वही,
वही, उशनाः, शनि, निशा, अशनिः, ईशान, शनिः नाश, अनिश, शुना,
शूनः, नाश, ननाश, कवि, कम्बु, चक, कम्ब्री, अम्बिका, केचा,
मन्द, आमोद, मुदा, मोद, मिमेदे, दम, मादाः, सायम्, सेयम्, सोयम्,
अमूया, आयास, अयसा, यस्या, अयास्यन्, दोषा, दोष, जीव, बीज,
घाजि, जयं, अजीवत्, अजीजयत्, जिजीव, आयाम, यम, याम, मयु,
मय, अमय, आमय, माया, कुहु, कुह, माघ, मेघ, मोघ, मघा, शि-
शिर, शरत्, शौरि, शूर, राशि, शर, सहसा, सैदा, हास, हंस, सोहम्,
सिंह, साहस, सेहे, असह, गगन, गान, नाग, नग, अनङ्ग, काश, आ-
काश, कौशिक, कुशिक, केश, कुश, अङ्कुश, शशक, शकम्,
शुक, कोश, अशोक, शङ्का, शूक, अनन्त, नृत्त, नीति, नत, नति,
तेन, तवान, तेने, आनीत, तनु, तनू, नूतन, नुत्त, नेता, नुति, अभ्र, भर,
भार, भीह, भूरी, भरो, रम्भा, आरम्भ, धियत्, वयम्, वायु, युवन्,
अययन्, उवाय, घन, घनाघन, कुकुर, कुकुभ, कुम्भ, मेक, कुम्भी,
अपाणि, चम्पा, चम्प, अपचत्, अपीपचत्, चाप, चम्पू, पर, पार, पुर,
पूर, पौर, अपर, अपार, आरोप, पुरी, उदीनी, उदञ्चत्, जम्भ, अभ-
जत्, अभञ्जि, अभाजि, भेजे, भाज, अम्भोज, भोज, भुन, पथि, वापी,
अपयत्, अपीपयत्, उवाप, पीवा, अतिभी, भूत, भीति, भित्ति, भीता,
भाषा, अभाषि, भूषा, भिषक्, भीषा, पचस्, वाचा, घना, घञ्च, अवोचत्,
उवाच, घीनि, चञ्चु, वाच, अगमत्, गम, आगम, मागाः, छन्दः, आ-
च्छाद, उच्छेद, आच्छिदत्, धातुः, धाता, धीत, आधीत, अधीते, अधीत,
अपत्त, पत्ते, पत्तः, कंस, सेक, कसा, अकसत्, अकासि, अद्भज, गज,
जगी, काम, मूक, गोक, किमु, कामिन्, कामुक, याणी, गीगा, यगिक,
येणी, माण, सती, सीता, सृत, सुत, मित, असित, आमित, सन्ति,
सन्तु, सनत, सन्तन, सेतु, सेता, सात, मेना, मेनाक, मनाक, मान,
मुनि, मीन, मेमी, नमि, नीमि, नुमः, नामन्, मेने, मीन, मनम्, मानिन्,

जय, जाया, जय, जेय, अजयत्, जीयात्, यज, युयोज, सेना, सेनानी, सोनु, सूना, असंच, आसीन, आसन, नासा, गुहा, गुह, हिङ्ग, गूह, अगूह, अगाहि, चण्डी, चण्ड, उच्चण्ड, चौड, घल, अञ्जल, अचल, चेल, चोल, चञ्चल, चलाचल, नाचली, चूला, चुला, चुली, चञ्जा, आलोच, अचलत्, अचालीत्, चनाल, भृङ्गी, भृङ्ग, भोग, भग, भाग, भागी, भोगी, जड, जाल, लाजा.

याप्रमाणें दुसरेही शब्द जाणावे.

स्थानचित्र संगतों.

मूळांत स्थान शब्द आहे त्यावरून उर, कण्ठ इत्यादि वर्ण उच्चार करण्याचीं स्थानें यांच्या भेदानें चित्रकाव्य होतें असें जाणावें. जसें.—

“नेताऽनन्तनतोऽनन्तः सोऽद्यालासी दिलातले ।

धूतासि दासितोत्तालदनुसूनुतः सदा ॥ ”

या उदाहरणांत जितके वर्ण आले आहेत ते सर्व दन्त्य क्षणजे दंतस्थानी आहेत.

“प्राड्यसत्त्वोर्जितस्फूर्तिचर्यो मर्यादयान्वितः ।

समुद्रवदमुद्रथीः सज्जो जयति सज्जिनः ॥ १ ॥ ”

यांत कंदस्थानीय वर्ण मुळांच नाहीत. अशा* प्रकारची जी कविता तिला स्थानचित्र, तिची उदाहरणें वर दिलेल्या दोन उदाहरणांवरून जाणावीं. अशा प्रकारचे निरनिराळ्या स्थानाचे शब्द सहज मिळण्यासारखे असल्यावरून येथें दिले नाहीत.

* याप्रमाणेंच एकेका स्थानातलीं अक्षरे वर्ण कळून किंवा निश्चित एकाच एकाच स्थानचीं अक्षरे घेऊन छेप रचना येतात.

“मूर्धनं सुष्ठुस्तवकद्रुपचक्षता मडं ।

प्रभोरथां यमातो वा प्राणानां रोदमुद्रकम् ॥ ”

या श्लोकांत तालव्य वर्ण मुळांच नाहीत.

अतिभी, अनाकम्, कटकी, कटकम्, कम्पम्, कम्पा, रोदना, रणरण,
 ककाम, मेधा, मोक्ष, मद, शयन, संलये, शङ्ख, नवतमसम्मद,
 सानन्दा, तत, गर्व, साहङ्गार, सहङ्गारा, ममतामानेन, स्मयेन, साहम-
 हेमिका, सम्भावनं, सम्भावना, सम्भावनया, कार्पण्य, रुत, दैन्यवती,
 सव्यायाम्, सद्व्यायामा, अमता, मोहो, सत्र, सत्रा, आवेश, दम,
 सभ्रमता, उन्नयन, साध्याहार, वितर्क, मनिश, कलिन, कालो, सायम्,
 घासंगा, मारका, यन्त्र, विभावेन, विभावां, दतभावि, अनुभावतः,
 व्यक्त, घनभावोन, रस, पपा, भूमिका, पात्र, वेप, सहसासभरत, रसा,
 पुत्र, रङ्ग, रङ्गावतार, रतागारसा, नसावतार, रङ्गावतार, करं, क्षम,
 सकल, शैलाली, नामधारक, धनधारक, सरवक, वधु, नान्दी, वास,
 यासन्तिक, वैहासिकोपिता, अवृकं, चिर, हास, भावुकं, मायो, राज,
 हावा, हेवा. हावेन, कुमार कुमारा, दारक, बाला, स्यसा, भवन्त, निजा,
 योज्या, मन्नुजमनुजा, मानत्र, पोत, चशां, क्षीरं, शैशवे, नसवालता,
 वयः, तह, युवा, नतारुण्यपुलक, चारुगङ्गा, यौवन, प्रवयाः, जर्यात,
 याम, विशासा, स्यविर, जल्पाफ, यद्, पतन, यद्दपरमा, दीनवादि,
 चन्दिता, विकस्वर, यदान्यामदाविधेयो, दधानशालिका, स्वैरितापरवश-
 पराधीन, स्यावरं, व्यायाम, नाल, कयिवर्गना, मेधा, विवित्, विशा-
 रद, सशनिमनिपितोविपत्, निग्यातोन्तः, रस, कुशलेन, दमप्रतिभा-
 न्वितः, अन्तर्गणि, रसावेद, यदावद, पतापत, घनाघन, वे, दुर्विधोः,
 मनः, निम, नियोज्य, परिचारक, दास, वस्वतन, भारिक, भासे,
 अलङ्कारभीतेन, महेच्छस्वया, महामनाः, कीनाश, किपना, न, देवा.

अनासिके, तनु, गता, केशव, वाताकि, रोम, सदा, सदा मय, पामा, रव, सक्षत,
 कल, नीलीराग, सेखक, कुलिक, खेलिनी, शिवङ्कुर, शयल, जघी,
 वेग, रहः, तर, सेवा, देवेन, जव, जाव, सदा, योगामिका, गारव, जात्यक्षय-
 वंश, वनिता, वशा, यासा, तरललोचना, मनोश, कहाव, रजाः, यातरः
 वया, विना, समे, मुता, मालिनी, गर्भ, पौत्र, वैजन, नमास, देवर, गोलक,
 समान, ननान्दा, नवर, कोलिना, देवन, पिता, महसा, उपमाता, घना,
 काय, देह, कुन्तला, पाशा, रचना, केशांश, कशा, केशे, लपन, वदन,
 लोचन, विलासन, निध्यान, द्योतन, लोम, रदन, रदना, दशना, पक्षमा,
 मेलक, करजा, खननातालिका, मेद, कङ्कालम्, बलम्, लव, सानन्द,
 विलेपना, यक्षकर्दम, घनसार, स्थासक, कम्बलम्, नववसन, शयन,
 बोध, ऊर्ध्व, लोक, अमराः, अमुराः, विमाना, गभस्ति, वसुधा, सुधा,
 अर्घ्यमा, तहणि, अ, अर्घ्यस, अर्कतः, पतङ्ग, विरोचन, हरि, आतपी,
 आतपी, लक्ष्मण, मङ्गल, अङ्गारक, उशना, आगस्त्या, उपराग, वासर,
 विभात, त्रियाम, तिमिर, हेम, अल्पक, अन्तरिक्ष, आकाशम्, अम्बरम्,
 अनघ, बलाहका, आसार, अपरा, विदिक, कौशिक, मातलि, अमरावती,
 मन्दार, सन्तान, अतिभी, लेखक, कौणय, यानुधान, कुबेर, धनदा,
 अलका, अगुस्था, अजगवम्, अलीका, महादेवी, एकदन्त, शनानन्दा,
 उत्सवभीः, गरक, अलम्ब, अङ्गज, दनुज, सरस्वती, अतिहास, वैजन्तेम,
 अर्धवद्र, कौलीन, विगान, आक्रोश, आक्षेप, आमेख्या, सम्भाषा, नियोग,
 गन्धर्व, अनुत्तरे, चर्वण, अन्ववाय, जनन, धाना, अक्षत, पत्रल, उपल,
 दणिसार, न्याय, अदन, आशांसा, अविनीत, क्षारित, अंसल, मांसल,
 विकलाङ्ग, पाटव, राजयक्ष्मा, कुरङ्ग, उपचार, हरिद्रा, राग, वाती,
 सभासद, पीत, दम्भ, अङ्ग, मर्दक, ऊर्ध्वन्दम, अतिजव, जयन, आरा-
 धना, धन्योसि, वक, पदाति, आवेशक, पाय, सम्मता, पामेय, कुलिना,
 रागा, ललना, अङ्गण, उपमानेन, विलास, चर्या, वलभा, दम्पती, भोगि-
 न्यौ, हरतन्त्रा, मानुलानी, श्यामा, दाह्यायनी, दाह्यधु, आर्क्ष्य, संवेदन,
 दोहद, आसन्नसरथा, कलल, दास, सोदर, अवरज, कनीयान्, मानुला,
 ननान्दा, ननन्दा, नन्दिनी, हाती, परीक्षा, देवन, उपमानी, वीरमाता,
 श्वशुर, पितर, वाता, मान्धव, आयनन, खातक, कुणप, कवन्ध, अव-

अतिभी, अनाकम्, कटकी, कटकम्, कम्पम्, कम्पा, रोदना, रणरण,
 ककाम, मेधा, मोक्ष, मद, शयन, संतये, शङ्का, नवतमसम्मद,
 सानन्दा, तत, गर्व, साहङ्कार, सहङ्कारा, ममतामानेन, स्मयेन, साहम-
 हंमिका, सम्भावनं, सम्भावना, सम्भावनया, कार्पण्य, हुत, दैन्यवती,
 सव्यायाम्, सदव्यायामा, भ्रमता, मोहो, मव, सत्रा, आवेश, दम,
 सभ्रमता, उवयन, साध्याहार, वितर्क, मनिश, कलिन, कालो, सायम्,
 दासंगा, मारका, यन्त्र, विभावेन, विभावां, ततभावि, अनुभावतः,
 व्यक्त, वनभावोन, रस, एषा, भूमिका, पात्र, वेप, सहसासभरत, रसा,
 पुत्र, रङ्ग, रङ्गावतार, रतागारसा, नसावतार, रङ्गावतार, करं, क्षम,
 सकल, शैलाली, नामधारक, धनधारक, सरवक, धनु, नान्दी, वास,
 वासन्तिक, वैहासिकोपिता, अवृक्तं, चिर, हास, भायुक्तं, भावो, राज,
 हाया, हेवा, हवेन, कुमारकुमारा, ढारक, बाला, स्वसा, भदन्त, निजा,
 योज्या, मन्नुजमनुजा, मानव, पोत, वशां, क्षीर, शिशवे, नसवालता,
 वयः, तरु, युवा, नताख्यपुलक, चारुग्यङ्ग, यौवन, प्रवयाः, जरयात,
 याम, विशसा, स्थविर, जल्पाक, यहद्, पतन, यहदपरमा, दीनवादि,
 वन्दिता, विकस्वर, वदान्यामदविधेयो, दवानशुलिका, स्वरितापरवश-
 पराधीन, स्यावर, व्यायाम, नाल, कावेवर्गना, मेधा, विवित्, विशा-
 रद, सशनिमनिपितोविपत्, निष्गानेन्तः, रक्ष, कुशलेन, दमप्रतिभा-
 न्वितः, अन्तर्वाणि, रसावेद, वदायद, पतापन, घनावन, वे, दुर्विधोः,
 मनः, निम, नियोज्य, परिचारक, दास, यस्वतन, भारिक, भासे,
 अलङ्कारभोतेन, महेच्छस्वया, महामनाः, कीनाश, किंपचा, न, देवा,
 अनुकूल, कदनं, बन्धनं, निर्धासन, निर्वापणक, वर्जन, कर्तन, कल्पना,
 जाणार्थी, अर्ध, अवर्जनः, घातोद्यत, आततायिन, नामालेखियशः, तेमृतासर-
 सारखे असल्, क, जालिक, कैतव, सभ्यापिशुना, व्यसनार्त्तक, स्तेना,
 तेय, नन्द, प्रणव, दान, त्याग, अर्थ, व्यय, घाचका,

* यानमार्गेष एकेका पृनाय, रोचक, पिपासु, पिपासा, रसा, दान, मस्तु-
 र्यानयो अर्धे वेपन लेख १ ते, मन, रम्मा, लाजा, शून्य, रसायन, दानय,
 "मूर्धनं शुभ्रम्, "गन्ध, धान्याक, नागरम्, विदेही, जनुके,
 प्रनोर्ग्या रागासौ वा ३५-
 क भोकाव तातये वने मुनीष काहाते बंधन, रोचन, मास, पीयानं, पीवर,

अनासिके, तनु, गता, केशव, चातकि, रोम, सदा, सदा मय, पामा, रव, सक्षत,
 कल, नीलीराग, लेखक, कुलिक, खेलिनी, शिवङ्कुर, शवल, जवी,
 वेग, रहः, तर, सेया, देवेन, जव, जाव, सहा, योगामिका, गारव, जात्यक्षय-
 चंदा, चनिता, वृशा, घासा, तरललोचना, मनोत्र, कहाव, रमाः, यातरः
 वया, विना, समे, सुता, महलिनी, गर्भ, पौत्र, धैजन, नमास, देवर, गोलक,
 समान, ननान्दा, नवर, केलिना, देवन, पिता, महसा, उपमाता, घना,
 काय, देह, कुन्तला, पाशा, रचना, केशांश, कशा, केशे, लपन, वदन,
 लोचन, विलालन, निध्यान, द्योतन, लोम, रदन, रदना, दशना, पक्ष्मा,
 मेलक, करजा, खननातालिका, मेद, कङ्कालम्, बलम्, लव, सानन्द,
 विलेपना, यक्षकर्दम, घनसार, स्थासक, कम्बलम्, नवयसन, शयन,
 बोध, ऊर्ध्व, लोक, अमराः, असुराः, विमाना, गभस्ति, वसुधा, सुधा,
 अर्घ्यमा, तल्लि, अ, अर्घ्यस, अर्कतः, पतङ्ग, विरोचन, हरि, आतपी,
 भातपो, लक्ष्मण, मङ्गल, अङ्गारक, उशना, आगस्त्या, उपराग, वासर,
 विभात, त्रियाम, तिमिर, हेम, अल्पक, अन्तारित, आकाशम्, अम्बरम्,
 अनंघ, बलाहका, आसार, अपरा, शिंदक, कौशिक, मातलि, अमरावती,
 मन्दार, सन्तान, अतिभी, लेखक, कौणप, यातुधान, कुवेर, धनदा,
 अलका, अगुस्था, अजगवम्, अलीका, महादेवी, एकदन्त, शतानन्दा,
 उत्सवभीः, नरक, अलम्ब, अङ्गज, दनुज, मरस्वती, अतिहास, दैनतेम,
 अर्थवाद, कौलान, विगान, आक्रोश, आक्षेप, अभिख्या, सम्भाषा, नियोग,
 गन्धर्व, अनुत्तरे, चरण, अन्वयाय, जनन, धाना, अक्षत, पवल, उपल,
 दाधिसार, न्याय, अदन, आशंसा, अविनीत, क्षारित, असल, मांसल,
 विकलाङ्ग, पाटव, राजयक्ष्मा, कुरङ्ग, उपचार, हरिद्रा, राग, घाती,
 सभासद, पीत, दम्भ, अङ्ग, मर्दक, ऊर्ध्वन्दम, अतिजव, जवन, आरा-
 धना, धन्योमि, वंक, पडाति, आवेशक, पाच, सम्मता, पामेय, कुलिना,
 रामा, ललना, अङ्गण, उपमानेन, विलास, चर्या, वल्लभा, दम्पती, भोगि-
 न्यौ, स्वतन्त्रा, मातुलानी, श्यामा, कात्यायनी, वारवधू, आर्त्तप, संवेदन,
 दोहद, आसन्नसत्त्वा, कलल, दास, सोदर, अवरज, कनीयान्, मातुला,
 ननान्दा, ननन्दा, नन्दिनी, हाती, परीहास, देवन, उपमानी, वीरमाता,
 श्वशुर, पितर, वाना, वान्धव, औयतन, खालक, कुणप, कवन्ध, अव-

यव, राशिक, लाप, भ्रमरक, भलका, भ्रमरालक, संयता, सीमन्ता,
 केशपाश, काकपक्ष, घेष्टन, भायनीय, अवलोकन, निशामन, द्योतना,
 अयाङ्ग, विचार, नासिका, जिह्वा, रसना, कन्धरा, अगामिका, कामाङ्कुश,
 तिलक, रोगलता, आरोह, जघन, वराङ्ग, जङ्गल, पलल, परिकर्म, अङ्ग-
 राग, संवर्त्तन, कोलक, नायिका, तरल, ललामक, लज्जा, कर्णपूर,
 कर्णिकाहारी, अङ्गद, यलग, रसना, सारसन, कार्पास, उधल, जलार्द्र,
 ललित, तल्लिगा, यावक, कज्जल, शीप, पार्थिव, विशङ्कु.

एकार्थत्व असतां अनुलोम आणि प्रतिलोम शब्द
 होतात ते.

जसे—कलङ्क, पतदातप, यासत्रा, कौशिकी, विभेवि, कालिका, तच्च-
 ता, कारिका, कोरको, नयन, अपलाप, नर्तन, मन्दन, साध्वसा, वरभैरव,
 कलपुलक, कटक, कण्टक, नयान, जाद्यजा, नपुनः, दैत्यदैः, महेम,
 आकर्णिकभा, यासूया, कोलकोशोव्ययो, रत्नार, विभावि, यानवा,
 नाथेगा, जायाजा, कयसूचक, नान्दीनाम्, हासोहा, हाद्वयहा, सूरिन्,
 दक्षद, वाचाया, लोहलो, स्येच्छस्त्रे, तानेनेता, गोप्यगो, भीरभी, पापा-
 श्याम्याश, वतकैतव, दम्भद, साभ्यासा, नार्दना, कचक, नवेन, नय्येन,
 लगुड, काङ्काका, कामुका, अर्दगार्दभ, वलीय, केशके, वरयारव,
 उपतापउ, कोपतापको, जायुजा, कच्छक, सङ्ग, निधानि, विधवि,
 स्यदस्य, सहास, जनज, जात्यजा, गोत्रगो, योन्वयो, जननज, कान्ता,
 काम, स्मितास्मि, भावभा, हापहा, हेलाहे, गौरीगौ, मध्यम, तरुणी-
 रत, जनीज, मनुसू, याजाया, वनीजनीव, दम्पतीपदं, योग्ययोः,
 साध्वीसा, यातिया, इन्द्र, देहदो, कललक, योनयोदं, यामेयाः, अ-
 न्धाभ, दास्यदा, रदसोदर, बान्धवां, गात्रगा, देहदे, भारभाः, हस्तह,
 केशाङ्गे, भालेभा, दंष्ट्रादम्, दन्तदम्, दंशदं, नदलदन, तालुता, पाणिपा,
 पललप, लङ्काकङ्कालं, अङ्गरागर्भ, काण्टिक, काञ्चिका, कचुकं,
 तल्पतः, अनुजः, भूरिभूः, नुततनु, कत्रक.

याप्रमाणे दुसरेही शब्द जाणावे.

आतां आकारचित्र सांगतां.

आकार लगजे खड्ग इत्यादिकांची आकृति त्या आकाराचें चित्र-
काव्य, जसे—

श्लेषार्थानें उपसंगृहित व ज्यांचीं अंत्याक्षरें सारखीं
आहेत असे प्रतिलोम आणि अनुलोम असणाऱ्या शब्दांनीं
चित्रकाव्य होतें.

श्लेषयुत्पादन नांवाच्या ह्याच पद्यानांतल्या तिसऱ्या स्तवकांत सांगि-
तलेले एकसारखे व्यंजनें असलेले शब्द व त्यांच्याच सारखीं व्यंजनें
ज्यांच्या आदि आहेत असे शब्द—प्रभा, भासतू, इत्यादि; ज्यांचा
या चित्रस्तवकांत संपन्न केला आहे त्याहीं आणि उलट उलट
शब्दांनीं सर्व प्रकारचीं आकारचित्रकाव्यें संभवतात.

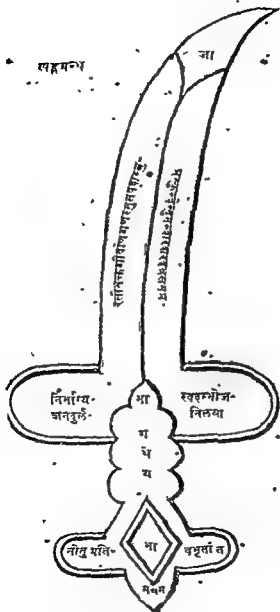
आकारचित्रांतले मुख्य नियम.

सर्वप्रकारच्या आकारचित्रकाव्यांत पदांच्या संधिकालीं
वर्णांची आवृत्ति होत असते. लकारादिकांचा उच्चार करतांना
व लघु आणि अलघु यांत व आणि व यांचाही संयुक्त अस-
लेले सजातीय वर्ण तसेंच ण आणि न स्वरवर्जित अस-
लेले म आणि म विसर्ग असणें आणि नसणें व ड आणि ल
यांचा विरोध होत नाहीं. यमक, चित्र आणि श्लेषचित्र यां-
मध्येही याप्रमाणेंच समजावें.

जर सांगितलेल्या नियमाप्रमाणें आकारचित्रें कशीं होतात तीं
हाखणिष्ठाकरितां प्रथम खड्गबंधाचें उदाहरण देतां.

“भारतीभक्तगीर्वाणगुणस्तुतपदाम्बुजा ।

जाग्रत्कुन्देन्दुमन्दारशरदधसमप्रभा ॥

भास्वदम्भोजनिलयानिर्भाग्यजनदुर्लभा ।
भागधेयं भावभृता तनोतु प्रातिभामयम् ॥ ”

अष्टदलकमलबन्धः.

नभोवननदीपीननलिनाननलोचनम् ।
ननौमिननयानूनं नमज्जननतं जिनम् ॥.

अष्टारचक्रवर्णः.

“विश्वं वरोधाय विरोधवाधकां

विपत्तमोजालविकर्तनोर्जिताः ।

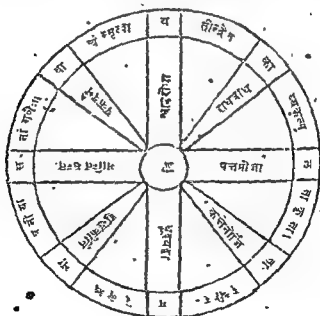
विधूयद्दामविशुद्धकीर्तिभा

विभान्ति सन्तः सविवेकवैभवाः ॥

परिधि श्लोक

{ वाचं स्मृत्वा यतीन्द्रेण काव्यकल्पलताकृता ।

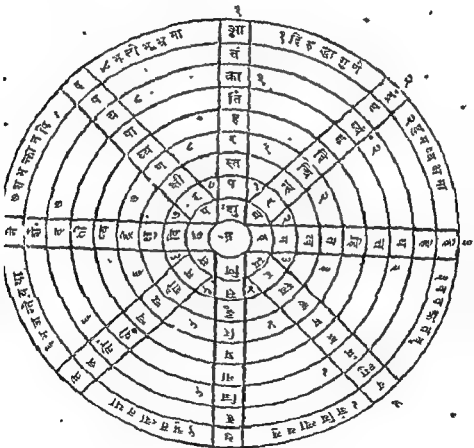
{ तारश्रीरमरेण्यं भावनीया सतां गणैः ॥ ”

“ वातऋतिहररतपुमगिरादृममाजिहमुद्रव्यं इति चिन्हरत्नमसम शीघ्रं च पीनोन्नते ।
देहेऽधत्त हित न्वमन्दमहादि क्षुद्रेऽप्यतो दर्शनं वस्तुमंत्रग्रहस्य रत्नमपरं क्षीणव्यपाय पदम् ॥ ”

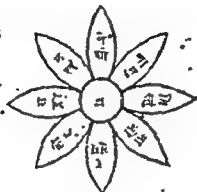
दम्पलोभग्रमा आदिरुक्ता गुणैर्द्रुमप्यशमा देव मन्त्र तत्र ।

वर्जयित्वा ययुः सुभुतैर्वा तया ते भजन्ते ज्ञया नेदाभक्तानपि ॥ ~

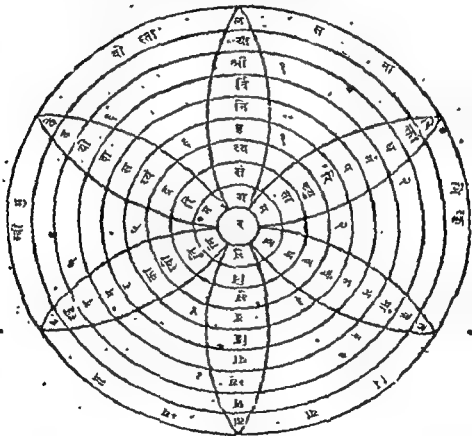
अष्टदलकमलबंधः.

‘गणेशोऽङ्गलत्त्वङ्गगङ्गासङ्गलोरगः ।
गरुङ्गगगनाभोगगतिस्तुङ्गगणानुगः ॥’

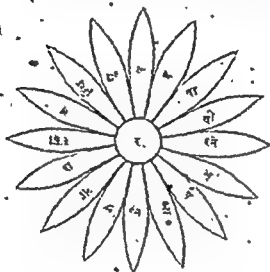
१ वाचस्पतिं पञ्चदशकदशरी हस्तोः ज्ञेय—

"तन्मा श्रीविनिहस्य संगरमुवि सुदृढिषोऽभ्युन्नता
भिवता धर्मपरिच्युतामरमिति स्वीकारमन्दरहः ।
तद्वर्माभरणं दधदरमरिद्वयं सदागो ददे
देवोऽहतालसमाधिभिकृतधियां ताम्बन्मदस्वी मुदे ॥"

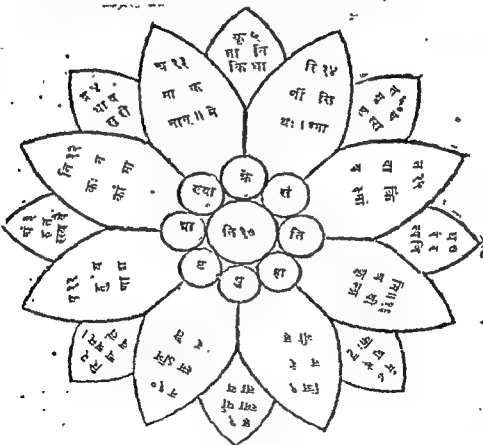
पौडशदलकमलबन्धः.

“शूरःस्थिरतरस्कारशरभारधरःपुरः ।
आरवैरम्भरस्मेरवीरवारहरः परः ॥

यावत्तमसि षोडशदलकमलबन्धो भवति. अमे—

“ अकेऽरिषांतर्निर्महाजिषु नटयन्नातिव्यसतिमेकमपेक्षतामृतिभादीर्णो यः ।
 तिग्माभिरिष्टमृतस्या तस्यति क्ष्मा किं नत्वरं भरागमिव कृतीभवीमि ॥
 कः समिदं भुजिबन्निहरे जिताग्मा हर्षाय न स्मरति तेऽभिनवैः परिषम् ।
 संरुग्गतिरायसह्यदृष्टं तदैति कः कल्पितमाननिमुशहरतिमनाम् ॥

यागमार्गे अनेक निवे होनात. मुख्यार्थभा, धनुर्धन्य इत्यादिही या-
गमार्गेन होनात.

आतां अनुक्रमानें चार प्रकारचें च्युत सांगेंतों.

मुळांत 'च्युत' शब्द आदे त्याचा अर्थ पडणे, गळणे, जाणे, किंवा
काढणे असा करता येईल. ज्यांतले गणें मात्राहीन केले असतां ज्या
शब्दांचा योग्य अर्थ मिळतो, अशा प्रकारच्या शब्दांनीं जें च्युत होतें
त्याला 'मात्राच्युत' म्हणतात. जसे—

मात्राच्युताचें उदाहरण.

“देशान्तरावृतान् भावान् कालातीतानपि स्फुटम् ।

केवलं ज्ञानतो योगी प्रत्यक्षानीव वीक्ष्यते ॥”

या श्लोकांत देश, काल आणि केवलम् या शब्दांतली एकेक मात्रा
काढली असतां दश, कला आणि केवल असे शब्द होतील. असें
कल्पन योगाने असतांही यर दिलेल्या श्लोकांत त्यांपासून योग्य अर्थ
निष्पन्न होतो. जसे—

४ मुख्यार्थाचें उदाहरण—

“देव माधमनाय्य माधनास्तम्भनाय्यते ।

स्थानासीस्तनारस्तद्विदमधीनाय्यनारस्त ॥”

“दशान्तरावृतान् भावान् कल्यातीतानपि स्फुटम् ।
केवलज्ञानतो योगी प्रत्यक्षानीव वीक्ष्यते ॥”

अशा प्रकारचे शब्द.

जैसे—वाल, चार, धीर, पार, कोमल, केकि, अलीक, कूर, भार, हार, कार, तार, दार, पार, धार, स्फार, सार, ताल, नाल, हाल, हेलि, कृपाण, उन्माद, तडाग, काच, प्रवाल, प्रहार, भारत, जाया इत्यादि.

अर्धमात्राच्युत.

ज्या शब्दांत अर्ध मात्रा कमी केली असतांही अर्थ निष्पन्न होतो तशा शब्दांनीं अर्धमात्राच्युत होतें. जैसे—

“मध्येसूरिसभं भूरि स्वीकृतानङ्गसङ्गमाः ।

न लभन्ते नराः शोभां भानीव रविभानुषु ॥”

यांत ‘सङ्गमा’ यांतला लकार (अनुस्वार) व्यंजनयुक्त आहे तो कमी केला तरी अर्थ होतो. व्यंजनाची अर्ध मात्रा धरावी हें तर प्रसिद्धच आहे. याप्रमाणेंच दुसरेही उदाहरण जसे—

“ताडङ्गाश्रितशृङ्गारा सारङ्गानचलेक्षणा ।

आलोकितापि लोकस्य मनो हरति कामिनी ॥”

१. वर “सङ्गम” यांतल्या सकारावरच्या अनुस्वारावरून परसवर्गाच्या नियमाप्रमाणे पुढच्या गकाराचा सवर्ग अनुनासिक इकार जोडला जातो त्याला व्यंजन मानून अर्धमात्राच्युतांत वरील उदाहरणाची गणना केला आहे. व पुढें “साहसेन” हें उदाहरण विद्वयुताचें म्हणून दिलें आहे. वस्तुतः ‘सङ्गम’ यांतल्या सकारावरच टिब दिलें तर ‘हस’ याच्याशीं आणि या शब्दाशीं काहीं अंतर दिसून येणार नाहीं असें वाटेल. पण वस्तुतः व्याकरणाच्या नियमाप्रमाणे सङ्गम या शब्दांतल्या सकारावर टिब न देतां परसवर्गच लिहिला पाहिजे. व ‘हस’ यातल्या हकारावर टिब दिलें पाहिजे. असें असल्यावरून हा नेद केला हें योग्यच आहे हें माहितीच्या लक्षांत घेत.

या श्लोकांत ताट्ट आणि सारद्ग या शब्दांतले उकार काढले तरी
अर्थ होतो.

अशा प्रकारचे शब्द जसे.

रगन्द, गन्द, मन्ध, भद्र, सदरद्र, सम्माद, सन्न, करन्न, कवन्ध,
पन्दन, नन्दन सम्भ्रम, संवर, सद्गर, कम्बल, काञ्चन, करम्म
गण्ड, सम्बल, जन्वीरणिन्, अन्नन्, करन्न इत्यादि.

विन्दुच्युत सांगतो.

अनुस्वारसहित असलेले घां अनुस्वाररहित केले असतांही ज्या
शब्दांचा अर्थ होतो त्या शब्दांनं विन्दुच्युत होतं, जसे—

“साहसेनाश्रिता पद्मालयेन जलदात्यये ।

अर्णवस्याभिसरणे रहो मुह्यति वाहिनी ॥”

या श्लोकांतले हंस आणि रह या दोन शब्दांवरचे अनुस्वार काढले
असतां पुढें लिहिल्याप्रमाणें श्लोक होतो.

“साहसेनाश्रिता पद्मालयेन जलदात्यये ।

अर्णवस्याभिसरणे रहो मुह्यति वाहिनी ॥”

या प्रकारचे शब्द.

वंश, हंस, दंश, रह; इत्यादि मीमांसा, पिनाकि, कुमार, केशव,
कंदर्प, कलापि, कपर्दी, काकोल, जवन, जवन, चरण, गाङ्गेय, गोरव,
केसर, चुम्बक, नक्षत्र, नगर, खञ्जन, नगरञ्जन इत्यादि.

वर्णच्युत सांगतो.

एका वृत्तांत श्लोक रचून तोच-त्यांतलीं कांहीं अक्षरें कमी करून-
दुसऱ्या वृत्तांत नियमाप्रमाणें घातला असतां वर्णच्युत होतं. जसे—

“नतनाकिमौलिमणिमण्डलीविभा

भ्रमामसुराङ्घ्रिसरसीरुहा सताम् ।

शिवशर्मणे भवतु भारती भृशं
दृढजाड्यखण्डनदिनेशभाततिः ॥ ”

येथे हे उदाहरण नन्दिनी नांवाच्या छन्दांत रचलेले आहे. यांत प्रत्येक चरणांत पहिलीं दोन अक्षरे अर्थात् नव, भर, शिव, दृढ, हीं काढलीं असतां रथोद्धता वृत्त होते. जसे—

“नाकिमौलिमणिमण्डली विभा
भासुराङ्घ्रिसरसीरुहा सताम् ॥
शर्मणे भवतु भारती भृशम्
जाड्यखण्डनदिनेशभाततिः ॥ ”

* पहिलीं दोन दोन अक्षरे व काढतां प्रत्येक चरणाचीं दोनचहीं दोन दोन अक्षरे अर्थात् 'विभा, सताम्, भृशं आणि ततिः' हीं काढलीं असतां भद्रिका वृत्ताने घाग्देपोची स्तुती होते जसे—

“नतनाकिमौलिमणिमण्डली-
भरभासुराङ्घ्रिसरसीरुहा ।
शिवशर्मणे भवतु भारती
दृढजाड्यखण्डनदिनेशभा ॥ ”

हा वर्णच्युतया प्रकार व्याधां निरनिराळ्या छन्दांचे मध्ये उत्तम प्रकारे जागून साधारण शब्दांनीं साधण्या.

१. या छन्दाचे विषय बरोबर आहे याच वर्णच्युत निरनिराळ्या छन्दांत मध्ये मध्ये आलेले ते पुढे १२ व १३.
२. या छन्दाचे विषय बरोबर आहे याच वर्णच्युत निरनिराळ्या छन्दांत मध्ये मध्ये आलेले ते पुढे १२ व १३.
३. या छन्दाचे विषय बरोबर आहे याच वर्णच्युत निरनिराळ्या छन्दांत मध्ये मध्ये आलेले ते पुढे १२ व १३.

कमल; कानाळा झोंपाळा व पाशक; नाकाला वंश; खाली तोंड केलेला भाता, किराची चौच आणि तिळाचे फूल आणि दण्ड; अधरोक्षला कोमल पल्लव, विम्वलीचे फळ आणि पोंवळे; दातांला मोत्यांची पंक्ति, कुंदाच्या कळ्यां, डाळिंबाच्या बिया आणि हिरे; हास्याला ज्योत्स्ना, दूध आणि अमृत; श्वासाला कमलांचा सुगंध; जिभेला अंचल व दोला; वाणीला भृङ्गी आणि कोंकिलांचा शब्द; व सुधा आणि मधु; तोंडाला चंद्र, कमल आणि दर्पण; कंठाला कंबु; खांद्याला कुंभ; बाहूला वेल, कमलाचा देंठ, लहरी, शाखा आणि पाश; पायाच्या पावलाला पल्लव आणि अंगुज; अंगुलीला पल्लव; नखाला रत्ने, नक्षत्रे आणि फुले; स्तनाला स्तवक, घट, हत्तीचीं गंडस्थळे, पर्वत, चक्रा आणि स्तंभ; मध्याला वेदिका, आणि सिंहशक्ति; रोमराजीला रेखा, मृणाल आणि वल्ली; नाभीला कमल, भोंवरा, ह्रद, विवर, कूप; त्रिवलीला वीची, सोंपान आणि निःश्रेणी; जयनाला पुलिन, पीत्युफलक, नितवाचे स्थळ; मांड्यांला केळ, खान, हत्तीची सोंड आणि करभ; जंघायुगुलाला स्तंभ; गतीला हंस आणि मतंगज हे व दुसरेही स्त्रीच्या अवयवादिकांचे वर्णन करावयाचे असतां यथायोग्य उपमान होतात असे जाणावे.

आतां पुरुषाच्या शरीरांत कांहीं विशेष प्रकारचीं उपमानें आहेत तीं सांगतों. जसे—स्कन्हाला वृषस्कन्ध, रक्तस्कन्ध, अक्षस्कन्ध; बाहूला अहीश्वर, हस्तिहस्त, व्रज, स्तम्भ, अर्गला आणि दण्ड; छातीला शिला आणि कपाट; गतीला गाजलेल्या बैलाची चाल वगैरे उपमानें आहेत असें

जाणावें. एकेक धर्मानिही उपमान बहुत प्रकारचें होईल. धर्म म्हणजे—वर्ण, क्रिया, आकार आणि आधेय इत्यादि होत.

वर्ण जो राजादिक त्याला वर्णक्रिया इत्यादिकांतून एकेकाही धर्मानि वर्णन केलें असतां रवि इत्यादि उपमान अनेक प्रकारचें होतें. एकाच सूर्य अनेक प्रकारानें उपमान कसा होतो तें दाखवितों. जसें—

“नवार्के इव रक्तोऽयं तमोभेदी स भानुवत् ।

सदृत्तः सवितेवायं कुले भात्येप खंडशुवत् ॥

आदित्यवत्प्रतापी स सद्दिनः स दिनेशवत् ।

वसुभृत्स यथा सूर्यः स्मेरपद्मः स सूर्यवेत् ॥”

अभ्यास.

हा उपमान आणि उपमेय यांच्या विभक्तीचा उपमावाचकांचा आणि धर्माचा विपर्यय केल्यानें होतो.

यांतला ‘विपर्यय’ हा शब्द सर्वत्र लायावा. विभक्तीचा विपर्यय केल्यानें अभ्यास कसा होतो तें दाखवितों.

“स विपक्षान् विचिक्षेप तमस्तोममिवार्यमा ।

द्विपस्तं नाभियुध्यन्ते ध्वान्तोद्भेदा रविं यथा ॥

रविणैवान्धकाराणि तेन चिक्षिपिरे द्विपः ।

दुह्यन्ति दुर्जनास्तस्मै घूका इव दिवा कृते ॥

१. यांत नवार्क, भानु, सविता, अंशु. आदित्य, दिनेश, सूर्य हीं सारे नांवें एका सूर्याचीच अर्पण त्याला निरनिराळ्या रीतीनें उपमान केलें आहे असें लक्षावे.

तत्रसुः शत्रवस्तस्माद्धूका इव दिवाकरात् ।
 तमोवद्विषवस्यस्तास्तस्यार्कस्येव तेजसा ॥
 रवाविवोदिते तत्र शत्रवो ध्वान्तवद्वृताः ॥

उपमान आणि उपमेय यांच्या विपर्यासाने अभ्यास कसा होतो ते सांगतो, यांत जे उपमान होतें त्यालाच उपमेय केलें जातें, जसे—

“विजयी विद्विपोऽजैपीद्वास्तानिव तमोभरम् ।
 अध्वंसत रविध्वान्तं विजयी विद्विपो यथा ॥
 लुलितालकवल्लीभिर्भासते भामिनीमुखम् ।
 लुल्ललीनालिमालाभिर्नलिनीनलिनं यथा ॥
 प्रफुल्लं पाद्मेनीपद्मं प्रेङ्खत्पद्मपङ्क्तिभिः ।
 कान्तामुखमिवाभाति विलोलालकवल्लीभिः ॥

इत्यादि.

उपमावाचक शब्दांचा विपर्यय केल्याने अभ्यास कसा होतो ते दाखवितो, जसे,—

“मुखं भाति यथाम्भोजं भात्यम्बुजामिवाननम् ।
 अम्भोजं वा मुखं भाति मुखं पद्मनिभं वभौ ॥
 स्मिताम्भोजसुहृद्वक्त्रं स्मितपद्मद्विषन्मुखम् ।
 मुखं पद्मप्रतिच्छन्दं मुखं स्मितसरोजवत् ॥
 मुखं कमलकल्पं तत्पद्मदेश्यं प्रियाननम् ।
 पद्मदेशीयमास्यन्ते भाति पद्ममुखी प्रिया ॥

पद्मेन स्पर्धते वक्त्रं पद्मं जयति ते मुखम् ।
 मुखमम्भोरुहं द्वेष्टि मुखं पद्मानुकारकृत् ॥
 मित्रीयति मुखं चन्द्रः पद्मीयत्यनिलो मुखे ।
 पङ्केरुहायते वक्त्रं पङ्के रुहति तन्मुखम् ॥
 आननं तव पूर्णेन्दुदर्शं पश्यामि कामिनि ॥ ”

घर दिलेल्या उदाहरणांत ‘पूर्णेंदुरिवदर्शनं’ असें आहे. तेथें कर्मणि आणि उपवन यांविषयीं ‘णम्’ प्रत्यय झाला आहे. या वाक्याचा अर्थ पूर्णेदूप्रमाणें पाहून असा करावा. तसेंच ‘मुखं पूर्णेन्दुविद्योतं सुदति द्योतते तय’ येथें पूर्णेदूप्रमाणें प्रकाश पावणें, प्रथम कर्त्तरि ‘णम्’ प्रत्यय झाला आहे त्यावरून जसे पूर्णेन्दूनें प्रकाशित होतें तसें प्रकाशित होत आहे असा अर्थ केला पाहिजे.

धर्माच्या विपर्यासानें अभास कसा होतो तें सांगतों, जसे—

“कलाभिः सकलाभिः स पूर्णेन्दुरिव भासते ।
 स मुदं सुहृदामिन्दुः कुमुदानामिवाकरोत् ॥
 स चकार चकोराणामिवेन्दुमुदमर्थिनाम् ।
 भूमीन्द्रोऽभूपयद्भूमिं तमीमिव तमीपतिः ॥ ”

तोप्य, भेद्य, आधार आणि आधेय हे जसे भिन्न भिन्न असतील तशी उपमा भिन्न भिन्न होते.

तोप्यमेव सांगतों, जसे—

“स सखीन् तोपयामास चक्रानिव दिवाकरः ।
 स द्विपः शोपयामास पंकानिव पातस्त्रिवाम् ॥

अशोभिष्ट स भूपृष्ठे नभसीव नभोमणिः ।

कलानां निलयः सोऽभूद्भासां भासां विभुर्यथा ॥”

तोष्य इत्यादिकांचा विस्तार पुढें रूपकालंकाराना अभ्यास वर्णन करताना करण्यांत येईल. येथवर उपमेचे जे भेद वगैरे सांगितले त्या प्रमाणेंच लुपोपमा, मातोपमा, रसोपमा, उत्पाद्योपमा, कल्पितोपमा इत्यादिकांचाही अभ्यास आणावा.

उपमेय आणि उपमान यांचीं जीं लक्षणे सांगितलीं आहेत त्याप्रमाणें त्यांचा चांगला अभ्यास करावा. एक उपमा अलंकार सिद्ध झाला ह्मणजे पुष्कळ अलंकार सिद्ध होतात. हेंच उपपादन करतों.

उपमा च, इव इत्यादि उपमाद्योतक शब्द न थोडतां उच्चारले ह्मणजे रूपकालंकार होतो. जसें—‘वदनं विधुः’.

हीच (उपमाच) एकालाच उपमान आणि उपमेयत्व दिलें असतां अनन्वय अलंकार होतो जसें ‘मुखं मुखमिव.’

हीच उपमा तिच्यांत स्मृतीचा योग असला ह्मणजे स्मरण नांवाचा अलंकार होतो. जसें—

प्रियामुखं च सस्मार प्रियः पूर्णेंद्रुदर्शनात् ।

हाच अलंकार ‘किम्’ शब्दाचा योग झाला असता संदे-
हनामक अलंकार होतो. जसें—‘किं मुखं किं सुधाकरः’.

यालाच ‘इदं, नेदं, किंतु’ इत्यादिकांचा योग झाला अ-
सतां अपन्हृति अलंकार होतो. जसें—‘नेदं मुखं दाशी किंतु.’

१ या उदाहरणांत ‘इव’ शब्द घातला असता तो ‘वदनेन विधुः’ असें होऊन उपमा-
लंकार झाला असता.

छल, आकृति इत्यादि शब्द अपन्हुतींचे वाचक आहेत. शरीरार्थ मुख्य शब्द जसे तसेच हे होत. जसे—

‘त्रिमार्गामिपतो व्यापत् त्वकीर्तिर्जगतां त्रयम्’ ।

हीच उपमा दोहोंचा भेद असतां व्यतिरेक अलंकार होतो. जसे—‘मुखं शशी समौ’.

“आद्यं निर्लाञ्छनमियं प्रतिपत्तुर्भवे भवेत् ।

भ्रांतिमान् पीडितश्चक्रो मुखं प्रेक्ष्य शशिभ्रमात् ॥

याप्रमाणे उपमेच्या अनेक प्रकारच्या प्रवृत्ति होतात. अंतस्थ रूपकोत्प्रेक्षाही उपमेच्याच उपक्रमानें होति.

जसे—

“पल्लवैर्नवरागेव सकटाक्षेव पट्पदैः ।

हसतीव स्मितैः पुष्पैर्वसन्तागमने वनी ॥”

मन्ये, शङ्के, नूनं, इय, पुवं, जाने, किल इत्यादि व बहुतकरून या प्रकारचे शब्द हे उत्प्रेक्षेचे व्यंजक आहेत. उत्प्रेक्षा ही बहुतकरून क्रियेपासून उत्पन्न होते.

क्रियेचा विस्तार क्रियास्तवकावरून जाणावा.

उपमा आणि रूपक हे अलंकार दुसऱ्या अनेक अलंकारांचे बीज-भूत आहेत कारण उपमा प्रथम सांगितली. आतां—

रूपक सांगतो.

जसे—मेष, तोप्य, आधार आणि आधेय याच्या भेदानें रूपक चार प्रकारचे होत.

वनापामून-दावानल याविषयीं भेद्यरूपक होतें. मेघा-
विषयीं तोष्यरूपक होतें. भूमीचे टायीं आधाररूपक होतें.
सिंहाचे टायीं आधेय रूपक होतें. याप्रमाणें वर्ण्याच्या विशेष-
पानें भेद होतात.

भेद्यरूपक संगतीं.

जसें—

अंधकार, सर्प, विष, नाग, समुद्र, पर्वत, वृक्ष, धन आणि
राक्षस आणि चिखल इत्यादि हे रूपकोक्तींनीं अरि रूपकांनीं
भेद्य होतात.

जसें—अंधकाराविषयीं—रवि, चंद्र, रत्ने आणि दीपक; सर्पाचे—
गहड, नकुल, मयूर, विषयैद्य आणि मंत्रवादी; विराचे—नीलकंठ आणि
अमृत; हत्तीचे—सिंह, अंकुश, उदक आणि त्याला यांघायाचा खांब;
समुद्राचे—अगस्त्य, प्रलयानल, वडयानल, परशुराम, आप्तेयास्त्र, मीका,
सेतु, हनुमान् आणि मंदराचल; पर्वतांचे—यय; वृक्ष आणि लता यांचे—
दवानल, घायु नदीचा वेग, हत्ती, विशुत्पात आणि कुन्हाड; मेघाचे—
घारा आणि वर्षाकाल सरणें; अग्नीचे—जल आणि मेघ; राक्षसांचे—
राम आणि कृष्ण; चिखलाचे—शरद्वृक्षा आगम, सूर्याचा ताप आणि
उदक, हे भेदक होत.

मुळांत आदिशब्द आदे त्यावरून मूर्त्याचा—राहु, मेघागम, हेमंतकाल
आणि दिनात्यय; चंद्राचे—राहु, कृष्णपक्षाची प्रतिपदा, प्रभातकाल, सूर्य,
दिवस आणि मेघ; दिव्याचे—चावटळ, सर्पदर्शन, जेह (तेल अथवा
नूप) बुडी, दशा (चात) क्षय, फुंकराचा वारा, पदराचा वारा;
नदीच्या प्रवाहाना—घीष्मांतला ताप; महिषासुराची—धंडिकादेवी; ग-
जासुर, त्रिपुर, अंधक, काम, दक्षाध्वर इत्यादिकांना—शिव; मधुदैत्य,
चाणूर, पूतना, कैटभ, कंस, केदो, मुर, राहु, हिरण्यकशिपु, वाणासुर,
कालियसर्प, नरकासुर, वलि, शिशुपाल, शाल्व, गहड इत्यादिकांना—
विष्णु; प्रलंबासुर, यमुनोदक इत्यादिकांचा बलराम; मृगाचे—सिंह

आणि वाघ; मत्स्य, मकर इत्यादिकांचा-कैवर्त (कोळी); वातापीचा-अगस्ति; रात्रीचा-प्रभातकपल; घुवड, नक्षत्रे, चंद्र, दिवा, औषधी, चोर, कुमुद, चकोर, दव इत्यादिकांचा-सूर्य; कमल, चक्रवाक, अंधकार याचा-चंद्र; कापसाचा-वायु; उप्प्याचा-पंढ्याचा वारा अथवा वारा; वायु, दुग्ध, दिवा आणि मट्टा इत्यादिकांचा-सर्प; विंध्यपर्वताचा-अमस्त्य; कमलाचे-वर्ष, वर्षाकाल आणि हत्ती; हंसाचा-मेघ; उन्हाचा-मेघ; अंधकाराचा-सूर्य; रवीचा-राहु; राहूचा-विष्णु; चिखलाचा-आतप; जलाचा-वारा; वाऱ्याचा-सर्प; सर्पाचा-गरुड; गरुडाचा-विष्णु; बेतीचा-गज; गजाचा-सिंह; सिंहाचा-शरभ; शरभाचा-मेघ; हे नाशकरणारे होत.

आतां तोष्य सांगतां.

जसें—

वन, पद्म, अब्धि, चक्राद्ग, चक्र, चातक, पद्पद, पिक, केकी इत्यादि हे तोष्य होत. रूपकालंकारांत यांचें मित्ररूपकांनिं वर्णन करावें.

वनाचा—मेघ, वसंतागम, कुल्या, औषधीश, शक्र आणि आरामिक; पद्माचे—आदित्य, शरद आणि वसंत; समुद्राचे—चंद्र आणि धौ-प्मकतु; हंसादिकांचा—शरदागम; चक्रवाकादिकांचा—रवि; चातकांचा—मेघ; भ्रमरांचे—कमल; कोकिलांचा—वसंत; मयूरांचा—मेघ.

मुळांत मुख (प्रमुख) शब्द आहे त्यावरून चकोर, लोकांचे नेत्र, चंद्रकांतमणि इत्यादिकांचा—चंद्र. घुवड, नक्षत्रे, चोर, व्यभिचारिणी स्त्रिया, औषधी, राक्षस यांची—अंधारी रात्र; सूर्यकांत, जिन व कमलिनी यांचा—रवि.

जसें—

आधाररूपक सांगतां.

आपल्या गुणांनीं भूमि, आकाश, समुद्र, नदी, वन, नग इत्यादि रूपकांत असले म्हणजे त्यांचा आधार होतो.

वन, पर्वत इत्यादिकांचा भूमि हा आधार होय. जसें—'गुणकानन-
भुर्नृपः; नक्षत्रे, रवि, चंद्र इत्यादिकांचा आकाश हें आधार होय. जसें—
गुणतारा नभोदेशः; लक्ष्मी, रत्न, सुधा, फेन, विष्णु, मत्स्य, कक्षोल, वि-
द्रुम, मुक्ता, मकर इत्यादिकांचा समुद्र हा आधार होय. जसें—'सद्गुण-
श्रीर्महोदधिः,' 'गुणरत्नांबुधिर्नृपः' इत्यादि. कमल, हंस, चक्रवाक
इत्यादिकांचा आधार नदी. जसें—'गुणाम्मोजमरत्कुलं या यत्रोहंस-
सरोवरम्' इत्यादि. द्रुम, पर्वत, भृग, सिंह इत्यादिकांचा आधार धन.
जसें—'गुणद्रुमवनं नृपः,' 'मानपर्वतं काननम्' इत्यादि. रत्न, वंश, नदी
सिंह, वृक्ष इत्यादिकांचा आधार पर्वत. जसें—'गुणमाणिक्यरोहणः',
'कीर्त्तिगङ्गाहिमाचलः' इत्यादि. भूळ आदि शब्द आहे त्यावरून गंगा,
देवदारु, कस्तूरिका, वर्क, घमरी इत्यादिकांचा आधार हिमाचल; हत्ती,
आणि नर्मदा यांचा विंध्यपर्वत; चंदन व दक्षिणपवन यांचा मलयाद्रि;
मोल्यांचा ताम्रपर्णी; रत्नांचा रोहणाद्रि; देव, कल्पद्रुम, मंदार, पारि-
जातक, हरिचंदन, संतानक, नंदनवन, चिंतामणि, कामधेनू, ऐरावत, सुवर्ण,
आणि नक्षत्रे इत्यादिकांचा मेरुपर्वत; अलकनगरी, मानससरोवर, शिव,
गौरी इत्यादिकांचा कैलास पर्वत हा आधार होय; किञ्जल्क (किसर)
आणि भ्रमर यांचा पद्म; कोकिल आणि भ्रमर यांचा सहकार; कुसुम,
पद्मव, शाला, फलझाया, पक्षी, लता इत्यादिकांचा वृक्ष; देव, कल्पवृक्ष,
मंदार, पारिजात, हरिचंदन, संतानक इत्यादिकांचा स्वर्ग; शेष, कूर्म,
पन्नग, विय, सुधाकुण्ड, दानव, हाटकेश्वर, पातालगंगा, तम इत्या-
दिकांचा पाताल; कलश, पताका, दंड, देव इत्यादिकांचा नैत्य;
गौरी, गंगा, चंद्रकला इत्यादिकांचा महेश्वर; प्रताप, शुक्ति इत्यादि-
कांचा रवि; कला, चंद्रिका, सुधा इत्यादिकांचा चंद्र.

या प्रकारानें आपापल्या गुणांहीं सर्वे पदार्थे आधार होतात.

केवल न्यायादि गुणानां आधार.

रामादिक हे केवल गुणानां क्वचित् आधार होतात.

रामादिक हे केवल न्याय इत्यादि जे आपले गुण त्यांनींच आधार अर्थात् रूपक करण्याला आश्रयभूत होतात, जसे—

न्यायाविषयीं राम, प्रतिज्ञा खरी करण्याविषयीं चाणक्य, अहंकारा-
विषयीं रावण व दुर्योधन. शौर्यविषयीं राम व सिंह, साहसाविषयीं
विक्रमादित्य आणि जीमूतवाहन, तेजाविषयीं मार्तण्ड, धीराविषयीं
राम. शक्तीविषयीं स्यामी कार्तिक, श्रीविषयीं विष्णु. विद्येविषयीं
सरस्वती, बृहस्पति आणि शुक्र. दानाविषयीं कर्ण, शिविराजा, बलि-
राजा, कल्पवृक्ष, कामधेनू आणि चिंतामणि. शरणागताच्या रक्षणा-
विषयीं, शिवि, इंद्र आणि जीमूतवाहन. वाक्सींदर्याविषयीं वाल्मीकि.
शमाविषयीं राम. कलांविषयीं चंद्र. मानाविषयीं युधिष्ठिर व हरि-
चंद्र. औचित्याविषयीं गुरु. भक्तीविषयीं लक्ष्मण. स्वैर्याविषयीं मेरु.
विवेकाविषयीं बृहस्पति. कीर्तीविषयीं राम. विनयाविषयीं लक्ष्मण.
प्रज्ञेविषयीं गुरु. प्रतिष्ठेविषयीं इंद्र. दयेविषयीं युधिष्ठिर व जिनेंद्र.
प्रज्ञेविषयीं लक्ष्मण. लावण्याविषयीं समुद्र. सौहार्दाविषयीं सुग्रीव.
गंभीर्याविषयीं समुद्र. सुभगत्वाविषयीं काम. शोभेविषयीं इंद्र.
उद्योगाविषयीं राम. गनीविषयीं—हंस, गज आणि घृषभ. मधुर स्वरा-
विषयीं—कोकिल, वीणा, हंस, मयूर आणि ध्रुवर. रूपाविषयीं—काम.
नलकुवेर, अश्विनीकुमार, स्वामी कार्तिक, पुरूरवा राजा आणि नकुल.
शमाविषयीं—मुनि. व्रक्षचर्याविषयीं—भीष्माचार्य, स्वामी कार्तिक, शुका-
चार्य, हनुमान् आणि नारद. ज्योतिषाविषयीं—वराहमिहिर आणि सहदेव.
गणिताविषयीं—श्रीधराचार्य. नाट्यवेदाविषयीं—भरताचार्य. गायनावि-
षयीं—तुंबुरु, गंधर्व, किन्नर आणि अप्सरा. नृत्याविषयीं—महादेव. वाद्य
याजविषयाविषयीं—नंदी. कवितेविषयीं—वाल्मीकि, व्यास, कालिदास
इत्यादि. वैद्यकाविषयीं—धन्यंतरि. विषनिपहाविषयीं—पौष्टली. दोष-
निपहाविषयीं—हनुमान्. लक्षणा (व्याकरणा) विषयीं—पाणिनि. तर्क-
शास्त्राविषयीं—दिङ्नाथाचार्य, धर्मकीर्ति, उद्योतनकर इत्यादि. छंदावि-
षयीं—विंगलाचार्य. भग्ददयज्ञानाविषयीं व पाकशास्त्राविषयीं—नल-

वन, पर्वत इत्यादिकांचा भूमि हा आधार होय. जसें—'गुणकानन-भूर्नृपः; नक्षत्रं, रवि, चंद्र इत्यादिकांचा आकाश हें आधार होय. जसें—गुणतारा नभोदेशः; लक्ष्मी, रत्न, सुधा, फेन, विष्णु, मत्स्य, कल्लोल, विद्रुम, मुक्ता, मकर इत्यादिकांचा समुद्र हा आधार होय. जसें—'सद्गुण-श्रीर्महोदधिः,' 'गुणरत्नांबुधिर्नृपः' इत्यादि. कमल, हंस, चक्रवाक इत्यादिकांचा आधार नदी. जसें—'गुणाम्भोजमरुत्कुलचा यशोहंस-सरोवरम्' इत्यादि. द्रुम, पर्वत, मृग, सिंह इत्यादिकांचा आधार वन. जसें—'गुणद्रुमवनं नृपः,' 'मानपर्वतं काननम्' इत्यादि. रत्न, वंश, नदी सिंह, वृक्ष इत्यादिकांचा आधार पर्वत. जसें—'गुणमाणिक्यरोहेणः,' 'कीर्तिगङ्गाहिमाचल' इत्यादि. मूळ आदि शब्द आहे त्यावरून गंगा, देवदारु, कस्तूरिका, बर्फ, चमरी इत्यादिकांचा आधार हिमाचल; हत्ती, आणि नर्मदा यांचा विंध्यपर्वत; चंदन व दक्षिणपवन यांचा मलयान्द्रि; मोल्यांचा ताम्रपर्णी; रत्नांचा रोहणाद्रि; देव, कल्पद्रुम, मंदार, पारिजातक, हरिचंदन, संतानक, मंदनवन, चिंतामणि, कामधेनू, ऐरावत, सुवर्ण, आणि नक्षत्रे इत्यादिकांचा मेरुपर्वत; अलकनगरी, मानससरोवर, शिव, गौरी इत्यादिकांचा कैलास पर्वत हा आधार होय; किञ्जल्क (किसर) आणि भ्रमर यांचा पद्म; कोकिल आणि भ्रमर यांचा सहकार; कुष्ठम, पल्लव, शाखा, फलछाया, पत्ती, लता इत्यादिकांचा वृक्ष; देव, कल्पवृक्ष, मंदार, पारिजात, हरिचंदन, संतानक इत्यादिकांचा स्वर्ग; शेष, कूर्म, पन्नग, विष, सुधाकुण्ड, दानव, हाटकेश्वर, पातालगंगा, तम इत्यादिकांचा पाताल; कलश, पताका, ढंड, देव इत्यादिकांचा नैत्य; गौरी, गंगा, चंद्रकला इत्यादिकांचा महेश्वर; प्रताप, शुति इत्यादि-कांचा रवि; कला, चंद्रिका, सुधा इत्यादिकांचा चंद्र.

या प्रकाराने आपापल्या गुणांहीं सर्व पदार्थ आधार होतात.

आधेयरूपक.

जसे—सिंह, रत्न, सरोवर, अम्भोज, चंद्र, आदित्य, हुम इत्यादि आणल्याला आधारभूत रूपक प्रोक्त यांहीं आधाररूपक होतें. जसे—वन, पर्वत, गुहा इत्यादिकांचें—सिंह हें आधेय होय. जसे—‘कुलकाननसिंहोयम्,’ इत्यादि उदाहरणें जाणावीं. समुद्र, ताम्रपर्णी, रोहण, पर्वत इत्यादिकांचें रत्न हें आधेय होय. जसे—‘कुलाम्भोजनिधिमाणिक्यम्,’ भूमि, पर्वत, अरण्य इत्यादिकांचें सरोवर हें आधेय होय. जसे—‘भवारण्ये सुधासरः,’ ‘वंश-पर्वतपीयूषसरोवरमयं नृपः,’ ‘भूरि स्फुरति संसारमद्भूमिसुधारसः,’ इत्यादि. नदी, सरोवर इत्यादि जलस्थानांचें कमल हें आधेय होय. ‘नीतिस्त्रोतस्विनीपद्मम्,’ ‘राजा राज्यसरोम्बुजम्,’ इत्यादि. आकाश, समुद्र आणि शिवाचें—भाल यांचें चंद्र हें आधेय होय. जसे—‘कुलाकाशे निशानाथः,’ ‘ज्ञानाब्धी हिमदीपितिः’ इत्यादि. आकाशाचें रवि हें आधेय होय. जसे—‘महीपालकुलाकाशप्रकाशनदिनेश्वरः,’ इत्यादि. पृथ्वी, पर्वत, वन इत्यादिकांचें वृक्ष हें आधेय होय. जसे—‘संसारभूमिकल्पद्रुः,’ ‘कुलाद्रौ देवपादपाः,’ ‘राजारामरसालद्रुः’ इत्यादि.

केवल आधेय.

क्वचित् केवल गुणांनींही आधेय होतें.

जसे—मौलीचें—किरीट, पुष्प, माणिक्य, तिलक इत्यादि हें आधेय होय. येथें केवळ रूपकरहित मस्तकानेंच आधेय जें कोटीरादि तें रूपक होतें. जसे—‘भूपालमौलिकोटीरमात्यमाणिक्यम्’ इत्यादि. तसेंच—‘कुलतिलक’ हेंही याचें उदाहरण आहे. वृक्ष आणि लता यांचें पत्र, पुष्प, फल, शाखा, मूल, कंद, पक्षिजाति इत्यादि आधेय होत. पर्वतानें—नदी, वृक्ष, रत्न, मृग, सिंह, पुलिंद, गज, किन्नर इत्यादि आधेय होत. मदीचें—पक्ष, धमर, हंस, चक्रवाक, मत्स्य इत्यादि आधेय होत. समुद्राचें—चंद्र, सुधा, वड्यामि, रत्न, शंख, लक्ष्मी, मोती, लाटांची शोभा, मत्स्य, त्रिद्रुम, फेंस, विष्णु, विष इत्यादि आधेय होत. चंद्राचें—जोत्स्ना, कला, कलंक इत्यादि आधेय होत. आदित्याचें—ताप, किरण इत्यादि आधेय. आका-

शार्ङ्ग-चंद्र, अर्क, तारा, गंगा इत्यादि आधेय. पातालाचै-गंगा, नाग, दैत्य, हाटकेश्वर, अंधकार, सुधाकुंड इत्यादि आधेय. स्वर्गाचै-देव, इंद्र, विमान, कल्पद्रुम, नंदनवन, गंगा, मंशर, पारिजातक, हरिचंदन, संतानक इत्यादि आधेय. मेरूचै-देव, स्वर्ग, कामधेनु, चिंतामणि, मंदार इत्यादि आधेय. कामिनीचै-सीमंत, कुंकुम, स्तवक, लीला, कमल, आदर्श, कुण्डल, कङ्कण, केयूर, नूपुर, स्मित, कटाक्ष, धमिल, वेणी, कुच, मुख, कर, चक्षु, नासा इत्यादि आधेय. वनाचै सरसी, वापिका, हंस, चक्रवाक, वृक्ष, पर्वत, भ्रमर, गज, सिंह, सहकारादि वृक्ष, पुष्प, स्तवक, पुल्लिङ्गक, तस्कर, मृग इत्यादि आधेय. गजाचै-आदर्श, सिंदूर, भूषण, अंकुश, वरत्र, गुह्री, कोटक, पताका, योध, मुखपट, करङ्क, कुम्भस्थल, दन्त, कर्ण, पाद इत्यादि आधेय. मंडपाचै-मंगलकुंभ, लतास्तंभ, चंद्रोदय, चंदनमाला, मुक्तावचूत, पुष्पप्रकर इत्यादि आधेय. विन्ध्य पर्वताचै-गज आणि नर्मदा इत्यादि आधेय. हिमाचलाचै-गंगा, हिम, कस्तूरिकामृग, देवदारु, किवर, औषधि, चामर इत्यादि आधेय. मलयाद्रीचै-चंदन, दक्षिणानिल इत्यादि आधेय. रोहण पर्वताचै-रत्नादि आधेय. कैलासाचै-शिव, गौरी, मानससरोवर इत्यादि आधेय. गृहाचै-स्तम्भ, कपाट, द्वार इत्यादि आधेय.

आतां आरोपाहं गुण सांगतो.

सत्य, प्रतिज्ञा, अहंरुति, शौर्य, साहस, मति, धीरत्व, शक्ति, श्री, विद्या, दान, शरण्यता, चाक्ष, शम, कला, सत्य, औचित्ती, भक्ति, न्याय, स्पर्ध, विवेक, कीर्ति, विनय, प्रजा, प्रतिष्ठा, दया, आज्ञा, लावण्य, सुहृत्, गम्भीरता, गुरुता, सौभाग्य, शोभा, उद्यम, सौम्यत्व, मार्दव, शौचत्व, सत्त्व, विषय, जन हे गुण आरोपाहं होत.

जर सांगितलेले संधा इत्यादि गुण राजा इत्यादिकां नेटार्या यथोचित रीतीने वर्णन करावे.

आतां दोष सांगतो.

माया, भय, दंभ, दुष्कर्म, लोभ, शोक, मद, क्रोध, रोग, संसार, दीर्जन्य, प्रमाद, अज्ञान आणि काम हे दोष होत.

हे मायादिक दोष नीचजनांचे भेद्यस्पर्काने उत्तमाच्या डिकाणीं असलेलेही औचित्य पाहून थोडले जातात. तसेच पूर्वी सांगितलेले संधा इत्यादि गुण तेही वैपरीत्याने दोष होतात.

आतां रोप्यार्ह शब्द सांगतो.

पुल्लिङ्ग, नपुंसकलिङ्ग पदार्थ प्रथम सांगतो—

धैत्य, अंग, वृक्ष, गज, मेघ, मृगांकभाज, व्योम, अग्नि, सिंधु, हरि, दीपक, रत्नकुंभ, चक्राङ्क, चातक, चकोर, मयूर, चक्र, पुंस्कोकिल, वन, सरोवर, अम्बुज, मंदिर, इत्यादि; हे पुल्लिङ्गी आणि नपुंसकलिङ्गी शब्द होत.

आतां स्त्रीलिङ्ग शब्द रोप्यार्ह सांगतो.

ज्योत्स्ना, नदी, त्रिधुकला, सरसी, पताका, वल्ली, वनी, कमलिनी, दयिता, सुधा, श्री, कादंबिनी, सुरभि, वृष्टि, सुरात्रि, मुक्ता, तारा, करेणु, कविता, लहरी, आणि कदली इत्यादि स्त्रीलिङ्गी शब्द होत.

हे जे शब्द दिले आहेत ते काव्यद्वयपदार्थ न अन्यही यांच्याशीं पूर्वी सांगितलेले संधा, अहंकृति इत्यादि, काव्यचनुट्यांत सांगितलेले व दुसरे गुण आणि दोष हेही नपुंसकाशीं नपुंसक, पुल्लिङ्गाशीं पुल्लिङ्ग व स्त्रीलिङ्गाशीं स्त्रीलिङ्ग भेद्य इत्यादि चार प्रकारच्या रूपकविधीने जोडावे.

भेदरूपक सांगतों.

जसे—‘कोपपावकपर्जन्यः’ तोष्यरूपक सांगतों; जसे—‘विवेका-
भोजभास्करः’. आधाररूपक सांगतों; जसे—‘गुणरत्नपयोराशिः’. आधेय-
रूपक सांगतों; जसे—‘गुणाम्बरनिशाकरः’. नपुंसकलिंग आणि पुल्लिंग
शब्द शौर्य, शम इत्यादि, स्त्रीलिंग रोप्याह होतात; जसे—

“शौर्यलक्ष्मीलताभेदः शमश्रीकौमुदी विधुः ।

महः शोभाविजनी सूर्यो दानस्थितिसुधाम्बुधिः ॥”

स्त्रीलिंग शब्द संधा, अहंकृति इत्यादि; पुढे असलेल्या प्रपञ्च, विस्तार,
प्रसर हे व यांच्या सारखे दुसरे शब्द यांहीं करून नपुंसकलिंग रोप्याह
होतात; जसे—

“सन्धाविस्तारयाधोधिबिधुरेप क्षमापतिः ।

विद्याप्रसरवृक्षाब्दः प्रज्ञोत्कर्षनभोरविः ॥”

द्विपंक्तिरूपक.

पूर्वी चार प्रकारचीं जीं रूपकें सांगितलीं त्या प्रत्येकांतही द्विपंक्ति-
रूपक होतें.

द्विपंक्तिभेद रूपक.

जसे—

‘प्रतिज्ञावाहिनीपूरपरिमुनारिपुटुमः’ ।

हेही रूपक वैपरीत्यानें होतें; जसे—

‘देविनृक्षपरिज्ञाविप्रतिज्ञावाहिनीरयः’ ।

प्रतिज्ञाचन्द्रिकापूरम्लानवैरिमुग्धाग्न्युजः ॥

देविनृक्षग्न्युजग्रेहि प्रतिज्ञाचन्द्रिकायः ॥

शौर्यदावानलपुष्टद्वेपिकीर्तिलतादवः ।

द्वेपिकीर्तिलमाद्रोही शौर्यदायदुताशनः ॥

धैर्यमूर्यपारम्लानवैरैकैरवकाननः ।

वैरैकैरवकान्तारग्लानिकृद्दैर्यभास्करः ॥

शमस्रोतस्विनीपूरशान्तक्रोधहुताशनः ।

क्रोधदावानलच्छेदिभ्रमस्रोतस्विनीरयः ॥

कलाकादम्बिनीशांतद्विपत्तेजोहुताशनः ।

द्विपत्तेजोदवच्छेदिकलाकादम्बिनीभरः ॥

विद्यास्रोतस्विनीवाहभिन्नवादीमहोरुहः ।

वादिभूरुहविद्रोहिर्विद्याकूलङ्कपारयः ॥

आतां द्विपंक्तिस्तोप्य रूपक सांगतौ.

जसे—

कलाकमलिनीबोधशमवासरनायकः ।

हंही वैपरीत्यानि हंतै; जसे—

शमभास्करविस्मेरकलाकमलिनीवनः ।

कलाकादम्बिनीलीलावृत्त्यर्जुनमनशिखी ॥

जनस्वान्तशिखिक्रीडाकलाकादम्बिनीभरः ।

उल्लासितव्यजीमूतगतिविष्टपचातकः ॥

लोलचातकसंप्रीतिकरसंत्यपयोधरः ।

विवेकरजनीनाथसंर्षाधितशमाम्बुधिः ॥

शमसागरविस्तारविवेकरजनीकरः ॥

भेदरूपक सांगतों.

जसें—‘कौपपावकपर्जन्यः’ तोप्यरूपक सांगतों; जसें—‘त्रिवेका-
म्भोजभास्करः’. आधाररूपक सांगतों; जसें—‘गुणरत्नपयोराशिः’. अभिय-
रूपक सांगतों; जसें—‘गुणाम्बरनिशाकरः’. नपुंसकलिंग आणि पुल्लिंग
शब्द शौर्य, शम इत्यादि, खीलिंग रोप्याई होतात; जसें—

“शौर्यलक्ष्मीलताभेदः शमश्रीकौमुदी विधुः ।

महः शोभाञ्जिनो मूर्यो दानस्थितिसुधाम्बुधिः ॥”

खीलिंग शब्द संधा, अहंकृति इत्यादि; पुढें असलेल्या प्रपंच, विस्तार,
प्रसर हे व यांच्या सारखें दुसरे शब्द यांहीं करून नपुंसकलिंग रोप्याई
होतात; जसें—

“सन्धाविस्तारपाधोधिविधुरेप क्षमापतिः ।

विद्याप्रेसरवृक्षाब्दः प्रज्ञोत्कर्षनभोरविः ॥”

द्विपंक्तिरूपक.

पुर्वी चार प्रकारची जीं रूपकें सांगितलीं त्या प्रत्येकांतही द्विपंक्ति-
रूपक होतें.

द्विपंक्तिभेद रूपक.

जसें—

‘प्रतिज्ञावाहिनीपूरपरिब्रुतरेपुद्गुमः’ ।

हेही रूपक वैपरीत्यानें होतें; जसें—

‘देषिवृक्षपरिज्ञाविप्रतिज्ञावाहिनीरयः’ ।

प्रतिज्ञाचन्द्रिकापूरम्लानवैरेमुखाब्जुजः ॥

देषिवृक्षाब्जुजवैरे प्रतिज्ञाचन्द्रिकाग्रयः ॥

विवेकाम्बुधिविक्रीडदुणमुक्तासमुच्चयः ।

धैर्यशैलपारिक्रीडलकीर्तिगङ्गारयो नृपः ॥”

आतां द्विपंक्तिमिश्ररूपक सांगतो.

जसे—

‘सन्धासिन्धुयशोऽम्भोजक्रीडदुणसितच्छदः’ ।

हेच वैपरीत्याने—

गुणहंसो मनोहारि सन्धासिन्धुयशोऽम्बुजः ।

शौर्यशैलमहादावदग्धवैरिमहीरुहः ।

वैरिभूरुहविद्रोहिशौर्यशैलमहानलः ।

कलावल्लीयशःपुष्पक्रीडदुणमधुप्रतः ।

गुणद्विरेफरोचिण्णुकलावल्लीयशःशमः ॥

शमासिन्धुयशोनीरक्रीडदुणसरोरुहः ।

गुणपङ्केरुहभ्राजिशमसिन्धुयशोजलः ॥

सदैवितिलिताकीर्तिः पुष्पोद्गुणपदपदः ।

गुणभृङ्गभृताचित्यवृक्षकीर्तिप्रसूनकः ॥

आतां रूपकनिर्वाहविधि सांगतो.

जसे—

“प्रतिज्ञाचन्द्रिकानन्दः शोभते भूमिवत्समः ।

यदालोकनमात्रेण म्लानं वैरिसुखाम्बुजैः ॥

मानमातङ्गविन्ध्याद्विरेष समापालपुङ्गवः ।

कीर्तिर्विजृम्भते यस्य नर्मदाशर्मदायिनी ॥

भौचित्यद्रुमकान्तारं भूमिपालो विराजते ।

शौर्यसिंहपरिक्रीडाध्वस्तवैरिमतङ्गजः ॥

धैर्यदन्तावलक्रीडाविन्ध्यविद्वम्भराधरः ।
 सत्कीर्तिनर्मदापूरमुतक्षोणीतलो नृपः
 कलाकलोलिनीशैलः सैष राजा विराजते ।
 महोमहोपाधिज्वालाजालजीर्णा द्विपत्तमाः ॥

आतां भिन्नरूपक विधि सांगतों,

जसे—

“यद्दानकासारसमुद्रवाग्नि भृशं यश्चैरवमण्डलानि ।
 गुणावलीकेसरभासुराणि भित्तान्यहो याचकनञ्चरीकैः ।
 सङ्ग्रामपायोनिधिसम्भवेन भवद्यशःकैरविणीधवेन ।
 लीलापरिस्मेरितदिङ्मुखेन स्नानानि त्रिद्वैषिमुखांभुजाणि ॥”

वाकी राहिलेले अलंकार मीं (अमरनंदाने) केल्ल्या अलंकार-
 प्रबोधनामक संयादखून जाणून घेऊन त्यांचा अभ्यास करावा.

इति श्रीजिनदत्तसूरीशेष्यश्रीमदमरचंद्रविरचिता-
 याः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषा-
 विवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायाः अर्थसिद्धिप्रदाने
 चतुर्थे अलंकाराभ्यासो नाम प्रथमःस्तवकः समाप्तः ॥

वर्ण्यस्तवक दुसरा.

यानंतर अर्थोत्पत्तीचे प्रकार प्रकाशित करतों.

वर्ण, आकार, क्रिया, आधार, आधेय, संबंधी, वंधु, संपर्की,
 द्वेषी, मित्र, पति, पत्नी, ईश, सेवक, इंद्रियानंदप्रद, भुक्तिप्रद,
 त्यांचा अपहार करणारे यांचेही अरि आणि मित्र इत्यादि
 वर्ण्य काव्यांत अर्थबीजक होणे.

सर्वही वस्तूंना वर सांगितलेले, वर्ण, आकार इत्यादि भाव एक दोन किंवा तीन निश्चित असतातच. वर्ण क्षणजे शुद्ध इत्यादि प्रकारचा रंग, आकार क्षणजे चौकोनी, चाटोळा इत्यादि प्रकारची आकृति, क्रिया क्षणजे चलनवलनादिक, आधार क्षणजे घृक्षादिकांचा पृथिवी इत्यादि, आधेय क्षणजे पृथ्वी इत्यादिकांचे वृक्षदिक, संबंधी क्षणजे पिता, पुत्र इत्यादि, बंधु क्षणजे भ्राता इत्यादि, संपर्का क्षणजे जवळ असलेले, द्वेषी क्ष० शत्रु, मित्र क्षणजे सुहृत्, पति क्ष० विधिपूर्वक वरणारा, पत्नी क्ष० विधिपूर्वक वरलेली, ईश क्ष० धनी, सेवक क्ष० त्याची आराधना करणारे किंवा नाकरी करणारे, इंद्रियानंदप्रद क्ष० एकत्र नेत्रांनी इंद्रियांला किंवा सर्व इंद्रियांला प्रीति देणारे, भूत्यादिप्रद क्ष० लक्ष्मी, वस्त्र, स्थान, तेज इत्यादि देणारे, तदपहारी क्ष० इंद्रियानंद आणि भूति यांचा अपहार करणारे.

वर सांगितलेल्या ह्या वर्णादिकांनेही यथासंभव जे रिपु, मित्र इत्यादि, तेही जसे वर्ण, आकार, क्रिया यांच्या सादृश्यानेंच दुसऱ्या वस्तु द्वेयी आणि मित्र होतात; तसेंच आधार, आधेय, संबंधी, बंधु, संपर्का, द्वेषी, पति, पत्नी, स्वामी, सेवक, इंद्रियानंददायी, भूत्यादिदायी, इंद्रियानंदापहारी, भूत्याद्यपहारी, यांचे द्वेयी आणि मित्र होतात. आधारादिकांचेही सादृश्यावरून दुसऱ्या वस्तुशो शत्रुत्व आणि मित्रत्व कल्पना करावें. मुळांत इत्यादि शब्द आहेत त्यावरून वर्ण्य, वर्णादि, द्वेयी आणि मित्र यांचे द्वेयी व मित्र इत्यादिकांचे ग्रहण करावें.

तसेंच वर्ण्यांचे शिशिरत्व, उष्णत्व, मधुरत्व, कटुत्व, सुगंधत्व, सुरूपत्व, दुर्गंधत्व, कुरूपत्व, मधुरध्वनित्व, कटोरध्वनित्व, सूक्ष्मत्व, इत्यादिक व अन्यही भाव वर्ण्यवस्तूंचे ठायीं अनेक प्रकारच्या अथांनी उत्पत्ति होण्याला बीजरूप होतात. जसे-उदाहरणार्थ-सूर्य याला वर्ण्यविषय घेतला असता त्याचा विषळा रंग, आकार चाटोळा, क्रिया प्रकाशन रूप इत्यादि आकार. आकाश, आधेय, हस्तकमल इत्यादि, संबंधी-ब्रह्मा ऋद्धप, शनि, यमुना इत्यादि, बांधव-दुसरे अदित्य, संपर्का-रथ, मार्ग, अरुण, वालाखिल्य इत्यादि, द्वेषी-राहु, शुक्र, शनि, अंधकार आणि दैत्य, मित्र-चंद्र, गंगळ आणि गुरु अथवा कागल, चक्रवाक इत्यादि, प्रभा आणि

कमलिनी यांचा सूर्य हाच पति होय, पत्नी-प्रभा, कमलिनी, रत्नादेवी इत्यादि, त्याचा ईश-आजा पितामह असल्यामुळे ब्रह्मदेव, सेवक—भावि, इंद्रियानंदप्रद-मित्र इत्यादि, शोभाप्रद-दिवस इत्यादि, इंद्रियानंतर-शत्रु इत्यादि, तेजोहर-राहु, दिवसाचा शेवट इत्यादि होते.

याप्रमाणेच परस्परवर्त्ये करून घेतलेला जो रवि याच्या वर्णाचे द्वेपी आणि मित्र-त्यांच्यासारखा ज्यांचा वर्ण असेल ते त्याच्या वर्णाचे द्वेपी आणि मित्र, त्याच्यासारखा ज्यांचा आकार असेल ते त्याच्या आकाराचे द्वेपी आणि मित्र, त्याचा मित्र अर्थात् कमल त्याने द्वेपी चंद्र इत्यादि, त्याच्या वर्णाचे मित्र चक्रादि, संपर्का हंसादिक, आधार जल, आधेय-भृङ्ग इत्यादि, याप्रमाणे परस्पर एकेका वस्तूच्या दया-संभव दुसऱ्या वस्तु द्वेपी, मित्र इत्यादि पाहून घ्याव्या. तसेच वर सांगितलेल्या रीतीने कमलाचे मित्र व द्वेपी जे चक्रादि त्यांनीही वर्ण, आकार क्रियादि पाहून घ्यावी.

वर्ण वस्तूच्या आकारादिकांतून एक किंवा दोन तीन अथवा अधिक घेऊन बुद्धिमानाने वर्ण वस्तूंचे ठायीं ठावि-त्याला अनुसरून अर्थ उत्पन्न करावा.

वर्ण वस्तूने वर्ण, आकार क्रिया इत्यादिकांतून कोणता तरी एक दोन तीन चार अथवा पांच भाव घेऊन अर्थ पूर्णतेला न्यावा.

वर्ण आकार क्रिया इत्यादिकांहीं सद्दश अशा वस्तू तसल्या दुसऱ्या वस्तूंच्या ठायीं उचित असेल त्याप्रमाणे उपमारूपक इत्यादिकांहीं योजाव्या.

जसे-वर्णवस्तु शुद्ध असेल तर त्याच्या त्रिकाणां शुद्धाची चौकोनी असेल तर चौकोनी, कांपणे याच्या त्रिकाणां नरनादि, इत्यादि सारखे भाव उपमेनें अथवा रूपकांनें किंवा दुसऱ्या कोणत्याही अर्कवागनें योजावे.

वर्ण इत्यादिकांनीं उपमान केलेल्या वस्तूचे ठायीं असलेले प्रख्यात वर्ण इत्यादि जे मुख्य गुण ते उपमेयाचे ठायीं सादृश्यानें, श्लेषानें व औचित्यानें योजावे.

जसें—पांढऱ्याला पांढरें, चौकोन्याला चौकोनी, चलाला अवल, आधार परिवार इत्यादिकांला आधार परिवार इत्यादि औचित्यानें उपमान केले जातात. उपमान केलेल्या वस्तूचे वर्णादि गुण सादृश्यानें अथवा श्लेषानें उपमेयाचे ठायीं आरोपित केले जातात. उपमान केलेल्या वस्तूचे वर्णादि गुण सादृश्यानें अथवा श्लेषानें उपमेयाचे ठायीं आरोपित केले जातात.

आतां प्रथम वर्णापासून त्यांतही शुद्धवर्णापासून अर्थोत्पत्तीकरतां शुद्धपदार्थांचा समूह सांगलों. जसें—

शुद्ध वर्णांचे पदार्थ—भारती, धर्म, शेष, शिव, वरुण, इन्दु, चंद्रमभ, आणि सुविद्य नांवांचे जैन, बल, नारद, ब्राह्मणांचा वर्ण आणि धर्म, पितर, कृतयुगांतला विष्णु, सत्त्वगुण, कृतयुग, शांत, हास्य, आणि घोर हे रस-तसेंच शुकृध्यान, शुकृलेश्या, पुण्य, सिद्धि, शिला, उशाना, चंद्र, उच्चैःश्रवा, ऐरावती, चंद्र, प्रकाश, शरदृतूंतले मेघ, देवालय, राजवंगला, कैलास, मंदार, वृक्ष, हिमाचल, केळीचा गाभा, पारिजात, लोध, व कंकौल वृक्ष, कापूस, लव्हाळ्याचीं फुलें, कापूर, केळ, रुपें, यश, सर्पाची कांठ, समुद्राचा फेंस, चंदन, हास्य, चर्फ, दर्ही, व्रक्षण, चूर्ण, अस्थि, फटकी, स्फाटिक, अधक, कंतकी, आणि खजूरी यांचे रत्न, कटाक्ष, वख, भस्म, कमलाचा देंठ, गांस, मेघ, धारा, चंद्र, किरण, चंद्ररी, हार, ऊर्णनाभितंतु, लाटा, स्वरदंड, हत्तीचे दांत, गुण, सिराह, शर्करा, सालीचे तांदूळ, दूध, गंगा, अमृ-

तजल, पाण्याचा प्रवाह, पारा, हंस, चगळे, चंद्रविकासि कमल, शंख, लताग्रह, पुंडरीक, कयाल, पांढरी, घागर, छत्र, सिंह, ध्वज, पांढऱ्या गुंजा, शिंपा, कवड्या, मोती, फुलें, नक्षत्र, दांत, घामाचे बिंदु, सूर्यकांत, चंद्रकांत, गारा, सिकताकण, दंवाचे बिंदु, मोगरीचें फूल, जुरेचें फूल, कुंद, जाईचें फूल, आणि कुड्याचें फूल इत्यादि हे पदार्थ श्वेत रंगाचे असे मानले आहे.

घट सांगितलेले भारती इत्यादि पदार्थ च दुसरेही श्वेत पदार्थ परस्पर त्यांचे औचित्य पाहून उपमान केले जातल. उपमान केलेल्या पदार्थाचे रंग इत्यादि गुण उपमेयाचे ठिकाणी आरोपित करण्यांत येतात जसे—आपल्याला भारती (सरस्वती)चें वर्णन 'करायवाचें असतांना तिचें उपमान गंगा घेतली. गंगेचा रंग पांढरा आहे. तिचा परियार—हंस, कमलें इत्यादि, आधार—शंकराचें मस्तक, तिची क्रिया—पापहारित्व आहे त्यावरून भारतीचें—'कुदेन्दुमुन्दरद्युतिः, पद्मभि-या हंसं सेविता शियोत्तमाङ्गललिता गङ्गेन सेवकपापहरिणी जयति' असे वर्णन करावें.

आतां तारका (नक्षत्रें) हीं वर्ण्य घेतलीं त्यांचें उपमान मोतीं त्यांना आधार समुद्र, त्यावरून—'नमोऽम्बोधिमध्येतारामुक्ता इव' असे वर्णन करतां येईल.

तसेंच वर्ण्य काशा (मोहोळ्याचीं फुलें) त्याचें उपमान हास्य व तें हास्य मियमंगत होवें त्यावरून—नवहंससमागमे शरद्वध्वा हासप्रकाशा इव काशाः' असे वर्णन करतां येईल.

याप्रमाणेन वर्ण्य हास्य घेतलें असतां न्याचे उपमान ज्योत्स्ना ति-पा आधार चंद्र, त्यावरून—'मुखचंद्रस्य ज्योत्स्नेन हास्यभ्रीः' असे वर्णन करतां येईल.

वर्ण्यं यश घेतलें असतां त्याचें उपमान हास्य, हास्याचा आधार हर्ष, त्यावरून-‘रिपुजयदृष्टस्य नृपखदस्य हास्यामिन यशः’ असें वर्णन करतां येईल.

तसेंच वर्ण्यं यश त्याचें उपमान कापूर त्याचा आधार समुद्रक (संपुद्रक अथवा हेलगर्त) परिवार अद्भार, त्यावरून-‘त्रैलोक्योदर-समुद्रके यशःकर्पूर इव तन्मध्ये नमोऽद्भारलेशः’

तसेंच वर्ण्यं तारा त्याचें उपमान पुष्पें त्यांचा आधार लता, त्यावरून-‘तमोवह्याः पुष्पाणीव तारा’ असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्यं पुष्पें त्याचें उपमान स्वेदविंदु ते सात्विक भाव धर्म यापासून होतात त्यावरून-‘दक्षिणानिलस्य स्पर्शाद् भृङ्गस्पर्शाद्’ किंवा ‘यसंत स्पर्शाद्वा बल्लीनां स्वेदविंदव इव पुष्पाणि’ किंवा ‘परस्परसंघट्ट-धर्मादिव’ अथवा ‘रवितापघर्मादिव आत्मवशभृङ्गं परबल्लीगतं वृक्षा कोपादिव बल्लीनां स्वेदविन्दव इव पुष्पाणि.’

अथवा पुष्पांचें उपमान तारका, तारकांचा आधार आकाश त्यावरून-‘धनाकाशे पुष्पाणि तारका इव’.

अथवा ‘रवितापस्तय इतिलवनोपान्तमाभितस्तारा इव पुष्पाणि’ अथवा ‘स्त्रीपस्कारकरांधकारभ्रांत्या द्यामलवनमुपाभितास्तारा इव पुष्पाणि’.

वर्ण्यं प्रासाद (देऊळ अथवा राजवंगला) त्याचें उपमान हिमाचल त्याचा परिवार गंगा त्यावरून-‘प्रासादो हिमाचलः तत्र गंगैव पताका’ असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्यं प्रासाद त्याचें उपमान धर्म, त्यावरून-‘प्रासादो धर्मो लोक-पातकवैरिणो जित्वा पताकाञ्छटान् मौलेरुपरि पटीं चालयति’.

कृष्णवर्ण शब्द.

यानंतर कृष्ण वर्णापासून अर्थोत्पत्ति होण्याकरतां कृष्ण पदार्थांचा संपद करतां, जसें-

कृष्णपदार्थ-केशव, बलरामाचीं वस्त्रें, चंद्राचा कलंक, राहु.

विन्ध्यपर्वत, अंजनाद्रि, मुन्नत आणि नेमिनाथ नांवाचे जैनांतले तीर्थंकर, धूमकेतू, महापद्म व अनंतनामक नाग, यम, दैत्य, सर्प, राक्षस, शनि, शिवकंठ, घन, अशनि, काली, कलि, हरि, द्वैपायन, राम, धनंजय, शूरांचे-वर्ण, धर्म व पितर, तमोगुण, कालि (भीष्माचार्याची सावत्र आई 'सत्यवती'), देवी, द्रौपदी, राजपाद, विदूरज, विप, आकाश, अमावास्येची रात्र, शस्त्र, अगरुचंदन, पाप, अंधकार, रात्र, धूर, काजळ, कंस्तूरी, चिखल, कृष्णपक्ष, आभाळ आलेला दिवस, शार्द, मद, सुरा, समुद्र, यमुना, अंजनयुक्त अश्व, मूग, उडीदं, तीळ, गोधा, मिर्री, अरण्य, वृक्ष, गवत, ताड, तापिच्छदल, इंदीवर, वल्ली, नळि, जांभळाचें फळ, गुंजेचें मुख, कोळसे, दुष्ट मनुष्य, चर्म, महामारी, दुर्वचन, खोटें भाषण, खल, कृत्या, अपकीर्ति, मारण, ध्यान, दुर्ध्यान, कृष्णलेइया, विपत्ति, व्यथा, क्रूर, वराह, खट्वांग, महेश, पिक, पटपद, गोलांगुलाचें मुख (माकडाचें तोंड), हत्ती, चटक आणि मोर यांचा कंठ, कावळा, मुंगी, दुर्गापति, खण्डन, कण्डिका, मकर, कृष्णसार, भिड, छाया, गोमय, खियेची-रोमावली, नेत्र, पापण्या, भोंवया, रोम आणि केश, अद्भुत आणि शृंगार हे रस, कटाक्ष आणि डोळ्यांतल्या चाडुल्या.

हे व दुसरेही कृष्ण पदार्थ परस्पर औचित्यानें उपमान केले जातात. उपमान केलेल्या पदार्थाचे वर्ण इत्यादि गुण उपमेयाचे वार्थी आरोपित करण्यांत येतात. जसे-वर्ण्य छोटी वेणी तिचें उपमान कृपाण (तरवार) त्यांना आधार वीरपुरुष, त्यावरून-मदनवीरेण भवनिष्कलीकृत-पंचशरेण सीवेणीमिपात् कृपाणदण्ड इव प्रगुणीकृतः. असे वर्णन करतां येईल.

वर्ण्यं तम इत्यार्थे उपमान धूर, त्याचा आधार अग्नि, त्यावरून-संध्यावन्दिर्धूमैरिव तमोभिर्व्याप्ता दिशः' असे वर्णन करता येईल.

वर्ण्यं तम इत्यार्थे उपमान कज्जल, त्याचा आधार दीप, त्याचे उपमान धूम, धूमाचा आधार अग्नि, त्यावरून 'संध्यावन्हेराधारो दीपः ततः-औषधीदीपसमुद्भूतैः कज्जलैरिव तमोभिर्मलिना दिशः' अथवा 'रविविविद्योगार्तानां दिग्बधूनां साञ्जनाश्रुमलितानीव तमांसि.'

तसेच वर्ण्ये इन्दुकलंक, त्याचे उपमान नीलपद्म, त्याचा आधार सरोवर, त्यावरून-नमोऽरण्ये सुधासरः तत्र लाञ्छनच्छलान् उत्तमसो नीलोत्पलम्' असे अथवा 'यामिनीकामिन्या मुखमिव चन्द्रः तद्ग्रां-नच्छलान् उत्तमसो नीलोत्पलम्.'

अथवा लाञ्छनाचे उपमान पाप, पापाची उत्पत्ति दुष्कर्मपातून, त्यावरून-रविविद्योगार्तपद्मिनीनां लक्ष्मीहरणपातकादिव चंद्रस्य लाञ्छ-च्छलान् मुहूर्त पातकमिव दृश्यते'.

तसेच इन्दुकलंकाराचे उपमान कस्तूरिका, तिचा आधार रुप्याचे कञ्चोतक (पंचपाळे) त्यावरून-यामिनीकामिनी स्वमण्डनार्थं चंद्रस्य कञ्चोतके लाञ्छनव्याजात् कस्तूरिकापंकमिव प्रगुणीचकार.'

आतां इन्दुलाञ्छनाचे विषय हे उपमान घेतले असता त्यावरून-आत्मानं कूरस्यभावेन निर्विण्णं भ्रातृस्वभावस्वीकरणाय लाञ्छनच्छलान् कालकूर्तं चंद्रमिव सेवते' अथवा 'यामिन्या स्वपतेचंद्रस्य चक्षुर्दोषा-पनयनार्थं लाञ्छनव्याजात् कज्जलांकः कृत इव.'

वर्ण्यं नीलोत्पल, त्याचे उपमान (चंद्राचे) लाञ्छन त्यावरून-कामि-नीचंद्रे नीलोत्पलम् लाञ्छनमिव.

वर्ण्यं धूमिल, त्याचे उपमान राहु त्यावरून-कालवशादिव गतवरैः सुमुखीमुखपादर्वं चंद्रभ्रमात् धूमिलच्छलेन राहुरिव समागतः'.

वर्ण्यं शिवाच्या कंठाची कांति तिचे उपमान तम, त्यावरून-त्व. हे प्रभो सर्वेषामपि सामान्यप्रभुः, ततः किमस्मैरिणं चंद्रं शिरसा धत्ते. इति 'विजयप्रये अंधकारमिव कंठरुनिच्छलादीश्वरमाश्रितं' अथवा

‘कंठरुग्नि निगमुत्तरुताटेन्दुमिलनाय जनधिरिय समागतः’ अथवा
 ‘कंठरुग्निच्छन्नान् गंगास्पर्धयेय यमुना ईश्वरं समागता’ इत्यादि प्रकारे
 वर्णन करतां येईल.

नीलवर्ण शब्द.

नीलवर्णापासून अर्थोत्पत्ति होण्याकरितां नील पदार्थांना संपद सांगतो
 जसे—

नीलवर्ण—बुध, जर्कोट, मल्लि आणि पाउर्व नांवाचे जैन
 तीर्थंकर, भीमत्सरस, वायु, नीलिक, नीलवानर, शुक, नी-
 लोत्पल, दूर्वा, त्रियङ्गुदल, शैवल, वंशांकुर, मरकत, इंद्रनील,
 सूर्याचे घोडे, कांच, मुग, नीललेख्या आणि घालवृण इत्यादि.

हे य दुसरेही नीलपदार्थ परस्पर औचित्यानें उपमान केले जातात,
 उपमान केलेल्या पदार्थांचे वर्ण इत्यादि गुण उपमेयाने ठायीं आरो-
 पित करण्यांत येतात, जसे—पादर्व नाथांना जैन हा वर्ण घेतला असतां
 त्यांचे उपमान नीलोत्पल, त्यांना आधार सरोवर, त्यावरून—‘यस्य
 मनस्सरति र्धाः पादर्व नीलोत्पलीभवति तस्य लक्ष्मीर्न दूरेत्’.

वर्ण्य शुकावलि तिचे उपमान इंद्रनीलमण्याची माळ, त्यावरून—
 ‘शरदि नभोलक्ष्म्या इंद्रनीलमणिमातेव शुकावलिः’.

रक्तवर्ण शब्द.

रक्तवर्णापासून अर्थोत्पत्ति करण्याकरितां रक्तवर्ण पदार्थांना संपद
 सांगतो, जसे—

रक्तवर्ण—मंगळ, भीम, अन्न, शंख, तक्षक, पन्नग, पद्म-
 प्रभा, वास्तु आणि पूज नांवाचे जिनेंद्र, बालसूर्य, त्रेतायुग,
 त्रेतायुगांतला विष्णु, क्षत्रियांचा वर्ण, धर्म आणि पितर,
 सन्ध्याकाल, उत्का, वन्हि, विद्युलता, ताम्बें, विद्रुम, कुंकुम,
 पद्मराग, सुरा, रक्तचंदन, आळता, डोळ्यांच्या कोरा, अधर,

जिह्वा, रक्त, मांस, शेंदुर, धातु, हिंगुल, मधु, रत्न, स्फुलिंग, हस्ति, बिन्दु, नख, इंद्रगोप नांवाचे किडे, खद्योत, कोंच-
ड्याचें डोकें, चकोर, सारस, पारावत आणि कोंकिल यांच्या
दृष्टि, कियाह, हंसाची चोंच आणि माय, कीर आणि माकड
यांचें मुख, कुसुंवा-किंशुक-अशोक-जास्वनी-दुपारी आणि
पाडली यांचीं फुलें आणि कोमल पद्मव, डार्लिंगीचें फूल, त्रि-
वली आणि किंपाक यांचीं फळें, गुंजा, कोकनद, रौद्ररस,
राग, घट, इष्टिका, ताम्बूलराग, मंजिष्टा, वज्रक्षत, नखक्षत,
तेजोलेशी, पद्मलेशी, क्रोध, क्रुद्ध झालेल्याचें शरीर, मद,
वश्य आणि आकर्षण यांचें ध्यान आणि पिकलेलीं फळें.

हे व दुसरेही रक्त पदार्थ परस्पर औचित्यानें उपमान केले जातात
य उपमान केलेल्या पदार्थाचे वर्ण इत्यादि गुण उपमेयाचे ठायीं
आरोपित करतात. जसें-वर्ण्य किंशुक (पळस) त्याचें उपमान कौ-
सुम्भवस्व (कुसुंवा) रंग दिलेलें वस्त्र त्यावरून-‘वसंतप्रियसमागमे
वनस्थनिरंतरस्मेरितकिंशुककुसुमभेणिमिवेण करैः कौसुम्भवासांसि
परिहितानि.’

वर्ण्य कंकेली तिचें उपमान अनुराग, त्यावरून ‘वसन्तानुरक्तया
वनलक्ष्म्या कंकेलीच्छलेन मूर्तोऽनुराग इव प्रकटीचक्रे’ अथवा ‘वन-
प्रियाः मुखमण्डनं कुंकुमस्तवक इव कंकेलि’

वर्ण्य सन्ध्या तिचें उपमान अग्नि. त्यावरून-‘प्राणनाथे अस्तंगते रचौ
दिग्बधूमिरनुरागमयीभिः संध्याच्छलेन प्रणुगोक्तो वह्निरिव’ अथवा
‘नक्रवाकहृदयेभ्यो. विरहामिज्वालाकलाप इव सन्ध्याच्छलेन नभोऽग्नि
व्यार्पानभूव.’

वर्ण्य जपा (जास्वंदी) तिचें उपमान रत्न, त्यावरून-‘शरत्काल-
नयलक्ष्म्या जपाकुसुमच्छलेन रत्नानीव प्रदत्तानि.’

वर्ण्यं वाताकं त्याज्ये उपमानं कुकुटशिला, त्याग्रह्ण- 'प्रातः कि-
रणावृतमूर्तिः नानावर्णवनपद्मतेरुदयगिरिकुकुटस्य शिरस्थितो रविः
शिलाशोभां लभते.'

पीतवर्ण शब्दः.

पीतवर्णपासून अयोंपत्ति होण्याकरतां पीतवर्ण शब्द सांगतां. जसें-

पीत-ब्रह्मा, सूर्य, इंद्र, गरुड, शिवाची दृष्टी आणि जटा,
पद्मनाभ, गुरु, विष्णूचें चक्र, वीर, रजोगुण, गिरिजा, अग-
स्तिन, इंद्राचे घोडे, द्वापरयुग, द्वापरांतला विष्णु, भयानक रत्न,
वैश्यांचे वर्ण, धर्म आणि पितर, ऋषभ इत्यादि जैनांचे सोळा
तीर्थंकर, दिवस, देवांचा पर्वत (मेरु), सोन, कांसि, रीति,
किंजल्क, वल्कल, परिभ्राजकांचीं वस्त्रे, हरताल, मनशिला,
हरित्रा, जेरोचना, हीर, गंधक, दीप, चंपक, कर्णिकार, सुवर्ण,
अब्ज, रंभा, केतक, शालि, हरी, रथांगनामा, चानर, सारिका
आणि क्रम.

हे व दुसरेही पीतपदार्थ परस्पर औचित्यानें उपमान केले जाऊन
उपमान केलेल्या पदार्थांचे वर्णादि गुण उपमेयावर आरोपित केले
जातात. जसें-वर्ण्यं रवि, त्याज्ये उपमानं कोक, त्याचा आधार
सरोवर, त्याग्रह्ण-नभः सरोवरे रविश्चक्रवाक इव.

वर्ण्ये कोक त्याज्ये उपमानं पराग, त्याग्रह्ण- 'सरसिस्मेरसरसि-
जपरागस्तवका इव चक्रवाकः'

वर्ण्ये पराग त्याज्ये उपमानं कुंकुम, त्याचा आधार स्त्रीनें शरीर,
त्याग्रह्ण- 'काननलक्ष्म्या वसंतविभागमे परागप्रसरणोऽङ्गमिषेण कुं-
कुमलेप इव चक्रे.'

वर्ण्यं रवि त्याज्ये उपमानं गरुड, त्याची क्रिया सर्पवध, त्याग्रह्ण-
'निमिरसर्पाणां गरुड इव रविः असें वर्णन करतां येते.

धूसरादि शब्द.

आतां धूसर इत्यादि वर्णापिसून अर्थोत्पत्ति होण्याकरतां धूसरादि पदार्थांचा संपद सांगतो. जसे—

धूसर—रेणु, मंडूक, करभ, गृहगोधिका, गर्दभ, मूपक, दुर्गा, कावळ्याचा कंट, कपोत, कुलक, अही, मोराच्या पि-
साच्याचा खालचा भाग, करुणरस, कपोललेख्या, ऊर्णनाभ,
शकुन, कर्वरी इत्यादि.

वर्ण्ये मण्डूक, त्याचें उपमान करुणरस, त्याचा आधार दुःखित झालेले प्राणी, त्यावरून—‘वर्षाकालेवलमण्डूकावलिच्छलेन विरहा-
र्तानां हृदयेभ्य उद्भान्तः करुणो रस इव.’

बहुवर्ण शब्द.

बहुवर्ण—मोराचे पिच्छ, इंद्रधनुष्य, श्रीद आणि चित्रक.
वर्ण्ये इंद्रधनुष्य, त्याचें उपमान शिखीपिच्छ, त्याचा आधार गोपवर्ण
त्यावरून—‘कृष्णमेघस्य गोपालानां प्रपन्नस्य शिखिपिच्छाभरणमिव
इन्द्रधनुः’ असें वर्णन करतां येईल.

वर्णन करण्याचा विशेष प्रकार.

उपमेयाचा उत्कर्ष परिकल्पित करण्याकरितां बुद्धिमानां
उपमानाला अनेक विशेषणें देऊन त्याचा परिष्कार करावा.

उपमेयाचा शोभाविशेष प्रसिद्ध करण्याकरितां कोणत्याही युक्तीनें
उपमान विशेषणांनां अलंकृत करावे. जसे—

श्वेतवर्ण.

“सुरनिकरकराग्रव्यग्रमन्थानशैल

शुभितरत्नदुग्धाम्भोधिकल्लोलवान्तिः ।

हिमाकिरणमरीचिव्यूहविभाजमाना
 क्षितिधरपतिचूडाजाह्नवीकल्पकान्तिः ॥
 तुहिनगिरितनूजानघभृतेशचूडा
 गलितगगनगङ्गाधौतवालेन्दुगौरः ।
 गिरिशमुकुटचन्द्रज्योतिरुद्योतमान-
 स्फाटिकशिखरचूडास्पर्धमानाङ्गकान्तिः ॥

हीं श्वेतवर्ण उपमेयाच्या शोभातिशय वर्णनाकरितां श्वेतवर्ण वि-
 शेषणांनीं विशिष्ट अशा उपमानांनीं उदाहरणें दिलीं.

कृष्णवर्ण.

“ मुकुटगलितगङ्गानीरकलोलमाला
 स्नपितगिरिशकण्ठस्यष्टसुदेहयाष्टिः ।
 अभिनवजलवाहव्यूहधाराविशुद्धा-
 ज्जनशिखरिगरीयःशृङ्गचङ्गाङ्गलक्ष्मीः ॥
 दिनपरिवृट्पुत्रीगर्भनिलारविन्द
 प्रसृमरमधुपालीपक्षातिप्रख्यकान्तिः ।
 जलशयनशरीरस्फाररोचिः प्रपञ्च-
 च्छुरित सलिलराशिभ्राजमानाङ्गयाष्टिः ॥ ”

पर श्वेतवर्ण सांगितला, त्याप्रमाणेंच या उदाहरणां कृष्णवर्ण उप-
 मेयाचा शोभातिशय वर्णन करण्याकरितां अनेक विशेषणांनी उपमान
 अर्पण करून दाखविलें आहे.

रक्तवर्ण.

“ मसृणघुसृणपङ्कगभ्यङ्गचञ्चलाक्षी
 कुचकलशपिधानोद्दामकौसुम्भकान्तिः ।
 तरुणतरणिकान्तिप्रान्तसंसर्गरङ्ग-
 त्कमलदलकदम्बप्रायकायप्रभोभिः ॥
 आभेनवरविरश्मिद्योतितप्राच्यभूभृ-
 च्छिखरलसदशोकस्मेरपुष्पोपमानः ।
 पतिकुपितमृगाक्षीलेचनप्रान्तरोचि-
 श्छुरेतकमलकर्णोत्तंससङ्काशकान्तिः ॥ ”

घरच्याप्रमाणेंच या उदाहरणांत रक्तवर्ण उपमेयाची विशेष प्रका-
 रची शोभा त्याच वर्णाच्या उपमानाला अनेक विशेषणें देऊन वर्णन
 करून दाखविली आहे.

पीतवर्ण.

“ मुररिपुपदनिर्यङ्गान्हवीनीरपूर-
 स्नपितगरुडपक्षप्रख्यसंलक्ष्यलक्ष्मीः ।
 तरुणाकिरणमालिस्फूर्जदंशुप्ररोहः
 स्मितकनकसरोजव्यूहनुल्याङ्गकान्तिः ॥
 जलधरनिकुरम्बोद्दामधारानिपात-
 स्नपितकनकशैलस्पर्शरोचिष्णुकान्तिः ।

तस्मिन्तरमृगाक्षीगण्डरोचिः प्रपञ्च-

चन्द्रुरितकनककर्णोत्तंससद्वर्णवर्णः ॥ ”

याप्रमाणेन पीतवर्ण उपमेयाया तत्सदृश उपमानाला युक्तीति
अनेक विशेषणं देऊन उपमेयाचा शोभातिदाय वर्णान कळून दाखविला
आहे. याप्रमाणेच दुसरेही जाणावे.

सदृश सदृशाने उपमित करायें जसें—

“अमरनिकर्याञ्जाविस्फुरत्कामधेनु-

स्तनगलितपयोवद्भारती यस्य रेजे ।

हिमाकिरणमयूखप्रान्तभिन्नेन्दुकान्त

प्रसरदमृततुल्या यस्य वाचो विभान्ति ॥

तनुतनुजविपक्षक्षुब्धदुग्धाब्धिगर्भोल्ल-

सदमृतसमानारेजिरे यस्य वाचः ।

मदनमथनचूडाचन्द्रोचिष्णुगङ्गा

लहरिभरस्तमाना शोभते यस्य वाणी ॥ ”

याप्रमाणेन दुसरेही जाणावे.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचि-
तायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषा-
विवृतौ काव्यकल्पलतामञ्जर्यभिधायी अर्थोभासप्रदाने
चतुर्थे द्वितीयः वर्णस्तवकः समाप्तः ॥ २ ॥

आकारस्तवकः ॥ ३ ॥

आतां आकारापास्तन अर्थोत्पत्ति सांगतो; त्यांतही प्रथम चतुरस्र (चौकोनी) आकारापास्तन अर्थोत्पत्ति सांगण्याकरितां ज्यांचा आकार चतुरस्र आहे अशा वस्तूंच्या नांवांचा संग्रह करतो.

चतुरस्र आकार शब्द.

जसे-चतुरस्र-व्यजन, कुम्भिका, पताकिका, चातुरी, मात्रिका (चौरंग), सिंहासन आणि पार्थिव मण्डल.

हे व दुसरेही चतुरस्र पदार्थ परस्परांच्या औचित्यावरून उपमान केले जाऊन उपमान केलेल्या पदार्थांचे वर्णादि गुण उपमेयाचे द्रायीं आरोपित केले जातात. जसे-वर्ण्य पार्थिवमण्डल त्याचें उपमान सिंहासन त्याचें आधेय राजा, त्यावरून-‘सर्वकार्यकरणक्षमस्य मंत्राधिराजस्य सिंहासनमिव पार्थिवमण्डलं.’ असें वर्णन करतां येईल.

लम्ब चतुरस्र.

आतां लम्ब चतुरस्र पदार्थवाचक शब्दाद्वन अर्थनिष्पत्ति होण्याकरितां तशा प्रकारच्या शब्दांचा संग्रह करितों. जसें

प्रलम्ब चतुरस्र-खट्वा, स्थंडिल, तूलिका, कपाट, पट्टिका, पेटा, पट्ट, प्रालक, पुस्तक, इष्टका, तिलक, कैतू, पट, पसरलेला हात, प्रशास्ति, पट्टिका, शय्या, पट्ट, शकट, मंचक, गवाक्ष, सारफलक, कटद्वार, कट, द्वारपट इत्यादि.

हे व दुसरेही याच्यासारखे शब्द वर सांगितल्याप्रमाणें उपमान करून उपमानाने गुण उपमेयावर आरोपित केले जातात. जसे-वर्ण्य पुस्तक, त्याचें उपमान मंजुषा (पेटी) तीही रत्नांचें स्थान, त्यावरून-‘धृतकाव्यरत्नामञ्जुर्यैव पुस्तिका’ असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य तिलक त्याचें उपमान तूलिका, त्यावरून- 'मदननृपतेर्वला-
शरीरसौधोपरि क्रीडायै चतुरस्रमुक्तातिलकच्छलेन विशदप्रभाच्छलो-
त्तरच्छदानुलिकेव प्रगुणीकृता.'

वर्ण्य तूलिका, तिचें उपमान चतुरस्रतिलक, त्यावरून-गृहलक्ष्याः
चन्दनं तिलकमिव तूलिका.

वर्ण्य ललाटफलक, त्याचें उपमान प्रशस्तिपट्टिका, त्यावरून- 'कंदर्प
देवतायतने बालाशरीरे कस्तुरिकापत्रवल्लीमिश्राक्षरमालिकाप्रश-
स्तिपट्टिकेव ललाटफलकम्' असें वर्णन करावें.

वृत्त (वाटोळें) पदार्थसंग्रह.

आतां वृत्तपदार्थसंग्रह सांगतों जसें.

संपूर्णगर्भवृत्ते—मुख, पद्म, इन्दु, दर्पण, कपोल, कुं-
डलें, ताल, सूर्य, भाजन, नग, आब्जिक, झड्डरी, कमळ,
पुंड्र, ललाटगृह, दल, स्फुर, छत्र, ध्वजन, चाळणी, मृदंग,
पुट, पूणक, घरट्ट, मंडक, कन्दु, आलवाल, सरोवर, पृथ्वी,
द्वीप, श्राव, कंसाल, करिश्रवण, कौशिक, कुलालचक्र,
रथचक्र, कृष्णाचें चक्र, सहाण, यंत्रक, कुलाल, वेलाज्य,
कैवर्तजाल, आवर्त, आरपट्टक.

हे व दुसरे वर्तुलपदार्थवाचक शब्द परस्पर औचित्यावरून उपमा-
न केले जाऊन उपमानाचे गुण उपमेयाचे ठिकाणीं आरोपित केले जाता-
त. जसें—वर्ण्य सूर्य त्याचें उपमान आरसा, तो खीजवळ असतो, त्याव-
रून- 'पूर्वदिङ्नायार्थाददर्श इव प्राभातिको रविः' अथवा 'रवीचें उपमान
पुंड्र (कुंकुवाचा टिळा) तोही खीच्या मुखावर असतो' त्यावरून 'पूर्व-
दिगङ्गनामुखे पद्मरागपुङ्गमिव रविः' 'असें वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य चंद्र, त्याचें उपमान एत्र, तेंही राजाला असतें, त्यावरून 'मदन-
भूपतेः एत्रमिव चंद्रः' अथवा चंद्राचें उपमान स्फुरा (दान) तीही उत्तम

योद्ध्याजवळ असते, त्यावरून' मदनप्रभटस्य स्फुरामण्डलमिव चंद्रः'
असें वर्णन करावें.

.गंभीरमध्यवृत्त शब्द.

गंभीरमध्यवृत्ते—नाभि, स्थालि, गुहा, नद, कुण्ड, वापि,
श्रुति (कान), कूप, मुख, गर्भक, घोलक, कमण्डलु,
घटप्रीवा, चक्रनाभि, उलूखल, कटाह, माणिक, कुंडी, कम्बू,
कुतप, पंकज, चपक, कुम्भ, भृङ्गार, श्रीभाजनाप्यमण्डल,
हारका, सेनिका, पद्धि, करंडी, धुमारती, कपाल, खर्पर,
तुम्बा, समुद्र, करका, दृति, घंटा, शिरस्क आणि धचूर-
सुमन, भेरी, काहल, नाल, प्रणाल, नलिका, शरधि, धमनी,
घटी, गर्ताविधान, चंगेरि, कुम्पिका, लीकनालि, तिल आणि
ऊस गाळण्याचें यंत्र (चाणा), पालक आणि द्यूतगर्तिका.

हे व दुसरेही परच्याप्रमाणें उपमान होऊन आपले गुण उपमेया-
वर आरोपित करतात. जसे-वर्ण्य नाभि, तिचें उपमान कूप, त्यावरून-
'स्वनारघटोपरि लुलितरोमालिभालालावप्यजलपूर्णः भृङ्गारवन-
सेचनाय मदनारामिकेण नाभिरूपः कूप इव प्रगुणीकृतः'

.वर्ण्य पदें त्यांचें उपमान चपकें, त्यावरून-जलदेवता मधुपूर्णानि
चपकानीच पद्मानि.

पिण्डीकृताकृतिवृत्त (गोल) शब्द.

पिण्डीकृताकृतिवृत्ते—गोल, स्तवक, कन्दुक, कन्द,
इभकुम्भ, धम्मिल्ल, नितंब, स्तन, मौलि, दूष्य, घंटिका, मुष्टि,
अंस, करोटि, ककुत, अंडक, रात्रू, भ्रक्षण, पिंड, कपिशोर्प,
घट, फल, गुल्म, फाल, वय, सार, रथाङ्ग, हंस, ज्याङ्क,

मोदक, कलश, तुंघा, कमंडलू, समुद्रक, नारिंग, चूत, करुण, बिल्व, जम्बीर, दाडिम, बीजपुरी, नारिकेली इत्यादि वृक्षांचीं फळे.

हे व दुसरेही शब्द औचित्यानें उपमानोपमेय करून उपमानाने धर्म उपमेयावर आरोपित केले जातात. जसें वर्ग स्तन, त्यांचे उपमान कुंभ, त्यांचे रूप 'शृंगाररसपूर्णं तदस्यानिन्दलेखाकृतिरोभावालिरभ्यौ मुखस्थितचूचुकटलेन इदं नीलपिधानौ नार्याः कुंभाविष कुचौ' याप्रमाणे वर्णन करतां येईल.

वर्ण्य वधू (तटबंध अथवा गांवकुमूं) त्यांचे उपमान वलय (कांकण अथवा फडें) त्याचा आधार वाहु, त्यावरून, 'वधुधावध्याः भंतरोलसितनृपसोधवाहुभासितं वलयमिव वधूः'.

'नार्याः शृंगारबद्धेः चूचुकच्छलेनिलीनभृङ्गी कुसुमस्तवकाविष कुचौ' अथवा 'रतिप्रीतिभ्यां कामदेवस्य त्रिभुवनराज्याभियेकाय चूचुकच्छलस्थितारम्भरूपलवौ कनककुंभाविष कुचौ'.

वर्ण्य चंद्र, त्यांचे उपमान हस्त, त्यावरून 'नभःकासारे ज्योत्स्नाजलसंभृते लांगनच्छलेन कलितदीपलयहरीपल्लवो हस्त इव चंद्रः'.

गर्भप्रकाशवृत्त शब्द.

गर्भप्रकाशवृत्ते—घाटि, मुकुट, कंटिका, नाडपत्र, कटक, अंगद, कंकण, ऊर्मिका, हस्तमूत्र, नूपुर, दृषक्षा (चष्मा), रक्षारथकंडक, पुष्पमाला, मेखला, हार, रुंडगाला, कपर्दक, कमरेचा मूत्रगुण, मांजी, जपमाला, परापरमालिका, परिवेष, कुंडलनाभ, तटबंधीच्या भोंवतीचा खंदक, कर्णपात्रा, वाहुपात्र, पाली, वाह्यालि, वागुग, घटकंद, आरुढचाप, चपात, घ्योममंडल, दिव्यार्यमंडल, श्रौणी, कुंडलीभूतकुंडली, पर्यम्भिका, योगपट. वल्गा, उपवीत आणि गडिम.

हे वं दुसरेही शब्द पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात, 'जसे-वर्ण्य वप्र, त्याचें उपमान कपर्द, त्याचा आधार शिव, त्यावरून 'भुवः शिवमूर्तेः कपिशिर्पुष्पडमालान्वितः कपर्द इव वप्रः' अथवा वर्ण्य वप्र, त्याचें उपमान वलय, त्याचा आधार राहु, त्यावरून-वसुधावध्वा अन्तरो-ह्लासितनृपसौध्वाहुभासितं वलयमिव वप्रः' असें वर्णन करावें..

वर्ण्य कर्णपादा, त्याचें उपमान ओढलेलें धनुष्य, त्यावरून-मंद-नयौवनाभ्यां जननयनमनोमृगवेधाय सनिहितकटाक्षबाणैः कर्णद्वय-मिषेण धनुषी इव कुंडलिते.

सूक्ष्मश्वेतवृत्तशब्द.

सूक्ष्मश्वेतवृत्ते-मोतीं, आमलक, तारकां, दाडिमी फळां-तलीं बीजें, दंत, बिन्दु, वराटक, करट, अक्षि, पयोविंदु, बुहुदविंदु, स्वेदविंदु, प्रसून, पिटक, पीलूफल, जाती-फल आणि कण.

हे वं दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात. जसे-वर्ण्य तारा, त्याचें उपमान मुक्ता, त्या तर समुद्रांत शिपोपासून उत्पन्न होतात, त्यावरून-ज्योत्स्नाम्मार्समृतनेमो उम्भोधी लांछनच्छलस्तुटितमुखचंद्रशुक्तिंकुहर-निसृताः मुक्ता इव तारा' अथवा ताराचें उपमान जलविंदु ने जलाशया-दिकांचे ठायीं असण्याचा संभव आहे, त्यावरून-अनवरतधांतिधांस्य रवेः पश्चिमाचलशिखरात् प्रदक्षिणावधेन तोयनिधेरुच्छलिता नभसि जलविंदव इव तारा' याप्रमाणें वर्णन करतां येईल.

सूक्ष्मरक्तवृत्तशब्द.

सूक्ष्मरक्तवृत्ते-नखरत्न, इभविंदु, गुंजा, इंद्रगोप, ख-द्योत, स्फुलिंग, रंगावलेल्याचे डोळे, पूग, शोणाडम, बंधूक, बदरी आणि बट यांचीं फळे.

हे वं दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात. जसे-वर्ण्य मणि, त्याचें उपमान रत्न, त्यावरून-जलधरेः जलधेः पीनस्फुलिंगा इव मणयः'

वर्ण्य इंद्रगोप, त्याचें उपमान, रत्ने, त्यावरून जलधरेः जलधेः पीत-सरलजलैर्जलैः समं वृष्टे रत्नैरिव इंद्रगोपैर्भूष्याता. '

वर्ण्य खद्योत, त्याचें उपमान वह्निस्फुटितं, त्यावरून—'वनघटासंघ-दृशतखंडितविद्युदग्नेः खंडलया इव खद्योताः'.

वर्ण्य बंधुजीव पुष्पे, त्याचें उपमान शोणरत्ने, त्यावरून—'वनतक्ष्म्याः शरत्कालेन क्लृप्तानि भागिक्याभरणानीव बंधुजीवकुसुमानि,' इत्यादि प्रकारें वर्णन करतां येईल.

सूक्ष्मश्यामवृत्तशब्द.

सूक्ष्मश्यामवृत्ते—जम्बू, भृङ्ग, कनीनिका, साञ्जनचुचुक, इंद्रनील, गुंजकुसुम, अतसीकुसुम.

हे व दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे होतात. जसे वर्ण्य जम्बूफले, त्याचें उपमान साञ्जनाभुविंदु ते दुखानें धीप्या डोळ्यांतून निघतात, त्यावरून—'परवल्लीः स्पृशन्तं मादतकामुकं दृष्ट्वा जम्बूततया साञ्जना-भृणीव मुक्तानि जम्बूफलानि.'

वर्ण्य भ्रमरी, तिचें उपमान कनीनिका ती नेत्रांचे ठायीं होते, यावरून—'यसन्तनायकं पश्यन्त्या माधवीलतया विस्मेरकुसुमनेत्रान्तरभ्रमरी कनीनिकेव निश्चला.'

वर्ण्य चुचुक, त्याचें उपमान भृङ्ग, तेही कमलाभित असतात, त्यावरून—'रतिशीतशीटाकमलयोः कुचयोः कृतास्पर्दी भृङ्गाविष चुचुकी' इत्यादि प्रकारें वर्णन करतां येईल.

त्रिकोणपदार्थवाचक शब्द.

त्रिकोण—दम्भोलि, गूल, शिवाची दृष्टि, हल, संध्यक्षर, आश्वगृगार, कामाक्षि, वह्निगंडल, करपय, निरंग, अव्रितल, श्रोणिस्थ पाणि, क्षुरप, गुंग, गोक्षर, रोहिणीशकट.

हे व दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे होतात. जसे-वर्ण्य त्रिकोणतिलक, त्याचे उपमानं रोहिणी, त्यावरून 'नायिकामुखे त्रिकोणमुक्ता-तिलकच्छलेन निजपतिभ्रमेण रोहिणीव समापता' अथवा 'स्मरभटेन शिवपराभवात् अनादृतपुष्पवाणेन मालाया भूधनुः, सज्जीकृत्य त्रिकोणतिलकच्छलेन क्षुरप्रायुधमिव प्रगुणीकृतम्' अथवा 'निरंतरं जनमनोवेषकारी शरपरंपराक्षेपश्रमातेरपनयनायान्तरान्तरा नीरपानमिव कर्तुं नायिकात्रिकोणमुक्तातिलकच्छलात् मदनेन कान्तिजलपूर्णं करपत्रमिव सीमंतदण्डे लम्बितम्.'

दीर्घपदार्थवाचकशब्द.

दीर्घ—वेणी, सीमंत, नासिका, बाहु, अंगुली, रोमावली, पृष्ठवंश, ऊरू, जंघा, अंगनलिका, शिरा, मौर्वी, धनुष्य, शर, प्रास, रुपाण, लकुट, अर्गला, आपादमुशाल, अस्त्रि, यष्टि, मंथानक, ध्वज, वंशधूप, तुला, पद्म, तालद्रुम, स्तंभ, मेढि, स्तूप, कूप, यशस्तंभ, इंद्रध्वज, अर्हतुरोध्वज, स्वर्दंड, छत्रदंड, ऊर्मि, निर्मोक, अध्वा, अहि, निम्नगा, मृणाल, हार, शेष, लक्ष्, जटा, वल्ली, द्रुम, इक्षु, कुश, राजनक, बाहुयुग, नेत्र, कशा, झप, हस्तिहस्त, हस्तिरद, पुच्छ, नाडी, शृङ्खला, कीलक, दाम, शैलूक, शूल, करभ, नकुल, जलूका, वास, कूष्माण्ड, मृदङ्ग, वायुमण्डल, वर्तन, लेखनी, काष्ठकरण, नखभेदनी, केतकीदल आणि मंजरी, नाराज, अर्क आणि इंदु यांचे किरण.

हे व दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणे होतात. जसे-वर्ण्य वेणी, तिचे उपमान सर्प तोही सुधाकुंडांत होतो. त्यावरून-स्त्रीनेत्रानलदग्धकुसुमायुधसंजीवनवाक्छयाकुंडस्य यदनस्य रक्षाभुगङ्गा इव धेणीदण्डः,

अथवा 'यीवनयज्वना युधनिदयकुण्डे सदादीपितस्य मदनानलस्य निर्गता धूमोर्मिरिव येणीयस्री.

वर्ण्य रोमाचली, तिचें उपमान मृणाल त्यावरून, शिवममरदग्ध-धनुषा स्मरस्य कृतेः यौवनेन, चाला रोमाचलीव्याजात् सज्जीकृतो मृणालधनुर्दण्डः.

वर्ण्य कृपाणलेखा तिचें उपमान यमुना, त्यावरून, -त्वदभिहतरण-संमुखनृपतिनिकैरैर्गंतरं विध्यमानो मम पिता रविर्धधुरत्वं गतः ततः कियतमपिकारं विलभ्यस्येति विज्ञापनायेव कृपाणच्छलात् यमुना नृपहस्तं गता. इत्यादि प्रकारें वर्णन करतां येईल.

वक्रपदार्थवाचकशब्दः

वक्र-अलक, भाल, भ्रूणखांक, अंग्रि, ललाटेका, कटाक्ष, इंद्रधनु, विद्युत्, अर्धचंद्र, हस्त, अंकुश, कुंचि, मित्रांगुलि, तल्प, दात्र, कंदुक, दण्डक, तडागशालि, कुडाल, तोरण, सुखासन, गोपानसी, रथ, वंश, शाकच्छदक, खेडक, चंदन, माला, घालेन्दु, किशुक, इभांगुलि आणि रद, श्वपुच्छ, अश्वमुख, शृंग, चंचू, वृश्चिककंटक, करिदंष्ट्रा, मयूरप्रोत्रा, सिंह आणि कुक्कुट-यांचें नाव, केसर, चंद्रक, लग्न, कंकण, फणभूत्फणा, पुरोधःकर, -कौपीन, केकी आणि कुक्कुट यांची मंजरी.

हे व दुसरेही शब्द पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें होतात. जसें, -वर्ण्य बालेंदु त्याचें उपमान दात्र (खुरपें), दात्राचें कापण्याची क्रिया, केकी जाते, त्यावरून -मानिनीमनोभुमिप्ररुद्धदृढमूलमानलतावितानलवनाय मनोभुधा प्रगुणीकृतं लवित्रमिव बालशशी.

वर्ण्य किशुक, त्याचें उपमान कर्तरी, त्या व्याधाजवळ असतात, त्यावरून -मदनव्याधस्य प्रतिकामिनीजनमनोमृगवधादिव हधिरार्द्राः कर्तार्य इव किशुकाः.

वर्ण्यं नखांक, त्याचें उपमान किंशुक पुष्पें, त्यावरून—'कुसुमाखस्य कोमिनीवक्षस्पर्धचंद्रवाणाकृतिर्किंशुककुसुमेभ्रेणीव पतितानि नख-
क्षतानि.'

वर्ण्यं भुंवयां, त्याचें उपमान, मित्रांगुलि, त्यावरून—'वालाया, कामयौवनाभ्यां परस्परमैत्र्याय वप्रीकृतौ मित्र्यांगुल्याविव भुवौ,'
इत्यादि प्रकारें वर्णन करता येईल.

उच्चपदार्थवर्णन.

उंच—भद्रासन, वम, प्रासाद, अट्टालक, आलय, सत्पुरुषांच्चे
मनोरप, हस्ती, हस्तिशाला, शिलीघंघ.

हे घ दुसरेही पूर्वी सांगितल्याप्रमाणें उपमान उपमेय होऊन उपमाना-
चे गुण उपमेयावर आरोपित केले जातात. जसें—वर्ण्यं प्रासाद, त्याचें
उपमान हिमालय, त्यावरून—'प्रासादे हिमाद्रौ गंगेव पताका.'

वर्ण्यं भद्रासन, त्याचें उपमान उदयाद्रि, त्यावरून—'भद्रासनोदया-
द्रौ राजा रविरिव शोभते', इत्यादि प्रकारें वर्णन करता येईल.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचि-
तायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्र-
भाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायाश्चतुर्थे अर्धे-
सिद्धिप्रदाने आकारस्तवको नाम तृतीयः स्तवकः
समाप्तः ॥ ३ ॥

तिर्नै कारण पूर्वजक्रम, त्यावरून-अस्मत्पूर्वजः कृपाणः वैरिहृदयेषु प्रविष्ट इति कृपाणोद्भव नृपप्रतापोपि विग्रहानलच्छलेन वैरिहृदयेषु प्रविष्टः।

वर्ण्य वैज्यांच्या स्तनांचा पांढरेपणा, त्यावर आरोपित केले राजांचे यश, वैरिस्त्रियांच्या कुचांचा आश्रय करणे ही त्यांची क्रिया, तिने कारण पूर्वजक्रम, त्यावरून, -मत्पूर्वजः कृपाणो रिपुकुभिकुंभेषु विल-
लास इति कृपाणोद्भव नृपयशोऽपि कुभिकुंभसोदरेषु वरस्त्रीकुचेपु पाण्डिमच्छलेन विललास. याप्रमाणे वर्णन करता येईल.

कारणकल्पन.

आरोप्य आणि वर्ण्य वस्तूंच्या क्रियांचे ठायीं सदृश क्रिया कल्पून त्या आरोपित क्रियांचे उत्पत्तिकारण कल्पना करावें.

वर्ण्य वस्तूंच्या कल्पन (कांपने) इत्यादि क्रियांचे ठायी नर्तन इत्यादि क्रिया व धमराचे शब्द इत्यादिकाचे ठायी जप, स्तुति करणे, आरुणे, आशीर्वाद देणे इत्यादि क्रिया आरोपित कराव्या. नंतर आरोपित केलेल्या ज्या नर्तनादि क्रिया ह्मणदिक व जप करणे इत्यादिकाची कल्याणप्राप्ति इत्यादि कारणे कल्पावी.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचि-
तायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्रभाषा-
विवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधाया अर्थसिद्धिप्रदाने
चतुर्थे क्रियास्तवको नाम चतुर्थस्तवकः समाप्तः ॥ ४ ॥

प्रकीर्णस्तवक ॥ ५ ॥

आतां आधार, परिवार इत्यादिकांशसून अर्थोत्पत्ति कशी होते ते सांगतों. जसे—

वन, गिरि, जल, सूर्य, वायु, शीत, अग्नि, लोह, ग्रहण, पर, घटाभ्येत, जंतूपकार, सरिदधिगम, मौन, ध्यान, निश्चलत्व, मंत्र, अनशन, अखिलभोग, अयाचित, क्षान्ति आणि तत्त यांहीं अर्थोत्पत्ति होते.

जी वस्तु वर्ण्य असेल तिणें निर्जित अशा सदृश वस्तूचा वर सांगितलेल्या मनादि वस्तूहीं अर्थ समर्थन करावा, जसे:—

‘स्त्रीनेत्रजिता मृगा यने गताः, मध्याजितः सिंहो गिरिगङ्गरे मविष्टः, मुखाजितं कमल जलदुर्गमगात्, स्थैर्यजिता गिरयो भास्वत्तापवातशीतामिमुखं दुःखानि सहन्ते, भ्रमरः संघट्टं नितिक्षते, अभ्येतहसादीनां शरीरसण्डैरप्युपकारं कुरुते, गतिजिता हंसाः शरदधिगमं कुर्वते, दम्भनितो वक्रं सरित्तटे मौनी ध्यानं कुरुते, तुङ्गस्वजितो मेघलोकाः शृङ्गये स्थाने निश्चलीबभूव, मुखाजित कमल भ्रमरा रवेर्मन्वान् जपन्ति, मखमितानि रत्नानि गिरौ निराहाराणि तस्थुः, अधरजितानि प्रसालानि जलमध्ये जलाहारतया वर्तन्ते, अङ्गसौकुमार्यजितं शिरीषकुसुम यने ज्यानितवृत्तिं कुरुते, मुखाजितं कमल भ्रमरादिघातैरापि क्षमां कुरुते.

लज्जादि निमित्तं.

वर्ण्य पदार्थांनि जित पदार्थांचा लज्जा इत्यादि उपायांनीं अर्थ कसा समर्थन करावा ते सांगतों.

लज्जा, कोप, तप, नाश, सेवा, आनंद, आस्यरूप्यता, रागांनि पांडुरता, शस्त्री, विष, झंपा इत्यादिकांचें योजन.

वर्ण्य वस्तूनें जिंकलेल्या वस्तूचे परामवापासून उत्पन्न होणारे मुळांत

सांगितलेले लज्जा इत्यादि भाव यथोचित योजावे. जसे-मुखजितपद्मं लज्जयेव घनं गतम्, कोपनमिव जलाशयं ययौ, नद्यामांकण्डमग्रं जलाहारतया तपः तनुने अथवा जलदुर्गन्धं शंभोः-अम्भोमूर्तया मेवां करोति, ध्रमरा रवेः आश्रन्दं कुरते, नीलालिभिः कोकनदमनुरक्ततां धत्ते, नेत्रजितं कैरवं दुःखात् पांडुरतां गतम्, भृङ्गभ्रौणमिषात् उदरे शब्दां क्षिपति, जलान्तः शंषा ददौ अथवा भृङ्गमिषात् वा विषं भक्षयति.

याप्रमाणे जो ताल रंगाचा वर्ण्य पदार्थ असेल, तो त्याच्या सारख्या दुसऱ्या वस्तूने जिंकला झणून लज्जाकोप इत्यादिकांनी रक्त (अनुरक्त) झाला असे अथवा दुसऱ्या कोणत्याही वस्तूने अनुरागयुक्त झाला असे वर्णन करावे. तसेच जो पांडुरा पदार्थ असेल. तो त्याच्या सारख्या दुसऱ्या वस्तूने जिंकला झणून त्या दुःखानेच कीं काय पांडुरा झाला व जो काळा पदार्थ असेल तो पृथोक्त दुःखानेच कीं काय काळा पडला असे वर्णन करावे.

वृक्ष इत्यादिकांच्या अंगापासून झालेल्या वस्तूंचे वनादिकांनी सत्पदादिकांचे वर्णन करावे.

कांहीं वस्तू वृक्षांच्या अथवा इत्यादिकांच्या असतात, कांहीं मृत्तिकामय असतात, कांहीं धातुमय असतात, कांहीं पाषाणमय असतात, कांहीं चर्ममय असतात व कांहीं कार्पासमय असतात. इत्यादि प्रकारच्या वस्तूने वनवास इत्यादि तपासण्याने-शुभत्यागाचा आश्रय, शुभआकार, शुभाकिया, शुभपरिवार इत्यादिकांच्या प्राप्तीची संभावना करावी.

जी वस्तू वृक्षादिमय असेल तिचे हें पुढील माकविभावन करावे.

जे पूर्वी वृक्षाच्या जन्मात सूर्याचा नाप, शीत, वारा इत्यादि सहन करून कष्ट भोगले, अयाचित घनादिकांनी जे तप आचरण केले, ते-सुद्ध्या,

१. या सर्वा उदाहरणांनी तप आचरण असे, जलदायात जे तप करणे, सेवा करणे, आरुढ करणे, अनुरक्तता धारण करणे, पांडुरता धारण करणे, दग्धपेदात धुरमणे, जलांत शंभो (वडी) टाकणे अथवा विष खाने वगैरे जिघांसा कर्तव्य पण हाच होय वा भूदात जे लज्जा हे भाव वर्णन केले आहेत त्याच वर्णने त्याच वर्णने केल्या असे यात वर्णन करून द्यावे असे

साली, पानें, फुलें, फळें आणि छाया इत्यादिकांनीं, सूर्याच्या उन्हांने तापलेले, रोगानें आर्त झालेले, भोगार्थी, मंगलाची इच्छा करणारे, असे जे मनुष्य, भ्रमर, पक्षी आणि चतुष्पाद (गाई, बैल इत्यादि) त्यांच्यावर उपकार केले त्याच्या योगानें वृक्षांगमय वस्तूला शुभस्थानादिकांची प्राप्ति झाली असें वर्णन करावें.

मृन्मय वस्तूचे ठायीं पुढें लिहिलेले भाव आरोपित करावे—जे पूर्वी कुदळीचा आघात, पायांचा प्रहार, यंत्रबंध व यंत्रप्रवेश, चाकावर बसणें, चाकाचे भ्रमण, दगडानें ठोकून घेणें, थोपटणें, हात याचा प्रहार, सूर्याचा ताप, शोष, अर्मीत प्रवेश करणें, परीक्षेकरतां डोक्यावर मारून घेणें इत्यादिकांनीं जे कष्ट अनुभवले, व जे लोकांची भूक आणि तहान यांला आधारभूत जो आहार अर्थात् अन्न आणि जल त्यांनीं आधारत्व पत्कलून जो लोकोपकार केला, त्या पुण्यानें मृन्मय वस्तूला भव्य आधार मिळाला, अशा प्रकारचा त्यांच्यावर आरोप करावा.

धातुमय वस्तूचे ठायीं पुढें लिहिलेले भाव भावना करावे—जे पूर्वी अग्निप्रवेश, हातांचा आघात, घांमून घेणें, दुसऱ्या यंत्रानें ओढून घेणें, ताडणें, छेदन व सहन करणें, घणांचे घाय व ठोके येणारेचे आघात सहन करणें इत्यादि प्रकारच्या कष्टांचा जो अनुभव केला, व जे देवादिकांचा अलंकार होऊन व स्त्रियेच्या भूषणत्वाच्या स्वीकार करून तसेंच—लोकांला पुष्टिकारक जें भोजन, उदक इत्यादि त्यांचें आधारत्व स्वीकार करून आणि देव, देवी इत्यादिकांच्या यंत्राला आधारभूत होऊन जो लोकांवर उपकार केला, त्या पुण्यानें धातुमयादि वस्तूंना शुभस्थानादिकांची प्राप्ति झाली अशी संभावना करावी.

पाषाणमय वस्तूच्या ठायीं पुढें लिहिलेले हे भाव भावना करावेत. जे पूर्वी सुरंगानें फोडून घेणें, घणांचे प्रहार सहन करणें, टांकी लावून घेणें, इत्यादि प्रकारच्या कष्टांचा अनुभव केला, व जें धर्मस्थान तसेंच देवतादिकांच्या मूर्ति इत्यादिकांविषयीं उपयोगी पडून परोपकार केला. त्या सुकृतांने पाषाणमय वस्तूला शुभस्थानादिकांची प्राप्ति झाली अशी संभावना करावी.

चर्ममय वस्तूचे ठायीं हे पुढें लिहिलेले भाव आरोपित करावे—जे पूर्वी कावरीनें कापून घेतलें, खारांत पाडून घेतलें, विकून घेतलें, घांमाराच्या पायांनं तुडवून घेतलें, त्याच्या आरीनें कापून घेतलें, दुईनें भोकें पाडून घेतलीं, दोन्यानें शिडून घेतलें व नेहमीं लोकांच्या अंगाना प्रहार सहन करून घेतला इत्यादि जे कष्ट अनुभवले, व जे पादरत्नेच्या रूपानें लोकांच्या पायांनं रक्षण केलें, व्राजणादिकांना उपयोगी अशी जी करपत्रिकादिकांनीं (पोथी, घालून हातांत धरण्याचें पुटिपत्र हें कृष्णाजिनाचें असतें.) रूप धारण करून व पुस्तकांदिकाला घेटनाचें रूप धारण करून वगैरे प्रकारांनीं जो परोपकार केला, त्या पुण्यानें चर्ममय वस्तूला शुभस्थानादिकांची प्राप्ति झाली असें वर्णन करावें.

. कापसाच्या सुताच्या वस्तूच्या ठायीं हे पुढें लिहिलेले भाव मानना करावे—जे पूर्वी शीत घात इत्यादिक अनुभवून अयाचित व्रत धारण करून केवळ उदकप्राशनावर राहून जिनगराकडून—नद्यानें तोडून घेणें, विकून घेणें, मागावर टाकून घेणें, लोखंड व दगड यांनीं घांसून घेणें, तराजूंत वसणें, आंतला सार आकर्षण करून घेणें, पिंजून घेणें, मिसून घेणें, यंत्रावर चढणें, कुकट्या भोंवतीं फिरणें, आकर्षण करून घेणें, कोट्याच्या हातानें ओढून घेणें, लांकडाचे प्रहार करून घेणें, वाजारांत विकून घेणें, इत्यादिकांच्या योगानें जे कष्ट अनुभवले व जे जातीच्या रूपानें दुसऱ्याला प्रकाश मिळण्यानें साधनत्व स्वीकारलें, घखांच्या रूपानें लोकांचें गुह्य झांकणें, देवतादिकांच्या नेसण्याच्या उपयोगी पडण्याने व लोकांचें थडी, ऊन इत्यादिकापासून रक्षण केलें इत्यादि कृत्यांनीं जो परोपकार केला त्या पुण्याने कार्पाससूत्रमय वस्तूला उत्तम स्थानादिकांची प्राप्ति झाली अशी समावना करावी.

याप्रमाणें निरनिराळ्या अनेक प्रकारच्या वस्तूंचें पूर्व जन्मीचें मुकून, कष्ट अथवा केशळ मुकून याचा त्यावर आरोप करून उत्तमस्थान आश्रय इत्यादिकांची प्राप्ति झाली असा आरोप करून उत्तम अर्थ साधायचा.

सेवेचे भेद.

जिंकलेल्याची सेवा, स्वगता, छद्मगा आणि प्रतिबिंबगता अशी आहे.

जिंकलेल्याचे दोन प्रकार होतात, ह्मणजे जित झालेला देशांतराला जातो किंवा ज्याने त्याला जिंकलें असेल त्याची सेवा करून राहतो. देशांतराला जाणें ह्मणजे अरण्य, पर्वत, गुहा, नद्या इत्यादिकांत जाणें ते पूर्वी सांगितलेंच आहे. सेवेचें विवरण करायचें. राहिलें तें सांगतों. सेवा मुळांत सांगितलेल्या तीन प्रकारची आहे.

स्वगत सेवा.

जसें-भारत्याः गतिजितो हंसः पदसेवां चकारः पार्वतीमभ्यजितः सिद्धः सेवां कुरुते.

छद्मग सेवा.

जसें-कामिन्याः यक्रजितः सर्पो घेणीवेशादनुचरीभूतः, तसेंच मुखजितः चन्द्रः चंदनवृत्ततिलकछद्मना सेवते.

प्रतिबिंबगत सेवा.

जसें-मुखजितः चंद्रः कपोलप्रतिबिंबतया अनुप्रवेशं चक्रे, तसेंच जलमाधुर्यः जितः चंद्रः प्रतिबिंबतया सरः सेवते स्म इत्यादि प्रकारे दुसरींही उदाहरणें जाणावीं.

सेवेच्या पुण्यानें दुसऱ्या कल्याणाची प्राप्ति व शत्रूचा अर्थ वर्णन करावा.

जसें-गतिजितो हंसो यन् भारतीपदसेवां चक्रे तेन सुकृतेन तज्जातिरपि मधुरशब्दा आसीन्, तसेंच अभ्यजितः सिद्धः यन् पार्वती-

पक्षसेवां चक्रे तेन मुकूतेन स्वजातिराज्यं अन्यैरनाक्रमणीयत्वं च लेभे. याप्रमाणेन च जितया कमलभिया कामिनीमुखाभयणेन निजरिपुः चंद्रोपि जीयते स्म, तस्यैव मुखजितनंद्रेण स्फटिकादर्शच्छद्मानां कामिनीमाभित्य स्वोदयेऽपि सदा विकासि मन्त्रीकं करच्छद्मकमलम् अवः क्रियते मुकुलीक्रियते च.

दूषणकल्पना.

वर्ण्य वस्तुंची स्पर्धारूप पापानि त्याच्या सारखें जें दुसरें वस्तु तें दूषित झालें अशी कल्पना करावी.

जसे-मुखस्पर्धि कमलं. स्पर्धोद्भवपापे राजप्रसादविकलं सकण्ठ-
को च जातं, तस्यैव यशस्पर्धि चंद्रः सकलंकः क्षयी च जातः.

सुकृत केलें असतांही मदोपत्य वर्णन करावें.

जसे-वर्ण्य वस्तुंची स्पर्धा केली या पातकानें. तत्सदृश वस्तु जें घेतलें असेल, तें सुकृत करीत असतांही दूषणयुक्त होतें. जसे-मुख-
स्पर्धि कुयंन् चन्द्रो महेश्वरं सेवमानोऽपि सकलंकोऽभून्, तस्यैव मुख-
स्पर्धोद्भवैः पापैः कमलं हंसद्विजान् शरीरखण्डैरपि प्रीतान् कुर्वा-
णं सकण्ठकं भवति, इत्यादि प्रकारें दूषण दाखवावें.

१ वरच्या दोन उदाहरणांत अनुक्रमानें आपल्या सान्या जातीचा मधुर शब्द होणें, व आपल्या जातीचें राज्य आणि अनाक्रमणीयत्व प्राप्त होणे हीं दोन दुसरीं कल्याणें प्राप्त झाल्याचें दाखविलें आहे, व या तिसऱ्या उदाहरणांत चरामी आपल्या दावाचा जप करण्याचें सामर्थ्य आपल्याचें दाखविलें आहे.

२ या उदाहरणांत राजा सर मारीच, त्याच आपल्याशीं उभेदणानें कामगारें किंवा याचा नितका भाग न देणारें जें कमल न्याला चरमिें तुष्ट केलें व मित्रून सोडलें, हे जें त्याला इट पाह झालें तें कामिनीच्या आभयानें झालें, असें दाखविलें आहे.

३ यातील 'राज' शब्द लेख आहे. राजा क्षणजे भविष्य राजा हे तर उघडच आहे. पण राजा शब्द चंद्राचाही वाचक आहे त्यावरून राजप्रसादानें विकल अर्थात् राजानें उपावर प्रसाद केला नाही असा व राजा क्षणजे चर त्याच्या योगानें जो प्रसाद झ० प्रसन्नता भवितु प्रकुलित होणें तें न्याला भाग झालें नाही असा अर्थ कसा. पहिल्यापेक्षा दुसरा अर्थ विशेष समर्थक आहे.

४ पहिल्या आणि दुसऱ्या उदाहरणांत अनुक्रमानें राजप्रसादविकलत्व व सकण्ठकत्व आणि सकलंकत्व क्षयित्व हे कमलासु व चंद्राला दोन दोन दोष असल्याचें दाखविलें आहे.

तपाने अर्थोत्पत्ति.

आतां तपाने अर्थोत्पत्ति होते तिचे भेद सांगतो.

तप—स्वगत, छद्मगत आणि प्रतिबिंबगत असें त्रिविध आहे.

तप करण्या तीन प्रकारचे आहे. जें आपणच केले असेल तें स्वकृत, सदृश वस्तूच्या छद्माने केलेलें तें छद्मकृत, जलादिकांच्या दार्थीं प्रतिबिंबत्वाने केलेलें तें प्रतिबिंबकृत. हे तीनही प्रकारचे तप पुढें उदाहरणें देऊन दाखवूं.

तपाची कल्पना.

वर्ण्यादिकांहीं तप वर्ण्यजित वस्तूने त्याच्या कलंच्या मात्तीकरतां केले असें वर्णन करावें.

वर्ण्य वस्तूनें जिकलेल्या वस्तूला वर्ण्य वस्तूची शोभा प्राप्त होण्याकरितां किंवा त्याला जिकण्याकरितां वनांत राहणें इत्यादिकांनीं त्याची कल्पना करावी.

स्वगत तप.

जसें—मुखजित कमलं तच्छोभाप्राप्तये जलवासादितपः कुरुते.

छद्मगत तप.

जसें—मुखशोभाप्राप्तये चंद्रो यने लनाशाखायनंची कुसुमस्तवकच्छलेन तपस्तनुते.

प्रतिबिंबगत तप.

जसें—मुखलक्ष्मीलक्ष्ये चंद्रो गन्धभूमिप्रतिबिंबतया शैलाशिरसि तपस्तनुते, याप्रमाणें नाश, सेवा इत्यादि इतर गर्भ भेदांत त्रिविधत्व आहे असें जाणार्थे.

तत्पदप्राप्ति.

तपाने वण्यजित वस्तुला वण्य वस्तुच्या शोभेची प्राप्ति
अथवा त्याची पदवी मिळाली असें वर्णन करावे. जसे—

यत्कमलेन आकंदजले जलान्तरेण तपः तप्त तेन नारीमुखममानता
तदभाः तमेव यन् पद्मेण यने कुसुमस्तयकण्ठलेन तपः तप्त तेन स्त्रीमुख-
लक्ष्मीः तस्या, यन् भृङ्गश्रेणीभिः विशुषदास्तुजे कांतिधोरणीमिवेण
मेवा कृता तेन नारीकदोक्षच्छटोपमा प्राप्ता, इत्यादि प्रकारे वर्णन करावे.

अप्राप्ति.

त्याची प्राप्ति न झाल्यामुळे दुःखादि झाल्याचे वर्णन करावे.
तपानेही वण्य वस्तुच्या लक्ष्मीची प्राप्ति न झाली असतां जिकलेली
वस्तु दुःखदर्शक घेठा करत असें दाखवावे. जसे—मुखमितं कमलं
जलयामादिभिरपि मुखलक्ष्मीं न प्राप ततो धमरादयैराकन्दं कुसते.
तसेच येणीजिता भृङ्गश्रेणी, यने मकरन्दास्वादमात्राशनापि येर्णा-
साम्यं न प्राप ततः साकन्दा धमति, इत्यादि प्रकारे वर्णन करावे.

त्यानेही त्याची शोभा प्राप्त झाली नाही असें वर्णन
करावे.

तपानेही वण्य वस्तुची शोभा जिकलेल्या वस्तूला मिळत नाही. जसे—
कमलजले आकण्टममं तपस्तेपे पर नारीवस्त्रोपमां न प्राप, तसेच हस-
सरस्वतीपदसेवां चक्रे परं नारीगत्युपमां न प्राप इत्यादि प्रकारे वर्णन
करावे.

१ घेवे शुचिकाराची व्याख्या घुक्तो मसा' असे वाटते कारण मृतसूत्र 'तेनपि नहि
तन्प्राप्ति' असे आहे पूर्वाच्या सूत्राने वण्यवस्तूची लक्ष्मी प्राप्त न झाल्यामुळे जित वस्तु दुःख
दर्शक करीत आहे, असे वर्णन करण्याविषयी सांगितले. व्याचक्रन या मूत्रात 'तेनापि' २२०
दु खदर्शनार्थी 'तन्प्राप्ति' २२० वण्य वस्तूच्या शोभादिक्कांची प्राप्ति होत नाही असें दाखवत असें
सांगितल्याचे दिसते. असे न घेतले तर पूर्वाच्या सूत्राने आगे यात फारसा विशेष दिसत नाही
आता हे धोर आश की पूर्वाच्या मूत्रात दु खदर्शन सांगितले असून यात ते नाही आहे हा
भेद आहे, तथापि तन्प्राप्ति न होजे हे दोहोय सारधेच आहे. व्याख्याकारांनी केलेली व्याख्या
बरोबर आहे असे मानले तरी वरील सूत्राचा आधार केल्यामागेही असे करतो येईल व
तो पात्रही होईल व तो मार्मिक वाचकांना लक्षात येईल.

महत्प्राप्ति.

मोट्या पदवीची प्राप्ति झाली, पण तिची झाली नाही.

तपानें दुसरें मोटें श्रेय प्राप्त झालें, पण वर्ण्य वस्तूची शोभा मात्र प्राप्त झाली नाही असें वर्णन करावें, जसे—कमलं जलवासादिभिः श्रीपदं राजहं. ससेव्यं च जातम् न पुनः स्त्रीमुखोपमां लेभे, तसेंच चन्द्रेण ज्योत्स्ना, दानैः चकोरप्रीणनासुकृतैः शिवशिरसि पदं लब्धम् न पुनः स्त्रीमुखोपमानम् इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

प्राप्तीविपर्यां विघ्न.

त्याच्या प्राप्तीविपर्यां दुष्कृत विघ्नभूत.

तपानें वर्ण्य वस्तूची लक्ष्मी प्राप्त होण्याच्या कामांत जित वस्तूला त्याचें कांहीं तरी दुष्कृत विघ्नभूत आहे अशी कल्पना करावी, जसे—कमलं शम्भोरम्भोमूर्तेः सेवया मुखोपमाम् अद्यावत् चेत् तित्याभितभृङ्गवन्धनम् नाकरिष्यत्, तसेंच विष्णुपदसेवासुकृतेन विष्णुपदादितत्कीर्तितुलनाम् प्राप्नुयान् यदि नीचगमनं न कुर्यात् इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

दुसरें शुभ.

त्याची प्राप्ती झाली असतां अन्य शुभ.

तपानें वर्ण्य वस्तूची शोभा प्राप्त झाली असतां सदृश वस्तूनें अन्यही कांहीं कल्याण झालें अशी संभावना करावी. जसे—कमलं जलवासादिभिः मुखोपमां प्राप्य लक्ष्मीस्थानं राजहंससेव्यं च तसेंच जलवासादिभिः पांचजन्यः नारीकण्ठोपमानं प्राप्य लक्ष्मीपतेरपि करारविदानुयायः वभूव, इत्यादि प्रकारें वर्णन करावें.

दोष असतांही श्रेयःप्राप्ति.

त्याची प्राप्ति झाली असतां दोष असूनही श्रेयाची प्राप्ति:

तपानें वर्ण्य वस्तूचें उपमानत्वं प्राप्त झालें असतां सदृश वस्तूला तें

सदोप असताही—भेय प्राप्त झाल्याही कल्पना करावी, जसे—जलया-
सादिभिः मुखोपमाम् प्राप्त कमलं सकटकमपि देशशिरांसि अपिरोहति,
तसेच विष्णुपदोऽथवा गणा यत्कीर्तिसमता प्राप्य नीनगामिन्यपि शिव-
शिरस्सथया आसीत्, इत्यादि प्रकारे वर्णन करावे.

हर्षाने नर्तनादिक.

त्याची प्राप्ति झाली असतां नर्तन इत्यादिकांचे वर्णन
करावे.

तपाने वर्ण्यं वस्तूने उपमानत्वं प्राप्त झाले असतां नर्तनदृशास्तु हर्षाने
नृत्य इत्यादि करीत आढे अशी कल्पना करावी.

नृत्यादिक.

नृत्य, उत्कंधरता, स्मेर, गौरव, आपीड यांणी पुष्टता, आ-
श्रिति, अतिथि आणि विम इत्यादिकांला दान आणि देवा-
दिकांचे पूजन वर्णन करावे.

जसे—जलवासादिना सीमुखोपमाम् प्राप्य कमलं यातञ्जलितपत्रै
नृत्य रचयति.

उत्कंधरता.

राज्ञा स्वैर्योपमाम् प्राप्य मेरु हत्कधरोभूत्.

स्मेर.

गामीर्योपमां प्राप्य जलधि सर्नेदिग्यापी बभूव.

१. या वरच्या दोन्ही उदाहरणात कमलाला आणि चडाला लीन्या सुखाचे उपमानत्व
मिळाले नाही असे जे वर्णन केले आहे, ते सामान्यतः सर्व स्त्रियांच्या मुखविषयी आहे, असे
घेऊ नये, तर विशिष्ट प्रकारची जी वर्ण्य जी असेल तिच्याच मुखपुढी घ्यावे, हे उदाहरण
देऊन स्पष्ट करता जसे 'जलवासादिभिः' तद्गतमवत कमलेन लक्ष्म्यान्वयते राजहमसेन्य च
लक्ष्म्य न पुनर्दमयन्तामुज्जरमनन्तम् या उदाहरणात आद्री दमयताचेच जसे प्रश्न केले
आहे तसेच कवीला ज्या वेळी ज्या खाचें वर्णन करावयाचें असेल तिच्या मुखचें घडण करीत
तसेच न करता लीन्याच्या मुखचें घडण केले तर पूर्वा याच प्रथात व इतर इजरा प्रथात
सुखाचें आणि कमलाचें किंवा चडोचें उपमान उरमक्षताचें जे नाते आहे ते स्पष्ट होईल

गौरव.

मतिसमंतां प्राप्य बृहस्पतिर्देवगुहतां गतः.

आपीड.

मुकेशी केणोपमां प्राप्य कलापि शिखाच्छलात् आपीडं धत्तेव
स्थैर्योपमां प्राप्य गिरिः शिरस्थमेधावलीन्याजात् मुकुटं धत्ते.

पुष्टता.

राज्ञः स्थैर्योपमां प्राप्य मेरुः स्थूलोऽभूत्.

आश्रितदान.

मुखशोभां प्राप्य चन्द्रः स्वाश्रितवकोरान् स्वेच्छया ज्योत्स्ना-
पानं कारयति.

अतिथिदान.

मुखलक्ष्मीं लब्ध्वा कमलं हंसदिङ्गान् अतिथिभृङ्गान् आहारदानेन
प्रीणयति.

देवपूजा.

‘मुखोपमां प्राप्य चन्द्रेण स्वकलयो शिवपूजा कृता’ इत्यादि प्रकारे
वर्णन करावें.

याप्रमर्णि वर सांगितलेल्या नृत्यादिकांचें वर्णन करावयाचें तें-
चंचल असेल त्याला नृत्य, उंच असेल त्यांचे गर्वांनं मान वर करणें,
विस्तारिण असेल त्याला स्मेरता, पूज्य असेल त्याला गौरव, ज्याच्या
मस्तकावर कांहीं विशेष चिन्ह असेल त्याच्या त्या चिन्हाला आपीडक,
स्थूल असेल त्याच्या उर्यां पुष्टता, इत्यादिकांची यथायोग्य रीतीनें
कल्पना करावी. येथवर सांगितलेल्या अनेक उल्लेखांनां अर्थांनीं कल्पना
करावी.

१. येथें वर्णनीय जो मंत्री किंवा दसरा कोणी असेल त्याच्या बुद्धीची समता द्यावी.

२. येथेंही वर्ण्य राजादिकांचें स्थैर्य घेतलें पाहिजे.

अर्थोत्पत्तीचा दुसरा प्रकार.

अर्थोत्पत्तीकरता दुसरा प्रकार सांगतो.

अंगसुद्धद्वंग.

द्वेष्य वस्तूचे अंगभग, आणि सुहृद्भग यांही.

घर्ण्य वस्तूने जो पदार्थ जिंकला असेल त्याने घर्ण्यवस्तू हे द्वेष्य झाले, तेन्ना द्वेष्य अर्थात् घर्ण्यवस्तूची जी अंगे त्याच्या साम्य असल्यामुळे त्याच्या सुहृद् अशा ज्या वस्तू त्याचा जितवस्तूकडून मग झाल्याची कल्पना करावी.

जसे-- नार्या कुत्र्याच्या जिता कुम्भा नारीमुखमित्राणि कमलानि उन्मूलयति, तसेच नार्या मध्यजित सिंह नारीनेत्रमित्राणि मृगकुलानि भिनत्ति

विद्वेषीपोषण.

अगाधा द्वेष करणाऱ्याच्या पोषणानी अर्थोत्पत्ति होते.

द्वेष्य वस्तूच्या अगाशी समता असल्यामुळे द्वेषी रूप ज्या वस्तू त्याने जिंकलेल्या पदार्थाकडून पोषण झाल्याचे वर्णन करावे जसे-- राज प्रतापजितो रवि राजयशोमित्ररथन्द्रद्वेषिण कमलानि तथ्रीकाणि कुरुते, तसेच राज यशोजितथन्द्र राजप्रतापमित्ररथिद्वेषिण कैरवाणि विकासयति, इत्यादि प्रकारे वर्णन करावे

१. या उदाहरणात नारा हे घर्ण्य जिंकलेल्या वस्तूने सादल्याने कुम्भा जिंकले तेन्ना अर्थोत्पत्ति हा कथाचा द्वेषी झाला तेन्ना ज्याने आपल्याला जिंकले त्याचा (स्तनाचा) तर आपला हातून काही पराभव होत नाही तन्ना त्याचा मित्राला तरी स्वतःचा भावा अशा सुद्धाने नारीमित्राचे मित्र ही कमलें ती तो उडवून गळता असे वर्णन केले आहे

२. या उदाहरणात राजराज्याने जिंकलेला रवि अर्थात रवच राजा हा द्वेष हाय राजाचे घर्ण्य (ते पादर अस्तन्नामर्के) मित्र चंद्राच्याद्वारा द्वेष करणारी कमल (तथ्री) प्रकटित होत नव्हते (अणून) पला रवि जोभा देता अर्थात् जित पदार्थ जिंकणारा त्याचा द्वेषी आहे अणून त्याच्या अगाच्या मित्राच्या द्वेषाचे पोषण करून आपल्या द्वेषाला ताव होईल करता असा नावाचे सुद्धा उदाहरणातही असेच समजावे

सुहृत्पोषण.

अंगद्वेष करणान्यांच्या मित्रांच्या पोषणानेही अर्थोत्पत्ति होते.

द्वेष्यांगाचा द्वेष करणान्यांचे जे सुहृत् त्यांचे जित पदार्थांचे पोषण झाल्याचे वर्णन करावे, जसे—नार्याः सुखजितः चंद्रः स्त्रीकाः द्वेषिपदपदश्रेणीप्रीतिदायीनि कैरवाणि विकासयति, तसेंच न शक्तिजितो हस्ती मुद्गद्वेषी कमलोपानकान् भृंगान् दानेन पुण्याति.

द्वेषिवध.

अंगद्वेषी जे त्यांच्या शत्रूंच्या वधाने अर्थोत्पत्ति होते

द्वेष्याच्या अंगाचे जे द्वेषी त्यांची जी द्वेष करणारी वस्तू, त जित पदार्थांकडून वध, नाश अथवा त्यांना दुःख देणे इत्यादि प्र झाल्याचे वर्णन करावे, जसे—नार्याः धम्मिद्धजितो रघुः स्त्रीमुख कमलद्वेषिणं नारीकुवयुग्मद्वेषी चक्रवुग्मद्वेषिणं वा चंद्रं पीडयति, त नार्याः वेणीजिता भृङ्गश्रेणी स्त्रीमुखद्वेषी चंद्रद्वेषी कमलानि पदा पराभवति.

१ या शब्दांनी उदाहरणात अनुक्रमाने—पहिल्या उदाहरणात स्त्रीच्या मुत्ताने चंद्राला (अर्थात् जित जो चंद्र त्याचा स्त्रीमुख हा पदार्थ द्वेष्य झाला, त्याचे अंग कटाक्ष, त्या का (मादृषयास्तव) द्वेष करणाऱा भ्रमर, त्याला राजविविक्तारी कैरवाच्या योगाने प्रीति उत्पन्न झालून चंद्र तीं प्रसन्न करितो असे व दुसऱ्या उदाहरणात जित जो हस्ती तो आपल्या दे देवां अर्थात् स्त्रीमुख द्वेष करणारी कमलें त्याचे दयासक्त झगमे आश्रित भ्रमर, त्याला दा (नौदक) देऊन त्याचे पोषण करितो, असे वर्णन केले आहे. त्यावरून द्वेष्याच्या अंगा करणान्यांचे मित्र जिताने सुख केले व द्वेष्याच्या अंगाचे द्वेषी याचे आश्रित याला देऊन केले असे अनुक्रमाने दाखविले आहे.

चौर्यापामून नाश वगैरे.

ममान वस्तुंच्या गोभेची चोरी केल्यामुळे नाश अथवा निग्रह झाल्याचे.

वर्ण्य वस्तुंच्या अंगानारखे जे वस्तु त्याने घरण्याच्या अंगानी गोभा चोरल्याची कल्पना करून. अरण्यादिकां त्याचा नाश किंवा निग्रह झाल्याची कल्पना करानी. जसे-मृगः नारीनयनगोभां दद्या घने. नटः, तसेच खोमध्यधिर्यं दद्या मिहो गिरिगच्छरे गतः, नारी मुखतक्ष्माहरं कमलमिति राजहंमोहं खंडशः क्रियते, रात्री खीगुग्ग-तक्ष्मां हरति चंद्र इति प्रातःकालेन चित्रकरः क्रियते.

निपात, आयतनव्यभंग, आकारलंघन, राजवेपासन-स्थानविरुद्धादिनिषेधण अगम्यगमन, अपेयपान, अभक्ष्य-भक्षण इत्यादिकांच्या अपन्हवाने दिव्य (प्रमाण) अथवा प्रायश्चित्त होतें.

दिव्य (प्रमाण).

प्रथम दिव्य सांगतों, जसे—

“हस्तापि कान्तिधनमस्य नृपस्य कीर्तिः

दिव्यं सृजन्निव जगत्पवाद्भीतः ।

१. या सर्व उदाहरणात चोरी या गुण्याची कल्पना केली आहे. अर्थात् चोराता हडगार करणे, अंधारकोठडीत कोवून देवणे, त्याचे तुकडे तुकडे करणे व हात तोडणे इत्यादि प्रकारच्या शिक्षा घेतल्याची कल्पना समुक्तच आहे.

इन्दुः सुधावपुरपि प्रभुरोपधीना-
मथ्येप लक्ष्मीमपसर्पभृतौ न शुद्धः ॥ ”

प्रायश्चित्त.

प्रायश्चित्त करण्याना प्रकार सांगतों. जसे—

“ समरे यत्करवालः पीत्वा मातङ्गकुम्भकीलालम् ।

अनुतापीव व्रतयति रिपुनृपतीनां यशःक्षीरम् ॥ ”

याप्रमाणें दुसरांही उदाहरणें जाणावों.

भ्रमप्रकारांनीं अर्थोत्पत्ति.

भ्रमाच्या प्रकारांनीं अर्थोत्पत्ति कशी होते ते दाखवितों. जसे—

स्वस्थादिकांनीं भ्रमानें कार्यप्रवृत्तिपरिकल्पना केली जाते.

स्वस्थछद्मस्थ आणि प्रतिर्विद्यस्थ या तीनप्रकारांची पूर्वी सांगितल्या-
प्रमाणें योजना करावी. यांनीं अनुक्रमानें उदाहरणें सांगतों.

स्वस्थता:

जसे—

“ नल्लिङ्गानि पानमधुभांजनानि नः

पिर्दधाति यः स विंधुरेप गोचरः ।

१ या उदाहरणांत नल्लिङ्गानि राजाचें कान्तिरूप धन चौररूपाची कल्पना केली आहे तो स्पष्ट अमृतमय शरीर व औषधीचा प्रभु असा आहे तरी तो त्या देवापासून शुद्ध झाला नाही त्यानें जे धन चौरलें त्याच्या रत्नक नाग आपल्या अंगवस्त्राच्या केंद्रकाच्या भिषानें त्याला धारण करावा लागला. तो सर्व त्यानें दिव्य गर्भांत आपण जोरी केली नाही अशी लोकांची एखाची करणाकरता प्रमाण करावें म्हणून धारण केल्याचें वर्णन केलें आहे.

२ या उदाहरणांत करवाल (तरवार) यानें हत्तीच्या मंडस्थळाचें रक्त पाशन केलें अर्थात् अपेक्षानुरूप त्याच्या हातून पातक घडलें त्याच्या निवृत्तीकरता पश्चात्ताप करून त्यानें व्रत घेतलें आणि शुभ्रवस्त्राचाचें यशरूप दूध प्राशन करून तो रहात आहे, असें वर्णन केलें आहे. दूध प्राशन करून राहणे हें व्रत घेतल्याचें एक मुख्य लक्षण आहे.

इति रोपणैरिव मधुव्रतैर्धुतं
सुदतीमुखं सुरभिचारुमास्तम् ॥”

छन्नस्थता.

“ ताटङ्गैमुक्तमुक्तालिच्छलतस्तारकाततिः ।
निजभर्तृभ्रमेणयं भेजे चन्द्रमुखीमुखम् ॥
यत्र वैदूर्यवर्षेषु कुट्टिमेषु तमोभ्रमात् ।
प्रतिविम्बेन तद्विन्तौ पतिरापतति खिंपाम् ॥

प्रतिविम्बस्थता.

जलै—

“ मणिनदेषु यत्सौधाङ्गणेषु प्रतिविम्बिताम् ।
शशाङ्गैरवभ्रान्त्या भजन्ते भृङ्गराजयः ॥”

अन्यत्र कार्यप्रवृत्ति.

. कारण प्रत्यय झाला असतां भ्रमानें कार्याची अन्यप्रवृत्ति होते.

“ एकत्र कचिदेव देवसदनैः संप्रेक्ष्य साक्षात्कृतप्रदोतं
तपनीयकुम्भमुदयक्षमाभूदुतार्कभ्रमात् ।
आलिप्यत्यनिशं निशास्तपि विषदृङ्गारथांग्यो मिल-
दुर्तृभ्रान्तिभृतः-पयोगतनिजच्छायां विमुग्धाशयाः॥”

धर्माने साफल्य.

कार्यप्रवृत्तिचे ठायीं धर्माने कचित् साफल्य होतें.
जसे—

“विधुमणिमयसौधप्राज्ञे यत्रचन्द्र-
प्रमितिमतिप्रफुल्लकैरवभान्तिभाजः ।
असकृदमृताविन्दुस्यन्दपानेन भृङ्गाः
प्रसृमरमकरन्दास्वादसौख्यं लभन्ते ॥”

यत्रोन्मुखं चातकवृन्दमध्रमेण चैत्योत्थितधूपधूमे ।
षेष्ठत्पताकाग्रगृहीतमुक्तनभोनदीविन्दुभिरेति तृप्तिम् ॥”

सत्यवस्तूवर धर्म,

धर्माने कार्याचे निष्फलत्व झालें असतां सत्यवस्तूचे
ठायींही धर्म होतो.

जसे—

“आलिङ्ग्योच्चैः सुरगृहशिरःशातकौम्भीयकुम्भान्
भर्तृभ्रान्त्या निशि विफलिताः स्वर्गगङ्गारथाङ्ग्यः ।
अर्कालोकादुपगतमपि प्रीतिभाजं रथाङ्गं
मिथ्याबुद्धा सपदि न परीरब्धुमारात् त्वरन्ते ॥

तसें न करणें.

धर्माने कार्य निष्कल झालें असतांही तसें न करणें.

जसे—

“यस्मिंश्चित्रपतत्पतन्निपरूपोत्कर्षेण वेदमान्तरे
मार्जारः गरिजर्जरो ऽजनि जवादाहत्य सत्यधर्मान् ।

आहारासारखा देह व वर्ण.

आहार, सद्गुण, उद्गार आणि देहवर्ण यांची उत्पत्ति व विपर्यय यांनीं.

वस्तूचे ठायीं औचित्याने त्याचा जो आहार असेल त्यासारखे उद्गार व देहाचा वर्ण यांची उत्पत्ति झाल्याची कल्पना करावी. कोठे आहाराने उद्गार आणि देहवर्ण यांचा विपर्यय होी करावा. अनुक्रमाने दोन्हीचो उदाहरणे देतो. जसे—

उद्गाराचें उदाहरण:

“ अतिलोल्यतः कवलयन्
मलिनद्युति काननं किमपि दावशिखी ।
बहुभक्षणेन शितिधू
ममिपात्तनुतेस्म भोजनबहुद्विरणम् ॥ ”.

देहवर्णाचें उदाहरण.

“ द्विपन्मृगाक्षीनयनाञ्जनानि
यदेष नित्यं कवलीकरोति ।
क्षिणीश तेनाशनिसन्निभैव
विभा विभातिस्म भवत्कृपाणे ॥ ”.

आतां विपर्ययाविपर्यां उदाहरणे देतो. जसे—

उद्गाराचें उदाहरण.

“ यद्वदन्त्यशनसन्निभमेवोद्गारमित्यनृतमत्र वभासे ।
गीतकं यदुद्गारिसुधावत्पीतसीधुभिरपि प्रमदाभिः ॥ ”

देहवर्णार्थे उदाहरण.

“ सिच्यमानमपि शत्रुकाभिनी
कडजलाविलविलोचनाश्रुभिः ।
आहताऽसितमनोऽपि भासते
श्वेतभानुसममेव यद्यशः ॥ ”

सदृशवस्तुसंग्रह.

पदार्थार्थे परस्पर साम्य अर्थोत्पत्तीर्त्तं कारण होतें, याकरतां कित्येक सदृश वस्तूंचा संग्रह करतों.

वर्ण आणि आकार यांचे सदृश पदार्थ चर सांगितले, आतां दुसरा किरकोळ सदृश यस्तुंगा संग्रह करतों.

तीक्ष्णवस्तु. जमै.—

तीक्ष्ण—प्रतिभास्त्रय, कटाक्ष, सुचिका, नखें, दांत, शस्त्रक, शूल, कुटार, शकच, असिपत्रद्रुपत्रे, शूल, माजन, नेमी, बराहदंष्ट्रा, नांगर, सिंहनख, मर्मभेदकवाक्य, कुशी, अंकुश, कुशाग्र, खड्गधाग, हिरा, कर्त्तसी, कान्तिका, टंगा-नियंधन, नखभेदिनी.

महत्तम वस्तु.

महत्तम—दिशा, काल, आकाश. ज्ञान, शिव, विष्णु, आराम, साधुर्त्वे मन, व बुद्धि; रागुद, अरण्य, भूमि, गय्या, अर, पुलिन, श्रोणि, कपाट, क्षेत्र आणि गृह.

मंगलकारक वस्तु.

मंगलकारक—दर्शी, दूर्वा, चंदन, अक्षता, दीप, रसाल, पिप्पल आणि अशोक यांचीं पानें, कमल, फल, शंख, मिहार्थक, सिद्धान्न, मधु, आज्य, आमिष, रौप्य, ताम्र, मणि, सुवर्ण, भूपर्णे, वस्त्रे, व्यजन, चामर, छत्र, ध्वज, वाहन, गज, वाजी, ताम्बूल, गार्जन, वाद्य, वादन, गुरु, बंदी आणि ब्राह्मण यांचे आशीर्वाद, उत्तम स्वप्न, शुभ शकुन, हम, चाप, खंजन, मयूर, अंगना, उत्तमशृंगार केलेली रूपवती प्रेमळ व प्रिय.

महामांगल्य वस्तु.

महामांगल्यकारक—श्रीवत्स, गरस्य, दर्पण, भद्रासन, वर्द्धमान, वरकलश, स्वस्तिक, आणि नन्दावर्त ह्या आठ वस्तु महामांगल्यकारक असल्याचें सांगितलें आहे.

अमंगल वस्तु.

अमंगल—घुवड, सर्प, कपोत, शशक, कौतव, कृकलास, दुष्ट शकुन, दुष्ट स्वप्न, दुष्ट उपश्रुति, कृतघ्न, अन्त्यज, पाखंडी, पतित, शत्रु, विलाप करणारा, नग्न, छिन्नांग, रोगार्त, दीन, ब्राह्मणादिकांला मारणारे, छाडणी, गाढव आणि चकरा यांच्या पायाचा धुरळा, चिताभूर, ग्राखोटक, व त्रिभितरु, ह्या दोन वृक्षांची व मंचक आणि दीप यांची सांवली.

पवित्र वस्तु.

पवित्र—शिव, बुद्ध, अर्जुन, विष्णु, ब्रह्मा, सूर्य व त्याचे किरण, अग्नि, उदक, वायु, भूमि, वेदवाणी, संन्यासी, द्विज,

पुरोहित, धेनु अतिथि, सुवर्ण, दर्भ, गोमय, सत्य, सत्पुरुषांची चरित्रें, पूज्य मनुष्याचे पाद, रजःकण, गंगा, गोदावरी, नर्मदा, यमुना, सरस्वती, कामरूपदेश, कुरुक्षेत्रप्रदेश, अन्तर्वेदिप्रदेश, काशी-नगरी, सीता, दमयंती, द्रौपदी, अरुंधती, इत्यादि पतिव्रता, तप, ब्रह्मचर्य, हरिश्चंद्र, नलराज, रामचंद्र, आणि युधिष्ठिर.

अपवित्र वस्तू.

अपवित्र—रक्त, अस्थि, गाईबांधून इतर प्राण्यांचें शकृत, दुश्चरित, अंत्यज, रजस्वला, दमशानभूमि, दमशानभस्म किंवा चिताभस्म, चितांगार, प्रेत, कृतघ्न, स्वामिद्रोही, विश्वासघातकी, ब्राह्मणादिकांचा घात करणारा, अंगापासून तुटून पडलेले केश इत्यादि, उच्छिष्टान्न, ऋद्धिक, कुत्रा.

सुखदायक वस्तू.

सुखदायक—प्रियस्त्री, गीत, नृत्य, वाद्य इत्यादि, नाटक, आराम, पुष्पें, स्त्रिया, स्त्रियांचे विलास व क्रीडा, सुखशय्या, चंद्र, हिंदोळा, स्वातंत्र्य, लक्ष्मी, पुत्रोत्पत्ति, नष्ट झालेल्याची प्राप्ति, इच्छितलाभ, वियुक्त झालेल्या प्रियाचा समागम, दाता, विद्वान्, मित्र, विद्या, स्वर्ग, अमृत, अप्सरा, धर्म, सदचन, सत्पुरुष, संतोष, ज्ञान, मुक्ति.

दुःखकारक वस्तू.

दुःखद—मनोव्यथा, नरक, बांदिगाला, व्याधि, विरोधी, कुत्सित भार्या, दारिद्र्य, कुप्रामवास, दुष्टधन्याची मेवा, कन्याबाहुन्य, ह्यातारपणीं स्त्री किंवा पुत्र यांचें मरण, बाल-

पणांत आर्द्रचें मरण, परगुहवास, दुर्लभ, नीरस, स्नेहहीन व दुसऱ्याच्या टिकाणीं आसक्त अशांवर प्रेम, पारतंत्र्य, दुसऱ्यावर आसक्त झालेली स्त्री, दुर्नय पुत्र, वर्षाकालांत प्रवास, दोन स्त्रिया, कुमृत्य, भागीदारीची शेती, निष्कलंक असलेल्यास कलंक, मानी पुरुषाची मानखंडना.

स्थिर वस्तू.

स्थिर—वृद्धी, पर्वत, धर्म, अधर्म, साधूंचें मन, साध्वींचें शील, युद्धांत धीर, महात्म्यांला शरण जाणें.

अस्थिर वस्तू.

अस्थिर—नदीचा पूर, उदकाच्या लहरी, विदु, बुद्बुद, विद्युलता, धूम, स्फुलिंग, उत्कानल, अनिलाहतदीप, मत्स्य, वानर, ध्वज, संध्याकाल, वृत्तींचें पुच्छ, सोंड आणि कान, कन्दूक, चामर, चक्र, दोला, स्त्रीची विलासभ्रमश्री, निमेषोन्मेष रसना, नेत्र, अंग, आयुष्य, तादृश्य, स्नेह, इंद्रधनुष्य, स्वामिप्रसाद, स्वप्न, दुर्जनमैत्री.

वेगवान् वस्तु.

सवेग—वायु, इंद्राचे घोडे, मन, गण्ड, घोड्याची दृष्टि, प्राण, नदी, विमान, हनुमान्, मत्स्य, उंट, मृग, पक्षी.

मंद वस्तु.

मंद—शनि- पांगा, मुनि, बाल, नित्यिनी, सज्जन, पुण्य- पुण्य, हंस, वृषभ, हत्ती.

बालिष्ठ वस्तू.

बालिष्ठ--विष्णु, शिव, स्कंद, इंद्र, गरुड, वायु, श्रीराम, हनुमान्, भीम, बलदेव, बलि, वज्र, सुदर्शन, सुरा, दैत्य, सिंह, शरभ, गज, महावराह, दिग्गज, शेष, कूर्म, कुलाचल, पृथु, ऐरावत, चक्री, साध्वी स्त्रीचें मनु, पूर्वकर्म, प्रतिपन्न, मोट्यांची प्रतिज्ञा, स्त्री जड, आणि ग्रह.

निर्वल वस्तू.

अबालिष्ठ--रोगार्त, बाल, क्षुधित, कातर, बलज्वरीनं कैलेलीं कामें, नारी, पाप करून द्रव्य सांचविणारा राजा.

क्रूर वस्तू.

क्रूर--सर्प, मांजर, मकर, व्याध, पोत्रा, हर्यक्ष, दुर्जन, श्येन, स्तेन, प्रत्यंतवोसी.

अक्रूर वस्तू.

अक्रूर--शिशु, साधु, धार्मिक, धर्मनंदन, उत्तम स्वामी, उत्तम भृत्य, उत्तम मित्र, तत्त्वज्ञ, गाय, उत्तम स्त्री.

१ विष्णुने रमानकात मेलणी शुधी वर काढून घेतला वराह आकार घेऊन आपल्या रावेवर धरून शुधी वर काढली अशी पुराणात कथा आहे शुधी घाली न जाली वस्तू नो वराह केली मगमान अपाहि शुध्याच्या घाली आहे अंमिही वगेन आहे त्या वराहाला 'महावराह' म्हणतात कितीक टिकाणी 'अदिशहा' अंमिही न्याला नो दिले आहे.

२ मत्स्यत हे नाव स्लेख उपा देशीत राहतात त्या देशाचे आहे अ.तार्थ.रकन सर-हरीवर अमलता देश असे होते. अर्थानु अर्थपूर्वच्या सरहरीवर अमलता मुमुक्षु जी काढून वीरें ग्याला प्रत्यंत देशाजणतान, येथे वर मत्स्यत देशात राहता ते लोक मत्स्यत मगने आहेत. काढून हा रथ त्या तेथी मुमलमान लोक आपल्या पैछा बल्लह अशी आहे सोकांनी पुरता रथार्थ घाली होती असे वाटत होते.

मधुरध्वनि कारक वस्तू.

मधुरध्वनि—हंम, मयूर, पिकू, सारस, कामिनी, कुरर, कंक, कीर, पारावत, भ्रगर, घातरू, ककुद्, केतू, किंकिण, परग्रावलि, घटनाद, हतनाद, घालादिकांचा पायांचा परग्राव शब्द, वेणू, वीणा इत्यादिकांचा शब्द, मंजरी, मेगला आणि कांकणें यांचा शब्द, गंधर्व, अप्सरा, हाहा, हूहू, तुम्बरू, किन्नर, गांधार, गाणारे हंस, पडज, गाणारे केकी, पंचम गाणारे कोकील, मध्यम गाणारे फ्रोंच, निपाद गाणारे कलभ, व धैवत सुरावर ध्वनि करणारे घोडे, ऋषभ, हे ऋषभस्वरावर आवाज करितात इत्यादि स्वरवेच्यांनीं जाणावे.

कठोर शब्द करणारे,

कठोर—रटित, घूक, परट, करभ, खर, मंडूक, कोल, काकोल, कपोत, कुकुट, भाल, दारांचा आवाज, घेडीच्या सांखळीचा ध्वनि.

महा शब्द.

महाशब्द—मेघ, ऐरावत, गरुडाचे पंख, समुद्राच्या लाटा, समुद्राचा मंथा, शिवाचा अट्टहास, शिवाच्या डमरूचा ध्वनि, सिंह, उंट, हनुमान, आणि राक्षस, द्वेडा, सांराविण यांचे शब्द, नान्दी, अब्धि, रुष्णशंख, ओघ आणि महांचा बाहु, स्फोट यांचा ध्वनि, निर्घात, स्थणोप, ज्याटंका, गज, राजी, भटवका, शिखोद्धार, स्फारनिर्जर, परग्रा, देवळांतल्या किंवा हत्तीवरच्या घांटा, गुहादिकांतला प्रतिध्वनि, वीरांचा निन्द,

दुरुन हाक मारणे, रडण्याचा शब्द, वीणा इत्यादि तंतुवाद्य, ताल इत्यादि धनवाद्य, वंश इत्यादि सुशीरवाद्य, मुरज इत्यादि त्रिततवाद्य, हे चार प्रकारचे वाद्य; बंदी, पंचारव, नांदी व द्वादश तूर्यांचा घोष नाटकादिकांत, भंभा, मऊंद, मर्दल, करडा, झसर, हुडुक, कंसाला, भेरी, तिलिमा, वंश, शंख, कणव, नाटकांतली नांदी, दुका, ढका, डमरू, काहल, ब्रुक, भेरी, लाणय, पहुहो, जुग, शंख, जरड, योग, प्रमर्दल, कंसाल, व रणांत नांदी.

सुगंध वस्तू.

सुगंध—कापूर, कस्तूरी, यक्षकर्दम, वस्त्र, मलयजधूप, अगरु, मीनमद, यश, सुगंधी तेल, स्वर्गांतल्या वृक्षांचीं पुष्पे, फुलांचें पतन, पद्मिनी जातीच्या स्त्रीचें मुख, मेघोढकानें भिजलेली पृथ्वी, ग्रंथिपर्णक, जायफल, पत्री, लवंग, वेलदोडे, कंकोळ, तज्जा, तमालपत्र, मद्य, सप्तलद, हत्तीचा मद, साली, कुसुम, जाई, केतकी, बकुल, कमल, पाटला, चंपक, मल्लिका, करुणि, शतपत्रिका.

१. येथें तत, धन, सुगंध आणि त्रितत असे कथाचे चार भेद सांगितले आहेत. वीणादि-कांचा शब्द लांब वर विस्तृत होतो अगून त्याला तत अगूनतान घाज, टाळ इत्यादि हीं कांथे धन अगूनतान म्हणून त्याला धन म्हणतें आहे. वंश (पावा) इत्यादि कांथे पोकळ अगूनतान म्हणून त्यात सुगंध म्हणूनतान तसेच चवथें नांव त्रितत हें येथें मुळांत माघ आढळतें, धन अगून या नांवाच्या कोडे ठोरेत कोलेला आढळत नाहीं. कल्प्या बरल 'आनरु' म्हणजे ताम-बाजें उठावें तें हें घडविलें आहे तें (अमरकोश कांड १ व १० श्लोक ४ पावा) त्रितत म्हण-वशाखा आनरु म्हणजे हेंच बरोबर दिसतें.

२. या सामान्या पूर्वी मर्दल इत्यादि जीं कांथे समित्तलीं आहेत ती बाजून नाटकाची नांदी म्हणजे नाटकाचा आरंभ होतो असे समजावें.

३. यापूर्वी सांगितलेलीं कांथे बाजून मुकून होतो म्हणून त्याला मुकूनतली नांदी असे म्हणतें आहे.

दुर्गंध वस्तू.

दुर्गंध—अंगाचा घाम, कुजलेले इत्यादि अन्नाचा दुर्गंध, मृत मनुष्याच्या स्नानादिक पुरीष, अपानमारुत इत्यादि.

शीतल वस्तू.

शिशीर—सज्जनाचें वाक्य, प्रभूचा प्रसाद, इष्टसंगम, सत्संग, काव्य, यश, संतोष, सुधा, अंबु, हेमंत, हिमकर, करका.

उष्ण वस्तू.

उष्ण—तरणि, वन्हि, वडवानल, शिवाची भाल, वृष्टि, कालाग्निष्ट, विष्णूचें चक्र, ब्रह्माखाचा अग्नि, अस्त्रांचें तेज, वज्र, विद्युद्धता, दावाग्नि, ग्रीष्म, कसीपाग्नि, रजर्द, मनःपीडा, भ्राष्ट्र, ज्वर, धर्ममत्ताप, दुर्वाक्य, तप, क्षुधा, दीप, शाप, दुर्वासाचा क्रोध, वैज्याकडून पराभव, सपत्नी, इष्टवियोग, इष्टरुतावज्ञा, स्मरज्वर.

कोमल वस्तू.

कोमल—स्त्रीचें अंग, शिरीष, नवपद्मव, हसरोम, कदली-स्तंभ, पटवस्त्र.

कठोर वस्तू.

कठोर—शिला पर्वत, वज्र, दुर्जनाचें मन, दुष्ट धनी, वाईट चाकर, कुमित्र, कुपत्नी, डाकिनीचें मन, लोखंड, वैज्याचें मन, हत्ती, मनुष्याचा हात, तरुण स्त्रीचे स्तन, कृतघ्न, नालिकेर, इंगुदी आणि कपित्थ यांचीं फळे.

मधुर वस्तु.

मधुर—विदग्धाची उक्ति, काव्य, गायन, प्रियेचा अधर, सुधा, मधु, दुग्ध, नारळाचा रस, चंद्रकांति, द्राक्षा, आंब्या, दालिंब, केर, राजादन इत्यादिकांचीं फळे.

रस.

रस—पुष्परस, कीर्ति, मूळ, खडीसाखर, ऊंम, साखर, सुरा, शिखरिणी, मस्तु, पायस, पानके.

कटू वस्तु.

कटू—राजिका, हिंग, तेल, धतूरक, तुही, विष, तुंचीफल, लिंब, वारणइंद्र, वारुण, गडूची.

खारट वस्तु.

क्षार—लवण, सुवर्चल, सैंधव, टंकण, यवक्षार, सर्जिका, अजमूच, क्षारसमुद्र.

तिखट वस्तु.

तिक्त—मरीच, सुंठ, मूरण, शृंगवेरक, पिंपळी, पिंपळी-मूळ, अजमोदा इत्यादि.

आंवट वस्तु.

आम्ल—बीजपूर्ण, जम्बीर, करग, आम्लिका, आरनाल, कपित्थ, निम्बूक, आम्लवेतस.

द्रव वस्तु.

द्रव—अमृत, पानीय, घृत, तक्र, दूध, सुग, तेल, आय,

मकरंद, इक्षुरस, शिखरिणी, मषी, मद, अश्रु, रुधिर, मूत्र,
स्वेद, पारद, अवज्यायाम्बु, कर्णूरजल, चंद्रोपलद्रव.

तेजस्वी वस्तू.

तेजस्वी—रवि, चंद्र, तारा, सुवर्ण, पारा, नेत्र, दंत, नख,
अरसा, रुपें, कासें, अभक, मणि, सूर्यकांत, चंद्रकांत, खद्योत,
मोतीं, विद्रुम, द्विरे, पद्मराग, मरकत, वैडूर्य, आणि राजपट्टा.

सुरूप पुरुष.

सुरूप—मदन, स्वामी कार्तिक, अनिरुद्ध, नलकूबर,
अश्विनीकुमार, नकुल, नळराज, आणि पुरुषवा.

दानशूर.

दानी—कामधेनु, चिंतामणि, कल्पद्रुम, जीमूतवाहन, कर्ण,
दधीच ऋषि, शिविराजा, विक्रमादित्य.

धनुर्धर.

धन्वी—शिव, रुष्ण, इंद्र, परशुराम, श्रीराम, लक्ष्मण, अर्जुन,
भीष्म, कृपाचार्य, द्रोणाचार्य, अश्वत्थामा, अभिमन्यु, मद्युम.

आधार.

आधार—स्वर्ग, आकाश, भूमि, दिशा, पाताल, पर्वत,
वटवृक्ष, तीर, ग्राम, नगर, गृह, प्रासाद, विद्याना आणि आसन.

नगरी.

पुरी—अमरावती, भोगावती, लका, अलका, विदर्भा,
मिथिला, अयोध्या, कान्यकुब्ज, कुशास्थल, कौशाची, त्रिपुरी,

काशी, मथुरा, हस्तनापुर, अवन्ती, पाटलीपुत्र, चंपा, द्वारावती, गया, विदिशा, निषधा, कौटिल्य, कांची, तमालिनी, माहि-
त्मती, भृगु, कच्छ, कांपिल्य आणि वारणावत.

राजे.

राजे—दृष्टराजा, मांधाता, धुंधुमार, पुरुरवा, हरिश्चंद्र, भरत, कान्तवीर्य, युधिष्ठिर, स्वायंभुमनु, ककुत्स्थ, सगर, भगीरथ, नल-
राज, रघुराज, अजराज, दशरथ, रामचंद्र, कुश, ध्रुविक, संप्रति

विद्वान् राजे.

प्रतिष्ठान. नगरीन्. शालिवाहन, उज्जयिनीन् विशगार्क
धारा नगरीन् गुजराज, भोजराज.

मंत्री.

मंत्री—वृहस्पति, शुक्र, जांबवान्, माल्यवान्, सालंकायन,
कृष्णाङ्ग, धुनशील, उद्धव, यौगंधरायण. सुवाराक्षस नाटकांतला
राक्षस, चणकाचा पुत्र चाणक्य इत्यादि हे नामांकिन प्रधान
होम असं समजावें.

इति श्रीजिनदत्तमूर्तिशिष्यश्रीमदमरचंद्रविरचि-
तायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षवृत्तेः महाराष्ट्र-
भाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्यभिधायी अर्थसिद्धिप्रदा-
ने चतुर्थे प्रकीर्णको नाम पंचमः स्तवकः समाप्तः ॥२॥

संख्या स्तवक ॥ ६ ॥

यानंतर सख्येपातून अर्थोत्पत्ति कशी होते ते सांगतो.

औचित्याने रचलेले असून संख्येने ज्याचा क्रम बोधला असे जे उपमादि अलंकार त्याची बुद्धिमानाने अर्थाचे मर्मर्थन करावे.

जेव्हा एक सख्येचा पदार्थ विवक्षित असेल त्या येव्ही एकान सख्येने दुसरेही अन्य पदार्थ व्यापित. जेव्हा दोन सख्येच्या पदार्थांची विवक्षा असेल तेव्हा द्विसखाक अन्य पदार्थ व्यापे. आणि जेव्हा त्रिसखा पदार्थ विवक्षित असेल तेव्हा त्रिसख्य अन्य पदार्थ व्यापे. यामुळेच अन्य ही सखा कोणत्याही अलंकाराने सरुलित करून काव्यांत समाहित कराव्या. त्याची उदाहरणे त्या त्या सख्येने पुढे दाखविण्यात येतील.

एकच ज्यांची संख्या आहे असे पदार्थ.

जसे—

आदित्य, मेरु, चंद्र, प्रासाद, दीपदंड, कलश, खड्ग, हरनेत्र, शंख, स्वरदंड, अंगुष्ठ, हस्तिकर, नासा, वश, विनायकदंत, पनाका, मन, शक्राश्व आणि अद्वैतवाट हे सर्व एकेकच आहेत असे सुकवीने वर्णन करावे.

जसे—

“एकदन्ती जयत्येकदन्तस्तंभं दधत्पुरः ।

योवक्त्रीव जगद्विघ्नविधाता द्वैतमात्मनः ॥”

द्विसंख्याक पदार्थ.

भुज, दृष्टि, कर्ण, पाद, स्तन, रामलक्ष्मण, शृंग, गजदंत, प्रीति, रति, गंगा, गौरी, विनायक, स्कंद, पक्ष, नदीनट, रथ-

धुर्य, खड्गधारा, भरत-शत्रुघ्न, कुश-लव, रवि-चंद्र, हे सर्व
पदार्थ जोड़ी जोड़ीने आहेत असे वर्णन करावे.

जसे—

“किं भूचरौ तराणिंशीतिरुची किमन्यौ
रामाच्युतौ किमुगणेशगुहाविहैतौ ।
एतौ पुनः किमुदितौ रघुराजपुत्रा-
विंद्याकुलैर्नृपकुलैः सहसैव दृष्टौ ॥
आश्लिष्यतामथभुजांविव विक्रमस्य
मूर्त्तौ सभायभुवमेकधनुर्ध्रमन्तौ ।
नत्वा कृते धनुषि सड्जगुणेऽर्जुनेन
भीमोमदादिदमुवाच भुवामधीशान् ॥
प्रविष्टौ कुरुसैन्येषु द्रुतं भीमघटोत्कचौ ।
भक्ष्येषु सममेव द्वौ बालकस्य कराविव ॥

१. येथे भीम आणि घटोत्कच यांच्या सैन्यवृंदाला बालकाच्या हाताची उपमा दिली आहे ती योग्य दिशत नाही. यात उपपत्त्याच्या संदर्भाने साम्य व एककालिक मर्श हा जरी बरोबर आहेत तरी भीम आणि घटोत्कच यासारख्या कठीण, क्रूर व विदाल पुरुषांना लहान बालकाच्या वीरमत हाताचा उपमा देण्यात आश्लिष्य नाही असे होते हे लक्षात आणिले पाहिजे. तसेच बालकाचे कर हे एका बालकाचे दोन्ही अवयव आहेत व भीम आणि घटोत्कच हे पिता पुत्र आहेत. बालकाच्या हाताच्या परस्पर जवळजवळ संबंध नाही पण भीम आणि घटोत्कच यांचा तो संबंध आहे. यामुळे येथे उपमान आणि उपमेव अगदी विरलगत आहेत असे आम्हास वाटते.

प्रविष्टौ कुरुसैन्येषु द्रुतं भीमघनं ज्योते ।

भक्ष्येषु सममेव द्वौ भुवमकन्यादृशविव ॥

या वृंदाद्वयाने कुरुसैन्येमध्ये हातून, त्याचे भुज आणि भीम व भुवम यांचे विशेष साम्य दिलेले येईल. कारण भीमभुज कुलनेत्याचा नास करणाराकडिता कोपेरी एकदम त्याच्यावर मृत्यु पडले असून राक्षसांचे दुर्गह आपले भक्ष्य भक्ष्य मृत्युपदिक प्राणी यांचा नास करणाराकडिता एकदम त्याच्यावर मृत्यु पडले, असे वर्णन केले अगता सांगिकेक सोदले असे वाटते.

पीडयमाना दृढं ताभ्यां प्रियं दोभ्यामिव प्रिया ।
सिस्तेद च चकम्पे च संमुमोह च सा चमूः ॥”

त्रिसंख्याक पदार्थ.

भुवन, बलि, बन्धि, विद्या, मध्या, गजजाति, गिवनेत्र,
त्रिशिरादैत्याचै मस्तक, दशा, क्षेत्रपाल, फणा, काल, संन्या-
शाचा दड, त्रिकला, त्रिगूल, त्रिपुण्य, पद्ममार्ची पाने, कालि-
दामोर्षी काव्ये, वेदे, अवस्था, गंग्याच्या मानेवरच्या रेपा,
त्रिकूट पर्वताची शिखरे, महादेवानं नाश केलेले पुर (त्रिपुर),
रात्रीचे प्रहर, यज्ञोपवीताचे दोरे हे पदार्थ वैदिकांनी व छत्र,
प्रदक्षिणा, गुप्ति, शल्ये, मुद्रा, प्रणाम, गौरव, शिव, भवमार्ग
आणि शुभेतर हे जनांनी तीन तीन आहेत असे गणवें.

हे सर्वही पदार्थ त्रिसंख्यायुक्त काव्यांत योजाने. जसे.-

कण्ठो ऽयमस्या मृदुमध्यतार-.

स्वरत्रयाधार इति त्रिरेखः ।

मुदं ददाति त्रिजगज्जयाय

प्रयाणशङ्को मकरध्वजस्य ॥

१. येथे कालिदासाची काव्ये तीनच घेतला असून काव्य शब्द सामान्य मूर्तानामागे दस्य काव्याचा वाचक घेतला आहे हे उघड दिसेल याचच रघुवंश कुनारसभे आणि मेघदूत ही तीनच काव्ये कालिदासाने केलीं असे सिद्ध होतें व याचचन कृतमहारादे जी इतर काव्ये कालिदासाचा नावार मांडतात ती त्याची नसत हे उघड होते निदान या प्रथकाराच्या वेळी तरी कालिदासाने तीनच काव्ये केलीं अशी समजूत होती हे अगष्टा निर्विवाद आहे

२. येथे त्रैराश्री त्रिसंख्याक पदार्थांत गणना केली आहे ती त्रया अर्थान कम्पद यज्ञेय आणि सामयद या अर्थाने कमी आहे असे समजावे कारण नेद चर असून मुदं चनु सरूप क पद तीन त्र्यार्षी गणना करताना येणार आहे

किं रोमराजी यमुनातटे ऽस्था-

वलित्रिदण्डी कलयन्ननङ्गः ।

कस्यापि रूपेण जितस्तपस्वी

तमेव जेतुं तपते तपांसि ॥

शलेपेन धारितस्यासेधाराद्वितयत्रिम्वतः ॥

त्रिमूर्तिरेव रेजेऽसौ त्रिवेदी वेदिजोऽर्चेतुम् ॥

चतुःसंख्याक पदार्थः

‘ब्रह्मदेवार्ची मुखे, वेद, वर्ण, विष्णूचे भुज, ऐरावतीचे दांत, चतुरिकेचे खांय, संध. (जैनांचे) समुद्र, आश्रम, घात, गार्डेचे स्तन, आश्रमकपाय, दिशा, हत्तीच्या जाती, याम (प्रहर), सेनेची अंगें, दंड, हस्त, महाजनांत घणिज, दशरथ-पुत्र व त्यांचे उपाध्याय, ध्यान, कथा, अभिनयाच्या सीकि, गार्डेचे पाय, माल्यस्तवक, हाताच्या घोटांच्या संज्ञा, देवांतलें भेद, योजनांचे कोस, आणि लोकपाल हे काव्यांत चतुःसंख्याक योजावे. जसे—

“ संसारिस्फुटरोपदोपपटलीखेलाय संश्लेषिणो

मांगानुग्रतमप्रमादरजनीयामात्रिकामाक्षयान् ।

संसारोरुपुर्गप्रधानपुरुषान् व्यामोहकारागृह-

हारप्राहरिकान् क्षिपन्ति चतुरः केचिल्लपायतिपः ॥

वृकोदराद्याः सहस्रा मनस्विनः

सहोदरास्तं परिवव्रिरे नृपम् ।

द्युहस्तिनोहस्तमिवासुहृद्वृण-

च्छिद्वानिदानंरणपारदारदाः ॥

पंचसंख्याक पदार्थः

मदनाचे घाण, पांढव, इंद्रियें, हाताचीं बोटे, शिवाचीं मुखें, महायज्ञ, विषय, व्याकरणाचीं अंगें, भ्रतें, अग्नि, सुपाद्वें, नागाच्या फणा, परमेष्ठी (जैनांचे), महाकाव्यें, गरीरांतोळ वायु राहण्याचीं स्थानें, मृगशीर्ष नक्षत्राचे तारे, पंचकुले, महाभूतें, प्रणाम, पंचोत्तर विमान, महाव्रत, पंचवायुं, द्युहस्थानें शखश्रम केल्याअसेल त्यांची, ह्या वस्तु पांच या संख्येनें कवितेंत योजाव्या.

जसे—

“ पञ्चेषु द्विपभेदपञ्चवदनः पञ्चव्रतस्वस्तरुः-

स्वर्णाद्विः समुदाञ्चिपञ्चपविषयव्यापारपङ्कगशुमान् ।

पञ्चांगस्थितिमुक्तपञ्चमगतिः प्रस्थानपञ्चारवः

सैन्यः पञ्चसमित्पदादिनिलयः पञ्चेन्द्रियाणां जयः

कर्णस्य सूनुर्वृषसेनवीरः

शरप्रपाते परिपीडितायाः ।

पञ्चेन्द्रियाणीव परध्वजिन्या

द्राग् द्रौपदेयान् विधुरीचकार ॥

पट्संख्याकपदार्थ.

रम, राग, व्रज, कोण, विशिराचे नेत्र, अरि, गुण, तर्क, दर्शनें, स्वामिकार्तिकार्चीं मुखें, भूखंड, चक्रे हे पदार्थ कवि-
नेत पट्संख्याक योजावे.

जसे—

“यस्योग्रमूर्त्तः शरभूर्वभार
पद्भिर्मुखैः पण्मुखतां प्रतापः।
यत्कुण्डलानीव विरेजुरुच्चै-
श्वच्चद्रद्युतिद्वादशमण्डलानि ॥”

सप्तसंख्याकपदार्थ.

द्वापार, विव्वाह, पाताल, इंद्राचे षोडशाचीं मुखें, दुर्गति, समुद्र, भय, सातविणीच्या द्वाडाचीं पांनें आणि गोदावरी नदीचे प्रवाह हे सात अमत्याचें वर्णन करावें.

जसे—

“त्रैलोक्यालयममगानैर्भयभयप्रध्वंसलीलाजय-
स्तम्भादुस्तरसप्तदुर्गतिपरद्वारावरोधागलाः।
प्रीतिप्रोक्षितसप्ततत्त्वविटपिप्रोद्धतनूत्नाङ्कुराः
शीर्षे सप्तभुजद्वयपुद्गवफणाः पाठर्वप्रभोः पान्तु वः ॥

अष्टसंख्याक पदार्थ.

दिशा, देश, दिरूपाल, कुलपर्वत, शिवमूर्ति, वच, योगा-

र्षां अग्ने, व्याकरणे, मत्तदेवाचे कान, आणि सर्पाची कुठें ही
आठ आठ अमन्याचे काव्यांत वर्णन करावे.

जसे—

“अधावनीभारसुरीचकार
जयातिरेकप्रवरो ययातिः ।
गीतं दिगन्तेषु यज्ञो यदीयं
श्रोतुं दधेऽष्टश्रुतितां विधाता ॥”

नवसंख्या कपदार्थ.

वृक्षाची खडे, रावणाची मुठ, अमृत कुंडे, जैन, प्रेक्षेय,
शृंगारादि रस, वायिणीचे स्तन, गुप्ति, निधि आणि ग्रह हे
काव्यांत नवसंख्याक योजावे.

जसे—

“ध्याते यत्र नवग्रहास्त्रिदयं नायाति तत्त्वानि यो
व्याचख्यौ न च यस्य वाङ्मयमुधाकुण्डत्रेपाकारिणौ ।
नित्यं यत्पदपद्मयुग्मपुरतः पद्मानि देवा नव
व्यातेर्नुर्नवमो जिनः स जयाति श्रीपुष्पदन्तप्रभुः ॥”

दशसंख्याकपदार्थ.

रावणाची मुखें, अंगुली, चंद्राचे घोडे, अतिधर्म, शिवाचे
कर्ण, दिशा, शरीराची द्वारे, अवस्था, दशा, हे सर्व पदार्थ
काव्यांत दशसंख्याक योजावे.

जसे—

“ निजाश्रुनीरैः स्नापिता द्विषद्विः
प्रदीपितामौलिमणीमृजाभिः ।
दशापि यत्पादनखाः समीयु-
र्दिशां दशानामपि दर्पणत्वम् ॥ ”

एकादशसंख्याकपदाथ.

रुद्र, त्याचीं अस्त्रे, नेत्र अंगे आणि उपांगे (जैनमतांत सांगितलेलीं) ध्रुव, आणि जिनोपासकांच्या प्रतिमा हे सर्व एकादशसंख्याक काव्यांत योजावे.

जसे—

“ पार्श्वः साऽस्तु मुदे न तस्य फणिनः सप्तास्यचूडामणिः
संक्रान्तः किल यो ऽष्टमूर्तिरजनि स्पष्टाष्टकर्मच्छिदे ।
यद्वक्तं दशदिग्जनव्रजमभिवातुं तथा सेवितुं यं
यत्पादनखाविशत्तनुरभूदेका दशाङ्गो ऽपि सः ॥ ”

द्वादशसंख्याक पदार्थे.

स्वामी कार्त्तिकेचे नेत्र, रात्री, महिने सक्रान्ति, आदि-
त्यचक्र, राजे, चक्रीहस्त, सभासद, हे द्वादशसंख्याक का-
व्यांत योजावे.

जसे—

येन द्वादश सद्व्रतानि धनिनां ता द्वादशानुक्रमम्
भिक्षूणा प्रतिमास्त्रया निराधिरे सद्भावतो द्वादश ।

तथौ च धर्म स्मृतिभिः पुराणै-
र्विस्पष्टमष्टादशभिः प्रणीतम् ॥ ”

विंशतिसंख्याक पदार्थ.

विष्णूच्या हातांचीं दोटें, विशोपिक, सर्व लोकांच्या हाता-
पायांचीं दोटें, रावणाचे नेत्र आणि भुज, हे संख्येनें वीस
वर्णावे.

जसें—

“ विंशत्या नयनैर्दोभिर्विंशत्या दशकन्धरः ।
पश्यतिश्लप्यन्व्यधाद्वधाः सविंशतिगुणं सुखम् ॥ ”

शतसंख्याक पदार्थ.

कमळाचीं दळें, रावणाचीं दोटें, इंद्राचे यज्ञ, समुद्राची
लांबी (रामेश्वरापासून लंकेपर्यंत) शतपत्राचीं पत्रें, आद्य-
जिन, अर्थात् ऋषभदेव आणि धृतराष्ट्र राजा यांचे पुत्र,
जपमालेचे मणि, हाराचे मणि, अस्त्रांची कांति आणि की-
चक हे सर्व शतसंख्याक योजावे.

जसें—

“ हस्तेन चेदिक्षितिपः शतघ्नी-
मुढासंघात्याः शतमित्यमर्षात् ।
स्थाप्याश्च पञ्चेति मर्ही महाङ्घ्रि-
घातेन चक्रेऽहुलिघातचिन्हाम् ॥ ”

पादाङ्गुलीभिर्युधिकेऽपि केऽपि
कराङ्गुलीभिः परिचूर्णनीयाः ।
घात्या द्विपोऽमी शतमित्यमर्पात्
कृष्णासुतैः पञ्चभिरप्यभापि ॥

सहस्रसंख्याक पदार्थ.

शेनाचीं मस्तकें, गंगेचीं मुखें, कमलाचीं दलें, सूर्याचे
करण, इंद्राचे नेत्र, विश्वामित्राचे आश्रन, पर्जन्याच्या धारा,
कार्त्तिकीर्याचे भुज, सामवेदान्या शाखा आणि पुण्यपुरुषार्थें
पाहिलेले चंद्र हे सहस्रसंख्याक आहेत असें जाणावें.

जसे—

सहस्रपत्रपत्राणां प्रत्येकं स्मरताकृते ।

सहस्रकरविस्तारं किं सहस्रकरोऽकरोत् ॥

याप्रमाणें दुसरी ही आणखी उदाहरणें जाणावी. मथविस्तारभयास्तव
न्या सद्या येथे सांगितल्या नाहींत त्याही काव्याच्या उपयोगाकरितां
प्रेक्षावानानी यथायोग्य पाहून घ्याव्या.

इति श्रीजिनदत्तसूरिशिष्यश्रीमदमरचंद्राविराचि-
तायाः काव्यकल्पलतायाः कविशिक्षावृत्तेः महाराष्ट्र-
भाषाविवृतौ काव्यकल्पलतामंजर्याभिधायां अर्थसिद्धिप्र-
दाने चतुर्थे संख्यास्तवको नाम पष्ठःस्तवकः समाप्तः॥६॥

समस्यास्तवक ॥ ७ ॥

कल्पादिकालाने, सिंधूने व लघूने गुरुत्व वर्गन करावे.

लघुपदार्थांची कल्पादिकालाने, समुद्राने व दुसऱ्या लघुपदार्थाने गुरुता लगने मोठेपणा वर्गन करावा.

कल्पादिकल्पनेने गुरुत्व,

जसे—

“कल्पादिकाले गुरुदेहदेशा
पिपीलिका राजति शैलतुल्या ।
तस्मिंश्च सत्यं धरणीधरोऽपि
विगाहते देवगिरींढशोभाम् ॥”

ज्या हेतुस्तव कल्पाच्या प्रथम सर्वत्र पदार्थ अत्यंत मोठे होतात त्या हेतुस्तव सर्वत्र लघुपदार्थांचे औचित्य असेल त्याप्रमाणे कल्पाच्या आदिकालांत गुरुत्व आरोपित करावे.

१. 'समस्या' हा शब्द लोकांच्या बऱ्याच ओळखीचा आहे. सामान्यतः समस्याच्या संबंधाचे बरेच प्रसंग केव्हा केव्हा सापडत होतात, व पूर्वीचे कवि व काव्ये याचे भोके जे भोजविक्रमादि-
स्यादि विद्वान राजे इत्यादि यांच्या दरबारात हा समस्यांचे कारण मोठे माहत्त्व्य होते. कविता
करणासाठी परीक्षा करण्याची समस्या ही कधीही आहे असे म्हणण्यास काही हरकत नाही.
समस्या शब्दाचा अन्वयः अथे केला तर—समसन म्हणजे पूरण ते समास समास जिचे
प्रयोजन आहे ती समस्या अर्थात जी पूरणसाक्षात् आहे ती असा होतो. सामान्यतः कोणता तरी
अथे कलाता पूर्ण करण्याची अंश आहे असा पैदा न्याचा एक चरण अथवा चरणाचा
काही भाग करावा व त्याला यथोचित रीतीने साजेल अशा रीतीने ते पद्य पूर्ण करावे. अशा
प्रकारच्या कवितेला समस्या म्हणतात ही रोघाकडून अथवा एकाचकडून पूर्ण होते. भोजराजा-
दिक आपल्या पदरच्या कवीला वर सांगितल्या प्रकारचा एखादा चरण म्हणून दखनीत व ते
कवि त्याची योग्य रीतीने पूर्णता करीत अशा प्रकारच्या श्लोकांच्या बहुभुत व समिकलोकाच्या
ऐकण्यात असतील. हा संपूर्ण स्तवक अशा प्रकारच्या समस्यांनी भरला आहे कायकाच्या
स्तव्यात येण्याकरिता समस्यांचा भाग मोठा अन्वयात देऊन पूरणाचा भाग त्यापेक्षा वारीक
अन्वयात लिहिण्याचा क्रम ठेविला आहे ही स्पष्टता या स्तवकात येणाऱ्या प्रत्येक उदाहरणात
दिगून येईल.

समुद्रानं गुरुत्व.

“अहो पयोराशिविलासियादः
पिपीलिका राजति शैलतुन्या ।
सदा जनानां महतां निपङ्गो
दत्ते लघूनामपि गौरवाणि ॥ ”

ज्या हेतुस्तत्र—

मनुष्य, हत्ती, घोडे, इत्यादि जीव स्थलावर जेवढे दिस-
ण्यांत येतात तेवढे सर्वही उदकामध्ये आहेत. त्यांचा निर्देश
जल शब्द पूर्वी लावून (जळमाणूस, पाणघोडा इत्यादि प्रकारें.)
करवा.

मुळांत सांगितल्याप्रमाणें स्थिति असल्यामुळें समुद्रांत असलेल्या
लघुमाण्यांलाही गुरुत्व आहेच असें मानिलें पाहिजे, अर्थात् पाणघोडा
स्थलानरच्या घोद्यापेक्षां मोठा असें मानिलें पाहिजे.

लघूनीं गुरुत्व.

जसें—

“कुन्धुप्रमाणेन महत्तमाङ्गो
पिपीलिका राजति शैलतुन्या ।
यस्मादधोधः परिदर्शनेन
सदा लघूनामपि गौरवाणि ॥ ”

इत्यादि उदाहरणें जाणावीं. याप्रमाणें वर सांगितलेल्या तिन्ही रीतीं-
नून औचित्यानें जी रीति मांड जमेल तेथें त्या त्या रीतीनें सर्वत्र लघु
पदार्थावर गुरुत्व आगोपित करावें.

लघुत्वारोपाचे प्रकार.

युगांत दूरावलोक व गुरु यांहीं लघुता विधान करावी.
जो पदार्थ मोठा असेल तो युगाना शेवट (अर्थात् चीकटीतल्या
शेवटच्या युगाना शेवट), दुसऱ्या पाहणें व गुरु वस्तु यांहीं लघुता
स्थापित करावी.

युगांतानें लघुत्व.

जसे—

“कल्पान्तकालनलिनीकृतदेहदेशः
शैलो विभर्ति परमाणुसमत्वमेव ।
पूर्वं युगादिसमये विभराम्बभूव
यो जातरूपधरणीधरसन्निभत्वम् ॥”

ज्या हेतूस्तय कल्पांतीं तर्क पदार्थ लघु असण्याचा संभव आहे त्या
हेतूस्तय कल्पांतानें गुरु पदार्थावर लघुत्व आरोपित करावें.

दूरावलोकनानें लघुत्व.

जसे—

“स्थूलोज्जतो ऽपि परमांश्चरवर्तमान-
धावश्चिमानचरखेचरकामिनीनाम् ।
अभ्यागतो नयनवर्त्मानि सत्यमेव
शैलो विभर्ति परमाणुसमत्वमेव ॥”

ज्याकरितां दूर असलेला पदार्थ मोठा असला तरी लहानासार-
खा भासतो त्याकरितां दूरत्वानें त्याच्यावर लघुत्व आरोपित करावें.

गुरूनी लघुत्व.

जसे—

“कल्पान्तकालधरणीधरणप्रवृद्ध-
कोलाधिराजतनुमानविलोकनेन ।

शैलो विभर्ति परमाणुसमत्वमेव
नो कस्य लाघवमहो गुरुसन्निधाने ॥”

इत्यादि प्रकारानें अत्यंत मोठे असलेल्या पदार्थांना मध्यम मोठा असलेल्या पदार्थांची लघुता सिद्ध करावी.

याप्रमाणे वर गुरूला लघुत्व देण्याच्या तीन रीति सांगितल्या आहेत. यांतून जेथे जी रीत औचित्याने योग्य असेल तेथे त्या रीतीने लघुत्वानें विधान करावें.

युग्मरूपाविधान.

उदकादिकांचे ठायीं प्रतिबिंबाच्या योगानें दोन्ही होतात. उदक, दर्पण, स्फटिकादिकांची भूमी इत्यादिकांच्या ठायीं प्रतिबिंब पडल्यानें एकच वस्तू दोन असल्या सारख्या दिसतात. जसें—

“ पश्चिमात्रेर्मणिशिरः क्रान्ते पूर्वाग्रिगे रवौ ।

लोकैर्विशद्व्यते किं भोः समुदेति रविद्वयम् ॥ ”

वैपरीत्य.

कृष्ण प्रतिबिंबित झाल्यानें वैपरीत्य.

कृष्णाचे तोंड खालीं केल्यानें व प्रतिबिंबित झाल्यानें वैपरीत्य झाल्यानें वर्णन करावें. जसें—

अधोमुखे उदाहरण.

जसें—

“ कालियाहिप्रहव्यग्रे यमुनायां जगन्निधौ ।

झम्पयाधोमुखे जाते विपरीतं जगत्त्रयम् ॥ ”

भूपाल तव यज्ञस्य धूमवर्तिरधोमुखे ।

पयोधिप्रतिमा भाति श्वभ्रपावित्र्यहेतवे ॥ ”

प्रतिविम्बितानि उदाहरण.

जमे—

“ तडागो दर्पणप्रायजलसंप्रान्ततोऽभवत् ।

जलशायो कृतः कृष्णप्रासादः कलशोपरि ॥

अस्ताद्विमस्तकगणिप्रगुणक्षमाया-

मादर्शसन्निभरुचौ प्रतिविम्बिताङ्गः ।

आशंक्यते दिनमुखे वरुणेन सोऽप्य-

मभ्युद्यतो दिनकरः खलु पञ्चमायाम् ॥ ”

याप्रमाणे वैपरीत्याद्या दोन रीतीं घर सांगितल्या. त्यांपैकीं जेथे जी रीत जमत असेल तेथे त्या रीतीने निर्याद करावा. कोणत्याही प्रपंचाने कृष्णाला विपरीत केला असता त्यांना उदरांत असलेल्या जगत्रयांत असलेला पदार्थ विपरीत असल्याचें वर्णन करावें. याविषयीं याच सूत्रकाराने (भटिसिंहाने) रचलेली ममस्या सांगतां.

जसे—

“ कल्पादिसमये यस्मिन् कीटिका कुम्भिसन्निभा ।

कुम्भी पुनर्महाशीलस्पर्धिदेहाकृतिस्तदा ॥

माहात्म्यं तस्य पापोधेर्व्याख्यातुं कुत्र शक्यते ।

सापि यत्र बभौ तोयकीटिका कुम्भिसन्निभा ॥

परमाणुतनोरग्रे कीटिका कुम्भिसन्निभा ।

कुम्भीज्द्रोशपि सुवर्णाद्रिमाननः कीटिकायते ॥

युगान्तसमये यस्मिन् वारणः कीटिकासमः ।

तस्मिन् पिपीलिकामानं लक्ष्यतामिति न क्वचित् ॥

महागिरिशिरःस्थानां वारणः कीटिकायते ।

महापर्वतमानेन वारणः कीटिकायते ॥

साधुचित्तानुमानेन पर्वतः कीटिकायते ॥

पूर्वादिरेरनभित्यन्तर्जाताद्विप्रतिबिम्बतः ।

शङ्क्यते शक्रकान्ताभिः किमुदेति रविद्वयम् ॥

यमुनाह्रदभूम्यायामधोवक्त्रे जगन्निधौ ।

तदा सम्भाव्यते ननु स्वर्गोपरि मही बभौ ॥”

विपर्यय.

चंद्र, अंधकार, रवि, कीर्त्ति, कुकीर्त्ति, सन्ध्याराग
इत्यादिकांच्या संगानें वर्णविपर्यय झालेल्यानें.

काळा, लाल, पिवळा, निळा, इत्यादि वर्ण चंद्रानें श्वेत केले जातात,
जसे—

“पर्णाद्रिमहिमद्योतद्योतिविद्योतितोऽभितः ।

कैलासगिरिसंकाशः काशते विन्ध्यभूधरः ॥

जरापुष्पं जातिसुमं सुवर्णे रजतप्रभम् ।

सुधाकरकरस्पर्शान्मयीचन्दनवद्बभौ ॥”

रक्त, पीत आणि श्वेत इत्यादि वर्ण अंधकारानें काळे केले जातात,
जसे—

“कैलासो विन्ध्यसङ्काशः कर्पूरः कज्जलप्रभः ।

जपातापिच्छगुच्छश्रीरन्धकारैर्विनिर्ममे ॥”

कृष्ण श्वेत, इत्यादि वर्ण बालसूर्यानें, संध्याकाळच्या सूर्यानें अथवा
केवळ सूर्यानें लाल केले जातात.

जसे—

“कडजलं कुसुमच्छाया जातोपुष्पं जपासुमम् ।
सुवर्णं पद्मरागाश्चि प्रभातार्कप्रभावृतम् ॥

या रीतीनें सर्वत्रही औचित्य पाहून रंगाचा विपर्यय केला जातो. आणि जेज्जां चंद्र, अंधकार आणि सूर्य यांच्याच रंगाचा विपर्यय कर्तव्य. असेल तर कीर्ति, कुकीर्ति, सन्ध्या, इत्यादिकांनींच त्यांचा वर्ण-विपर्यय करावा; तसाच अन्यवस्तूनाही चंद्रादिकांप्रमाणे त्यांनीं वर्ण-विपर्यय करावा. जसे—

“स्वर्धुनीसलिलसन्निभस्फुर-
त्तावकीननवकीर्त्तिमण्डलैः ।
विस्तृतैस्त्रिजगति क्षमापतेः
शीतराडिमरिव वीक्ष्यते रविः ॥”

अन्य वस्तूचा वर्णविपर्यय.

जसे—

“मेदिनीदयित तावकैर्भृशं
सङ्कुशः समुदयैः समुच्छ्रितैः ।
क्षीरनीरनिधिसोमकोमलैः
कडजलं रजतसन्निभं वभौ ॥

हिमाद्रिसदृशो मेरुः कुङ्कुमं शशिसन्निभम् ।
भूमीधव भवत्कीर्त्या शोभते भुवनत्रये ॥”

कुकीर्त्तनिं वर्णविपर्यय.

जसे—

“ भूमिपाल भवदीयाविद्विप-
न्मेदिनीपतिकुकीर्त्तिपंक्तिभिः ।
प्रावृषेण्यजलवाहकान्तिभिः
श्यामलो जयति कङ्कलोपमः ॥ ”

अन्य वस्तुचेही.

जसे—

“ मेदिनीदधित तावकाद्विप-
त्संविसारिकुयशःकदम्बकः ।
अन्धकारनिकरैरिवोदितैः
कुङ्कुमं जयति कङ्कलोपमम् ॥
हिमाद्रिर्विन्ध्यवन्धुश्रीः स्वर्णं मरकतप्रभम् ।
महीधव तवद्वेपिकुकीर्त्तिप्रसरैर्वभौ ॥ ”

सन्धीनिं वर्णविपर्यय.

जसे—

“ पूर्वभूधरशिरस्तटीगतः
सान्ध्यरागपटलैः परावृत्तः ।
प्रेक्ष्यते ऽत्र रजनीमुखे ऽधुना
विद्रुमप्रतिमदीधितिर्विधुः ॥ ”

अन्यवस्तुन्वा योगाने वर्णविपर्यय.

जसे—

“ कान्तकोपपरवामलोचना

लोचनान्तविततारुणद्युतौ ।

सान्ध्यरागपटले सति क्षणं .

कञ्जलं भवति कुङ्कुमोपमम् ॥

स्वर्णसिन्दूरपूरयि कर्पूरं पद्मरागसूक् ।

जपाकुसुमसङ्काशैः सन्ध्यारागभरैरभूत् ॥ ”

वर्णान्तराने वर्णविपर्यय.

यानंतर दुसऱ्या वर्णाच्या संगाने वस्तुन्वा वर्णविपर्यय
केला जातो.

जसे—

“ शशिमुकुटललाटे शैलजागण्डपाली

विगलितमृगनाभिव्यक्तधर्मांशुसिक्तः ।

समजनि नरकारिद्रयामलो यामिनीशः

अयति मलिनसङ्गात् कडमलत्वं न को वा ॥

भसृणघुसृणपङ्कप्राक्रियाप्राग्रजाग्र-

त्कुचकलशाविलासैः कम्बुकुन्दोज्ज्वलोऽपि ।

समरुणदरुणत्वं कामिनीकण्ठहारो

जगति भवति रागो रागिसङ्गात् न कस्य ॥

क्षितिधरपतिपुत्रीमौक्तिकव्यक्तिभङ्गी-
निलयवलयमाला कान्तिजालावलीढः ।
हिमरुचिरुचिरासीनीलकण्ठस्य कण्ठो
भवति विमलयोगान्निर्मलत्वं न कस्य ॥

याप्रमाणे वर सांगितलेल्या रीतीने सर्वत्र वर्णविपर्यय कसा करावा
ते जाणावे.

आणखी ही कांहीं उदाहरणे,

जसे—

“ धर्मध्यानव्यसनरसिकासष्टमष्टाङ्गयोगा-
त्केयं बाला पतितदशना पाण्डुरीभूतकेशा ।
भक्तिव्यक्तप्रणतशशभृत्पादजाग्रन्नखाग्र-
ज्योतिर्जालैस्त्रिदशतटिनीनीरधिकारधोरैः ॥
रङ्गे ऽस्मिन् रङ्गदभ्रालिहगृहवलभीवर्यवैदूर्यतिर्य-
ग्ज्योतिर्जातप्रयाताद्युतिकरविधुरीभूतशोभाविभूतिः ।
कालिन्दीकाल कान्तिःसमजनिरजनीजीवितव्याधिनाथो
धत्ते को वा कलावानपि नहि मालिनासङ्गतःकश्चमलत्वम्॥
अहोराहुग्रहग्रस्तसमस्तोज्ज्वलमण्डलः ।
इन्दुःकज्जलविन्दुश्रीर्हानिःकस्य न विप्लवे॥”

याप्रमाणे सर्वत्रही सगतीने रगाना व्यतिक्रम करावा.

दुसरा प्रकार.

दृष्टान्तवद् 'यदि' शब्द युक्त असत्याने.

दुसऱ्या वस्तूचे निदर्शन हाच दृष्टांत होय. त्या वस्तूच्या स्वभावाने अन्य अर्थाचे ठायीं जर शब्द 'यदि' या शब्दाने संयुक्त केला तर समस्या पूर्ण होते. जसे—

“प्रतीच्यां यदि मार्तण्डः समुदेति स्फुरत्करः ।

तदा सञ्जायते नूनमग्निस्तुहिनशीतलः ॥”

याप्रमाणे सर्वत्र समस्या पूर्ण होते असे जाणावे.

प्राचीनांहीं.

प्राचीन ऋषि, राजे यांच्या चरित्राने समस्या पूर्ण केली जाते. जसे—

“अगस्तिमुनिनिष्पीतनिःशेषजलमण्डलात् ।

अहर्षातिमहःशुष्कात्समुद्राद्गूलिस्तथिता ॥”

याप्रमाणे दुसरीही उदाहरणे विचार करून पाहवी.

समस्यापूरणाचा दुसरा प्रकार.

वात्सल्य, शोक, मधु, घात, वियोग, आणि उन्माद यांहीं.

वात्सल्याने.

वत्सलत्वाने समस्याचे पूर्णत्व होते. जसे—

“अतुच्छसुतवात्सल्यपिच्छलीभूतचेतसा ।

सोऽग्रमूर्त्तिः क्षमी व्याघ्रो जनन्या मन्यते ध्रुवम् ॥”

• इत्यादि उदाहरणें जाणावी—शोक, मधु, घात आणि उन्माद यांनी ही समस्या पूर्ण होते. कारण शोकवियोगादिकांनी व्याप्त झालेला पुरुष अघटित काही तरी बडबडतो, अर्थात् त्यांच्या योगाने समस्या पूर्ण होणें योग्य आहे.

दुसऱ्या रीतीनें समस्येची पूर्णता.

स्वप्न, इद्रजालिक, मतिभ्रम, चित्र, माया, मत्र, औपधी, मणि, तप, पद, भग इत्यादिकांनी व शौर्योष्मा, वांछित, मनोगति, पुण्य, देव, प्रसाद, प्रश्नोत्तर, क्षय, समास आणि विभिन्नसाध्य याहीं समस्या पूर्ण होते.

स्वप्नानें.

स्वप्नानें समस्या सिद्ध होते कारण स्वप्नांत अघटित असेही घडल्यासारखें घाटतें जसे—

“ निद्रामुद्रापरिचयलवान्मुद्रितानन्तचिन्ता-
चिन्ते चिन्ते निभृतममृतज्योतिषि म्लानधानि ।
प्रातः स्वप्नेऽरुणकपिशितं प्राग्दृशौकोऽथ कस्मा-
दाकाशस्थं जलचरपदं दृष्टिहीनो ददर्श ॥ ”

‘अहो ज्योतिष्कलेत परमदक्ष (जोशीबुवा) मी स्वप्नात अमुक पाहिणें त्याचा तुझी विचार करा’ असे स्वप्न पडलेला मनुष्य ज्योति प्याला सागत आहे इत्यादि प्रकारची कल्पना करून वर्णन करारें

इद्रजालानें अघटित अशाही सर्व गोष्टी घडनात तसेंच बुद्धिभ्रशा नैही पाहिजे तसें सर्व घटने निव्रात विसदृश असेही काढतें तरी मगवतें ‘अहो निव्रकार असें निव्र काढा’ याप्रमाणें एक गुरूप दुम-

स्वर्गलोकान् अवतरण, जगन्त्या प्रलयान् मर्त्यलोकान् अवतरण,
महान्या अस्तान् नभोलोकान् अवतरण, जप्ते-

“ श्रीहृक्ेश्वरस्वामिनमस्करणकारणात् ।

सुरेन्द्रादिभिरायातैः स्वर्गः पातालमाययौ ॥

कदाचिच्चारभेदेन क्रमादस्तमुपागतैः ।

ग्रहैः सम्भाव्यते नूनं पातालं प्रययौ नभः ॥ ।

पृथ्वीवर अवतरण.

यानंतर पृथ्वीवर समुद्रमंथनाच्या निमित्ताने स्वर्ग आणि पाताल
यांचे पृथ्वीवर अवतरण व प्रतिविंबभाषाने नभोलोकाने अवतरण
कसे करावे ते दाखवितो, जसे—

“ समुद्रमथनारम्भे मिलितैरमरादिभिः ।

पृथिव्यां स्वर्गपाताले दृश्येते स्फुटमागते ॥

दर्पणप्रतिमोलासि जलपूरसरोम्बरे ।

प्रातिविंश्च्छलादेतदुवि व्योम समागतम् ॥ ॥”

आतां आकाशांत संचागाने स्वर्गाचे, हरिश्चंद्र चक्रिपुराने मर्त्य-
लोकाने, चंदन आणि शलपात याहीं नागलोकाने अवतरण झाले
असे वर्णन करावे, जसे—

“ रणप्रवणवीराणां विलोकनकुतूहलात् ।

समायातैः सुरेन्द्राद्यैः स्वर्गो नभसि दृश्यते ॥

आकाशान्तरसंचारेहरिश्चंद्रपुरीच्छलात् ।

भौमस्य मिलनायेन जगाम जगतीं नभः ॥